

**КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА
ГРІНЧЕНКА**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ГОРОБЧУК ЛЮДМИЛА ЛЕОНІДІВНА

УДК 37.013.42:613.88-053.6]:061.2(043)

**ДИСЕРТАЦІЯ
УПРОВАДЖЕННЯ ПРОГРАМ СЕКСУАЛЬНОЇ ОСВІТИ
ПІДЛІТКІВ НЕУРЯДОВИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ**

Спеціальність 231 «Соціальна робота»

Галузь знань 23 Соціальна робота

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ /Л. Л. Горобчук/

Науковий керівник – **Спіріна Тетяна Петрівна**, доцентка, кандидат
педагогічних наук

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Горобчук Л. Л. Упровадження програм сексуальної освіти підлітків неурядовими організаціями. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 231 Соціальна робота. – Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2026.

Дисертація є комплексним дослідженням актуальної проблеми упровадження програм сексуальної освіти підлітків неурядовими організаціями та відтермінованому впливу цих програм на підлітків. Мета роботи полягає у теоретичному обґрунтуванні, аналізі та узагальненні програм сексуальної освіти підлітків, що реалізуються неурядовими організаціями та експериментально перевірити їх дієвість.

У дисертації *вперше*: розкрито сутність сексуальної освіти підлітків у діяльності неурядових організацій як цілеспрямованого, системно організованого процесу надання підліткам науково обґрунтованої інформації, формування ціннісних орієнтацій, установок і життєвих навичок щодо сексуальності, репродуктивного здоров'я, міжособистісних взаємин та відповідальної поведінки, що реалізується неурядовими організаціями через освітні програми поза межами формальної системи освіти; розкрито сутність відтермінованого впливу програм сексуальної освіти, який визначено як стійкі зміни у знаннях, ціннісних орієнтаціях, установках і поведінкових моделях особистості, що проявляються не безпосередньо після участі у програмі, а на пізніших етапах життєвого шляху, коли засвоєні знання, сформовані цінності та життєві навички інтегруються у структуру особистості та впливають на прийняття рішень у сфері сексуальності та міжособистісних взаємин; *систематизовано* програми сексуальної освіти

підлітків, що реалізуються неурядовими організаціями; *виокремлено та систематизовано* механізми упровадження програм сексуальної освіти підлітків у діяльності неурядових організацій (організаційно-інституційний, змістово-методичний, ресурсно-кадровий, соціально-просвітницький), які відображають структурну організацію процесу реалізації програм сексуальної освіти в соціально-педагогічній практиці та соціальній роботі; *доведено* відтермінований характер результатів упровадження програм сексуальної освіти підлітків, що проявляється у поступових змінах знань, ціннісних установок і поведінкових орієнтацій учасників програм та потребує врахування цього ефекту під час оцінювання ефективності відповідних освітніх програм; *визначено* критерії, показники та рівні сформованості результатів упровадження програм сексуальної освіти підлітків, які охоплюють когнітивний, мотиваційний і поведінковий компоненти;

уточнено: сутність і особливості комплексної сексуальної освіти, яку визначено як системний міждисциплінарний освітній процес, спрямований на формування знань, цінностей, установок і життєвих навичок у сфері сексуальності, що охоплює біологічні, психологічні, соціальні, етичні та правові аспекти сексуального розвитку людини та сприяє формуванню відповідального ставлення до власного здоров'я, міжособистісних взаємин і репродуктивної поведінки; сутність готовності молоді до відповідальної сексуальної поведінки, що розглядається як інтегративна характеристика особистості, яка відображає рівень сформованості когнітивного, мотиваційного та поведінкового компонентів і забезпечує усвідомлене ставлення до власної сексуальності, здатність приймати виважені рішення, дотримуватися правил безпечної поведінки та будувати взаємини на засадах поваги, добровільності та відповідальності; зміст поняття упровадження

програм сексуальної освіти підлітків неурядовими організаціями, що розглядається як цілеспрямований соціально-педагогічний та організаційно-управлінський процес адаптації й реалізації програм сексуальної освіти у партнерській взаємодії з освітніми, соціальними та медичними інституціями, який передбачає використання інноваційних освітніх підходів, підготовку фахівців, здійснення моніторингу результатів і забезпечення сталості освітнього впливу; перелік напрямів сексуальної освіти підлітків у діяльності неурядових організацій (біолого-репродуктивний, психоемоційний, комунікативно-реляційний, правозахисний, гендерно-чутливий та соціокультурний), а також систематизовано форми й методи їх реалізації, що дає змогу цілісно охарактеризувати зміст і методичний інструментарій відповідних програм;

подальшого розвитку набули: наукові уявлення про соціальне партнерство у впровадженні програм сексуальної освіти підлітків як механізм міжсекторальної взаємодії закладів освіти, неурядових організацій, державних структур, соціальних і медичних служб, сім'ї та громади, що передбачає об'єднання професійних, організаційних і інформаційних ресурсів для спільного планування, реалізації та оцінювання освітніх програм.

У першому розділі дисертаційного дослідження проаналізовано теоретичні наукові підходи до сексуальної освіти, що формуються на перетині психології, соціології, педагогіки, медицини та антропології. Узагальнено основні підходи, які використовуються у дослідженнях сексуальної освіти (екологічний, соціокультурний, гендерний, правовий, психосоціальний), а також підходи, що застосовуються у практичній діяльності неурядових організацій. Охарактеризовано впровадження

комплексної сексуальної освіти як актуальної соціальної проблеми та обґрунтовано необхідність її розвитку в сучасному суспільстві.

На основі теоретичного аналізу запропоновано авторські визначення понять: «сексуальна освіта підлітків у діяльності неурядових організацій», «відтермінований вплив програм сексуальної освіти», «готовність молоді до відповідальної сексуальної поведінки», «комплексна сексуальна освіта». Узагальнено також позитивний досвід європейських країн (Данії, Швеції, Нідерландів, Бельгії, Чехії, Австрії) щодо упровадження комплексної сексуальної освіти.

У другому розділі здійснено аналіз програм сексуальної освіти підлітків, що реалізуються неурядовими організаціями. Визначено роль міжнародних організацій (ЮНІСЕФ, ЮНЕСКО, UNFPA, IPPF, MSI Reproductive Choices, Guttmacher Institute, Advocates for Youth та ін.) у розробленні глобальних стандартів комплексної сексуальної освіти, популяризації науково обґрунтованих підходів та підтримці прав молоді у сфері сексуального і репродуктивного здоров'я.

Проаналізовано діяльність українських неурядових організацій, зокрема Благодійного фонду «Здоров'я жінки і планування сім'ї», ВБО «Український фонд «Благополуччя дітей», ГО «Ла Страда – Україна», ВГЦ «Волонтер», ГО «Дівчата», ГО «Тінерджайзер» та інших, що реалізують просвітницькі, соціально-профілактичні та освітні програми у сфері сексуальної освіти підлітків і молоді.

У розділі також обґрунтовано критерії та інструментарій оцінювання результатів упровадження програм сексуальної освіти. Описано наукові підходи до оцінювання освітніх програм (модель Кіркпатріка, логіко-структурний підхід, модель Кауфмана), а також визначено основні критерії оцінювання програм сексуальної освіти: когнітивний, мотиваційний та

поведінковий. Зазначені критерії були використані при розробленні опитувальника та проведенні фокус-групового дослідження з фахівцями у сфері сексуальної освіти.

У третьому розділі представлено результати експериментального дослідження щодо оцінки результатів упровадження програм сексуальної освіти підлітків неурядовими організаціями. Описано методику дослідження, результати опитування підлітків і молоді, а також результати фокус-групи з фахівцями у сфері сексуальної освіти.

Визначено інтегральний показник готовності молоді до відповідальної сексуальної поведінки, який відображає рівень сформованості знань, установок, ціннісних орієнтацій та поведінкових навичок, пов'язаних із прийняттям відповідальних рішень у сфері сексуальних стосунків, дотриманням особистих і партнерських меж, використанням засобів профілактики інфекцій, що передаються статевим шляхом, та небажаної вагітності, а також повагою до прав людини і різноманіття.

Результати дослідження засвідчили відтермінований позитивний вплив програм сексуальної освіти на рівень знань, установок та поведінкових практик підлітків. Встановлено наявність статистично значущих відмінностей між респондентами, які брали участь у програмах сексуальної освіти неурядових організацій, та тими, хто не мав такого досвіду, що підтверджує ефективність діяльності неурядових організацій у цій сфері.

Практичне значення результатів дисертаційного дослідження полягає у розробці та апробації інструментарію оцінювання ефективності програм сексуальної освіти підлітків (анкета, система критеріїв, інтегральний показник); запропоновано практичні рекомендації для неурядових організацій щодо розроблення, упровадження та моніторингу програм сексуальної освіти; розроблені положення можуть бути використані

зкладами загальної середньої освіти при інтеграції компонентів комплексної сексуальної освіти в освітній процес; результати дослідження можуть бути застосовані органами місцевого самоврядування для формування політик підтримки сексуального і репродуктивного здоров'я молоді.

Результати дослідження можуть застосовуватися для вдосконалення навчальних програм підготовки майбутніх соціальних працівників за освітньо-професійними програмами спеціальності ІІО «Соціальна робота та консультування» першого (бакалаврського) та другого (магістерського) рівнів вищої освіти.

Дисертаційна робота є самостійним дослідженням, у якому подано авторський погляд на проблему упровадженню програм сексуальної освіти не тільки неурядовими організаціями, а й у створенні навчальних програм для закладів загальної середньої освіти, що сприятиме покращенню обізнаності підлітків з теми сексуальної освіти та підготовці підлітків до подальшого життя у сучасному світі.

Ключові слова: сексуальна освіта, підлітки, профілактичні програми, профілактика, програми неурядових організацій, неурядові організації, статеве виховання, комплексна сексуальна освіта, ризикована поведінка.

Annotation

Horobchuk L. L. Implementation of adolescent sexuality education programs by non-governmental organizations. – Qualification academic work as a manuscript.

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 231 Social Work. – Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, 2026.

The dissertation is a comprehensive study of the topical issue of implementing adolescent sexual education programs by non-governmental organizations and the delayed impact of these programs on adolescents. The purpose of the work is to theoretically substantiate, analyze, and generalize adolescent sexual education programs implemented by non-governmental organizations and to experimentally verify their effectiveness.

For the first time in the dissertation the following concepts have been introduced into scientific discourse: adolescent sexual education in the activities of non-governmental organizations, defined as a purposeful, systemically organized process of providing adolescents with evidence-based information, forming value orientations, attitudes, and life skills regarding sexuality, reproductive health, interpersonal relationships, and responsible behaviour, implemented by non-governmental organizations through educational, awareness-raising, advisory, and preventive programs outside the formal education system or in partnership with it; delayed impact of sexual education programs defined as sustainable changes in the knowledge, value orientations, attitudes, and behavioural models of an individual that manifest not immediately after participation in the program, but at later stages of the life journey, when the acquired knowledge, formed values, and life skills are integrated into the personality structure and influence decision-making in the sphere of sexuality and interpersonal relationships; adolescent sexual education programs implemented by non-governmental organizations *have been*

systematized; the mechanisms for implementing adolescent sexual education programs within the activities of non-governmental organizations *have been identified and systematized* (organizational-institutional, content-methodological, resource-personnel, and socio-educational), reflecting the structural organization of the process of program implementation in socio-pedagogical practice and social work; the delayed nature of the outcomes of implementing adolescent sexual education programs *has been proven*, manifested in gradual changes in participants' knowledge, value orientations, and behavioural patterns, and requiring due consideration in the evaluation of the effectiveness of such educational programs; criteria, indicators, and levels of the formation of the outcomes of implementing adolescent sexual education programs *have been defined*, encompassing cognitive, motivational, and behavioural components;

comprehensive sexual education *is specified* as a systemic and multidisciplinary educational process aimed at forming knowledge, values, attitudes, and life skills in the field of sexuality, covering biological, psychological, social, ethical, and legal aspects of human sexual development and promoting a responsible attitude toward one's own health, interpersonal relationships, and reproductive behaviour; youth readiness for responsible sexual behaviour defined as an integrative characteristic of the personality reflecting the level of formation of cognitive, motivational, and behavioural components that ensure a conscious attitude toward one's own sexuality, the ability to make informed decisions, adhere to safety rules, and build relationships based on respect, voluntariness, and responsibility; the content of the concept "implementation of adolescent sexual education programs by non-governmental organizations," which is viewed as a purposeful socio-pedagogical and organizational-managerial process of developing, adapting, and implementing adolescent sexual education programs through partnership interaction with educational, social, and medical institutions, involving the use of innovative educational approaches and technologies,

professional training, monitoring of results, and ensuring the sustainability of educational impact; the structure of content areas of adolescent sexual education within the activities of non-governmental organizations (biological-reproductive, psycho-emotional, communicative-relational, human rights-based, gender-sensitive, and socio-cultural) , and the methods of their implementation have been systematized, which allows for a holistic characterization of the content and methodological toolkit of adolescent sexual education programs implemented by non-governmental organizations;

the following have been further developed: the scientific understanding of social partnership in the implementation of adolescent sexual education programs as a mechanism for cross-sectoral interaction between educational institutions, non-governmental organizations, state structures, social and medical services, families, and the community, which entails the integration of professional, organizational, and information resources for the joint planning, implementation, and evaluation of educational programs.

In the first chapter of the dissertation research, theoretical scientific approaches to sexual education, which emerge at the intersection of psychology, sociology, pedagogy, medicine, and anthropology, are analyzed. The main approaches used in sexual education research (ecological, socio-cultural, gender, legal, and psychosocial) are generalized, alongside the approaches applied in the practical activities of non-governmental organizations. The implementation of comprehensive sexual education is characterized as a pressing social problem, and the necessity of its development in modern society is substantiated.

Based on the theoretical analysis, authorial definitions are proposed for the following concepts: «adolescent sexual education in the activities of non-governmental organizations», «delayed impact of sexual education programs», «youth readiness for responsible sexual behaviour», and «comprehensive sexual education». Furthermore, the positive experience of European countries (Denmark,

Sweden, the Netherlands, Belgium, the Czech Republic, and Austria) regarding the implementation of comprehensive sexual education is generalized.

In the second chapter, an analysis of adolescent sexual education programs implemented by non-governmental organizations is conducted. The role of international organizations (UNICEF, UNESCO, UNFPA, IPPF, MSI Reproductive Choices, Guttmacher Institute, Advocates for Youth, etc.) in developing global standards for comprehensive sexual education, promoting evidence-based approaches, and supporting youth rights in the field of sexual and reproductive health is identified.

The activities of Ukrainian non-governmental organizations are analyzed, specifically the Charitable Foundation «Women's Health and Family Planning», the All-Ukrainian Charitable Organization «Ukrainian Child Well-being Fund», the NGO «La Strada – Ukraine», the All-Ukrainian Youth Center «Volunteer», the NGO «Girls», the NGO «Teenergizer», and others that implement awareness-raising, socio-preventive, and educational programs in the field of sexual education for adolescents and youth.

The chapter also substantiates the criteria and tools for evaluating the results of sexual education program implementation. Scientific approaches to the evaluation of educational programs are described (the Kirkpatrick Model, the Logical Framework Approach, and the Kaufman Model), and the primary criteria for evaluating sexual education programs are defined: cognitive, motivational, and behavioural. The aforementioned criteria informed the development of the questionnaire and the execution of a focus group study involving specialists in the field of sexual education.

In the third chapter, the results of the experimental study concerning the evaluation of adolescent sexual education programs implemented by non-governmental organizations are presented. The research methodology, the results of the survey conducted among adolescents and youth, as well as the findings from

the focus group study with specialists in the field of sexual education, are described.

An integral indicator of youth readiness for responsible sexual behaviour has been determined, which reflects the level of development of knowledge, attitudes, value orientations, and behavioural skills associated with making responsible decisions in the sphere of sexual relationships, maintaining personal and partner boundaries, using preventive measures against sexually transmitted infections and unintended pregnancy, as well as respecting human rights and diversity.

The results of the study demonstrated a delayed positive impact of sexual education programs on the level of adolescents' knowledge, attitudes, and behavioural practices. Statistically significant differences were established between respondents who had participated in non-governmental organization-led sexual education programs and those who had no such experience, which confirms the effectiveness of non-governmental organizations' activities in this sphere.

The practical significance of the dissertation research lies in the development and validation of tools for evaluating the effectiveness of adolescent sexual education programs (a questionnaire, a system of criteria, and an integral indicator); practical recommendations have been proposed for non-governmental organizations regarding the development, implementation, and monitoring of sexual education programs; the developed provisions can be utilized by general secondary education institutions when integrating components of comprehensive sexual education into the educational process, and the research results can be applied by local self-government bodies to shape policies supporting the sexual and reproductive health of youth.

The research findings can be applied to improve curricula for the training of future social workers within the framework of educational-professional programs of specialty I10 «Social Work and Counselling» at both the first (Bachelor's) and second (Master's) levels of higher education.

The dissertation is an independent study that presents an original perspective on the issue of implementing sexual education programs — not only by non-governmental organizations but also through the development of curricula for general secondary education institutions. This approach will contribute to improving adolescents' awareness of sexual education and preparing them for adult life in the contemporary world.

Keywords: *sexual education, adolescents, preventive programs, prevention, non-governmental organization programs, non-governmental organizations, sex education, comprehensive sexual education, risky behavior.*

СПИСОК НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові статті, опубліковані у наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України

1. Горобчук Л. Сексуальне здоров'я підлітків: специфіка роботи недержавних організацій. Ввічливість. Humanitas. 2023. № 2 С. 12–19. ISSN 2786-4715. DOI: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.2.2>
2. Горобчук Л. Сексуальне насильство над дітьми як соціально-педагогічна проблема. Ввічливість. Humanitas. 2023. № 5. С. 12–18. ISSN 2786-4715. DOI: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.5.2>
3. Горобчук Л. Виклики впровадження сексуальної освіти підлітків в закладах загальної середньої освіти під час воєнного стану. Соціальна педагогіка: теорія та практика. 2024. № 4. С. 22–29. ISSN 1817-3764. DOI: <https://doi.org/10.12958/1817-3764-2024-4-22-29>
4. Горобчук Л., Спіріна Т. Роль батьківського виховання у сексуальній освіті підлітків. Ввічливість. Humanitas. 2025. № 6. С. 213–221. ISSN 2786-4715. DOI: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2025.6.26>

Публікації, у яких додатково висвітлено результати дисертації

1. Горобчук Л. Л. Сексуальна освіта: що це і навіщо. Розвиток науки та техніки: виклики сучасності : матеріали СХVІІ міжнар. наук.-практ. інт.-конф., 23 січня 2023 р. Вінниця, 264 С.
2. Горобчук Л. Сексуальна освіта підлітків задля профілактики захворювань, що передаються статевим шляхом. Соціальна робота: реалії та перспективи : зб. наук. пр. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 110-річчю

Полт. нац. пед. ун-та імені В. Г. Короленка, 9–10 трав. 2024 р. Полтава, 2024.
С. 12–15. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/24489>

3. Горобчук Л. Л. Вітчизняний і зарубіжний досвід профілактики гендерно зумовленого насильства. Соціальна підтримка сім'ї та дитини у соціокультурному просторі громади : матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції, 04 червня 2024 року, м. Суми. Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2024. С. 159–162.

4. Горобчук Л., Козачок Р. Сексуальна освіта підлітків у контексті розвитку соціальних навичок для запобігання сексуальному насильству. Актуальні питання розвитку особистості: сучасність, інновації, перспективи : матеріали III Міжнародна наук.-практ. конф., 3 квітня 2025 р. м. Житомир. Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2025. С. 181–185.

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВПРОВАДЖЕННЯ СЕКСУАЛЬНОЇ ОСВІТИ ЯК СУСПІЛЬНОЇ ПРАКТИКИ	29
1.1 Сутність та понятійно-категоріальний апарат сексуальної освіти підлітків	29
1.2 Становлення сексуального виховання як суспільної практики	45
1.3. Теоретичний аналіз наукових підходів щодо впровадження сексуальної освіти	65
Висновки до першого розділу	85
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ПРОГРАМ СЕКСУАЛЬНОЇ ОСВІТИ ПІДЛІТКІВ, ЯКІ ВПРОВАДЖУЮТЬСЯ НЕУРЯДОВИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ	86
2.1 Характеристика міжнародного та вітчизняного досвіду упровадження сексуальної освіти підлітків у діяльності неурядових організацій	86
2.2 Зміст та методи реалізації програм сексуальної освіти підлітків неурядовими організаціями	113
2.3 Обґрунтування критеріїв та інструментарію оцінювання відтермінованого впливу програм сексуальної освіти підлітків, реалізованих неурядовими організаціями	129
Висновки до другого розділу	141
РОЗДІЛ 3. ОЦІНКА РЕЗУЛЬТАТІВ УПРОВАДЖЕННЯ ПРОГРАМ СЕКСУАЛЬНОЇ ОСВІТИ ПІДЛІТКІВ НЕУРЯДОВИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ	143
3.1. Організація та методика емпіричного дослідження впровадження програм сексуальної освіти підлітків неурядовими організаціями	143
3.2. Результати емпіричного дослідження дієвості програм сексуальної освіти підлітків, які упроваджуються неурядовими організаціями	154
3.3. Рекомендації щодо упровадження програм сексуальної освіти з урахуванням відтермінованого впливу	193
Висновки до третього розділу	203
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	205
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	211
ДОДАТКИ	241

ВСТУП

Актуальність дослідження. В житті людини освіта є інструментом, який дає знання, вміння, навички, збагачує світогляд, розширює можливості. Освіченій людині легше розібратися в навколишньому світі, вирішити проблеми, які виникають у кожній окремій особистості в житті, вона може застосувати теоретичні знання, використовуючи різні інформаційні ресурси.

Знання, які отримують у підлітковому віці є важливими, бо це вік статевого дозрівання, фізичного і психологічного розвитку, що йдуть паралельно із загальними змінами морфологічної будови організму. Пубертатний період або період статевого дозрівання підлітків характеризується гормональною активністю, емоційною нестабільністю, що підсилює статеве збудження. Емоції у підлітковому віці нестабільні, а емоційна нестабільність підсилює статеве збудження. Разом із цим важливим моментом статевої самосвідомості підлітків, постає статева ідентифікація – засвоєння різноманітних соціальних ролей, пошуку свого «Я».

Більшості підлітків не вистачає знань щодо відповідального ставлення до сексуальних стосунків та свого сексуального і репродуктивного здоров'я, про прийняття себе, особистих кордонів та кордонів іншої людини. Вони повинні більш глибоко знати про розвиток людини, її анатомію, контрацепцію, вагітність та пологи, про венеричні захворювання, ВІЛ та СНІД. У контексті сексуальної освіти результати навчання та виховного впливу проявляються не одразу, а з часом – у майбутній поведінці, установках і у тому, який вибір зроблять підлітки.

Ситуація війни в Україні ще більше окреслила такі проблеми як: гендерно зумовлене, фізичне і сексуальне насильство, торгівля людьми, порушення сексуальних та репродуктивних прав, важливість особистісних кордонів, поширення гендерних стереотипів, прийняття себе та власного тіла.

Варто зазначити, що як під час COVID-19, так і під час військового вторгнення, в Україні посилилась проблема домашнього насильства, від якого страждають всі – діти, жінки, чоловіки. Відсутність правильно організованої сексуальної просвіти у підлітковому віці може призвести до викривлення сексуальних уявлень, появи комплексів, неготовності протистояти сексуальному насильству та навіть сексуальній агресії.

Війна в Україні підняла на поверхню такі питання, як сексуальні домагання, об'єктивація, дискримінація, сексизм, гендерно зумовлене насильство та звалтування під час війни; опис випадків сексуального насильства потрапляє на шпальти газет та сторінки соціальних мереж, або навпаки замовчується жертвами. Необхідно навчати толерантному ставленню до постраждалих від сексуального насильства, а не цькувати їх, що може спричинити фатальні наслідки для цих людей.

Обговорення даної проблеми стимулює навчальні заклади активніше реагувати на такі випадки, створювати політики протидії сексуальним домаганням, розробляти механізми захисту та реагування, тобто формувати безпечне середовище в закладі. Але, ще й досі, постраждалі зіштовхуються з негативною реакцією інших викладачів чи студентів або навіть погіршенням ситуації через звинувачення, знецінення їхнього досвіду або недостатню підтримку. В соціальних мережах можна прочитати дописи про те, що постраждалі самі винні, що так було завжди і ніхто не жалівся. Усе це говорить про відсутність поваги та знань про особисті кордони, про стигму та дискримінацію жінок, як стать, про об'єктивацію жіночого і чоловічого тіла, тобто про необхідність упровадження в українському суспільстві програм з комплексної сексуальної освіти.

Також, через відсутність або недостатність сексуальної освіти, продовжує існувати високий рівень поширеності соціально-небезпечних

явищ і захворювань: ризикована сексуальна поведінка, вживання алкоголю й наркотиків, ВІЛ/СНІД, інфекції, що передаються статевим шляхом.

У 2021 р. Центр гідності дитини Українського католицького університету провів дослідження щодо розв'язання питань сексуальних зловживань над дітьми в Україні. Дослідження показало, що в українських родинах не говорять про секс. Учасники та учасниці дослідження розповіли, що вперше довідались про секс від своїх друзів (42 %). Водночас, відповідальними за сексуальну просвіту, респонденти визнають батьків (93 %). Згідно зі свідченнями учасників даного дослідження, близько 4 % з них стали жертвами зґвалтування в дитинстві, 23 % – жертвами сексуального насильства та/або домагань (в тому числі зґвалтування). Близько 40 % серед тих, хто зазнав сексуального насильства чи домагань у дитинстві, все таки, розповідали про ситуацію кому-небудь, близько 43 % – ні; 17 % – не дали відповіді на уточнююче питання [133].

Існують дослідження в Україні щодо сексуального насильства та сексуальної експлуатації дітей в Інтернеті; опитування ЮНІСЕФ щодо потерпання молодих людей від онлайн-булінгу [89]; аналіз дзвінків на Національну «гарячу лінію» з попередження домашнього насильства, торгівлі людьми, гендерної дискримінації від ГО Ла-Страда [83]; дослідження «Сексуальні зловживання щодо дітей та їх наслідки у дорослому житті» [36]. Дані дослідження говорять про небезпечні тенденції і явища, від яких потерпають підлітки, а також про необхідність більше уваги приділяти профілактичній роботі, щоб створити для них безпечне і здорове середовище.

Актуальність проблеми упровадження програм сексуальної освіти зумовлена також невідповідністю і некомпетентністю педагогів і батьків у питаннях сексуальної освіти, що призводить до відсутності раннього впливу і підготовки дитини до формування культури статевого життя.

Фонд ООН в галузі народонаселення в Україні у своєму дослідженні від 2020 р. щодо поширеності гендерних стереотипів серед вчителів та батьків зазначає: 65 % батьків і 63 % освітян вважають, що «дівчата, які носять короткі спідниці спонукають хлопців до активних залицянь». В той же час, 88 % батьків зацікавлені в отриманні допомоги від закладів освіти у сфері сексуальної освіти дітей [88].

Завдяки діяльності неурядових організацій в Україні посилилась робота з розроблення профілактичних програм, факультативних курсів на тему сексуальної освіти, збільшується кількість фахівців з тематики статевого виховання та сексуальної освіти, що поступово призводить до зниження венеричних захворювань, зниження початку статевого життя, підлітки все більше знаються на гендерній рівності та гендерній ідентичності, стають впевненішими в собі.

Враховуючи все вищесказане, можна з упевненістю говорити про важливість упровадження сексуальної освіти, як для підлітків, так і для сучасного суспільства загалом. Цей рушійний механізм впливає на різні аспекти життя людини та сприяє створенню здорового, свідомого та гуманного суспільства, враховуючи відтермінований ефект комплексної сексуальної освіти на підлітків. Продовження наукових досліджень та інтеграція сексуальної освіти в освітні програми неурядових і державних організацій є необхідними для забезпечення сталого розвитку нашого суспільства.

Аналіз наукових робіт в тематиці сексуальної освіти та дієвості програм сексуальної освіти неурядових організацій дозволив виявити низку суперечностей між:

- потребами сучасного суспільства у впровадженні сексуальної освіти та відсутністю належних умов для ефективної реалізації цього процесу;

- необхідністю розвитку системної сексуальної освіти підлітків та недостатньою кількістю комплексних програм сексуальної освіти;
- потенціалом громадського сектору, зокрема неурядових організацій, у розв'язанні проблем сексуальної освіти та недостатнім рівнем їх залученості до реалізації відповідних освітньо-профілактичних програм;
- необхідністю підвищення дієвості упровадження програм сексуальної освіти підлітків у діяльності неурядових організацій та наявними перешкодами, зумовленими соціокультурним опором, інституційною невизначеністю та обмеженістю ресурсного забезпечення.

Отже, актуальність окресленої проблеми, її недостатня розробленість у сучасній соціально-педагогічній теорії та практиці, окреслені проблеми зумовили вибір теми дисертаційного дослідження – *«Упровадження програм сексуальної освіти підлітків неурядовими організаціями»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Наукове дослідження виконано відповідно до наукової теми кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Факультету психології, соціальної роботи та спеціальної освіти Київського столичного університету імені Бориса Грінченка «Соціалізація вразливих груп населення в контексті розвитку територіальних громад в Україні» (2021 – 2026 рр., державний реєстраційний номер 0121U112043).

Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою Київського столичного університету імені Бориса Грінченка (протокол № 10 від 30 листопада 2022 р.).

Об'єктом дослідження є процес упровадження програм сексуальної освіти підлітків.

Предметом дослідження є дієвість програм сексуальної освіти підлітків, що реалізуються неурядовими організаціями.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити дієвість програм сексуальної освіти підлітків, що упроваджуються неурядовими організаціями в Україні.

Відповідно до мети нами визначено **завдання дослідження:**

1. Розкрити теоретико-методологічні засади сексуальної освіти підлітків
2. Проаналізувати досвід упровадження програм сексуальної освіти підлітків неурядовими організаціями.
3. Обґрунтувати методологію оцінювання дієвості програм неурядових організацій з сексуальної освіти підлітків
4. Емпірично дослідити дієвість програм сексуальної освіти підлітків, що упроваджуються неурядовими організаціями в Україні
5. Розробити практичні рекомендації щодо упровадження програм сексуальної освіти підлітків неурядовими організаціями.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають концептуальні орієнтири, що забезпечують наукову цілісність вивчення процесу упровадження програм сексуальної освіти підлітків неурядовими організаціями. Методологічну основу дослідження становлять комплексний, міждисциплінарний та системний підходи, які дозволяють аналізувати процес упровадження програм сексуальної освіти в єдності змістових, організаційних і соціально-психологічних аспектів. Комплексний підхід передбачає системне, послідовне й багатовимірне формування знань, цінностей і навичок учасників освітнього процесу із залученням різних соціальних інститутів. Міждисциплінарний підхід забезпечує цілісне, науково обґрунтоване та практично орієнтоване формування знань, цінностей і навичок підлітків і молоді на основі інтеграції знань соціальної роботи, педагогіки, психології, медицини та громадського здоров'я. Системний підхід дає змогу розглядати упровадження програм сексуальної

освіти підлітків неурядовими організаціями як цілісну соціально-педагогічну систему взаємопов'язаних компонентів (мети, змісту, суб'єктів, методів, ресурсів і результатів), що функціонує у взаємодії з освітнім і соціальним середовищем.

Дослідження спирається на такі принципи, як гуманізм та рівність прав; науковість та доказовість; інтегрованість; культурна чутливість; добровільність й конфіденційність; партнерська взаємодія та соціальна відповідальність.

Науково-теоретичну базу становлять праці зарубіжних і українських дослідників: D. Braeken, M. Cardinal [167], E. Goldfarb, L. Lieberman [178], О. Байдарова, О. Бобрик [5], О. Бялик [13], В. Гербут [17], Т. Кравченко [61], В. Кравець [62] – щодо теоретичних засад комплексної сексуальної освіти; Т. Спіріна [137], Н. Сайко [128], О. Швед [154], Н. Зимівець [47], О. Карпенко, Ж. Петрочко [208] – у контексті соціально-педагогічних основ розвитку особистості та діяльності неурядових організацій; а також офіційні документи ВООЗ, ЮНІСЕФ, ЮНЕСКО, Ради Європи, що визначають міжнародні стандарти у сфері сексуальної освіти.

Для реалізації мети та завдань застосовано комплекс **методів дослідження**: *теоретичні*: вивчення й аналіз науково-аналітичних джерел – для з'ясування стану розробленості проблеми сексуальної освіти, визначення сутності базових понять дослідження; аналіз міжнародного та вітчизняного досвіду – для розкриття особливостей програм сексуальної освіти; *емпіричні*: опитування молоді, проведення фокус-групи та індивідуальні інтерв'ю з фахівцями, що працюють у сфері сексуальної освіти – для оцінювання відтермінованого впливу програм сексуальної освіти підлітків неурядових організацій; *методи математичної статистики* (Манна–Вітні (Independent-Samples Mann–Whitney U Test)) для узагальнення результатів експериментальної роботи.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягає в тому, що:

вперше: розкрито сутність сексуальної освіти підлітків у діяльності неурядових організацій як цілеспрямованого, системно організованого процесу надання підліткам науково обґрунтованої інформації, формування ціннісних орієнтацій, установок і життєвих навичок щодо сексуальності, репродуктивного здоров'я, міжособистісних взаємин та відповідальної поведінки, що реалізується неурядовими організаціями через освітні програми поза межами формальної системи освіти; розкрито сутність відтермінованого впливу програм сексуальної освіти, який визначено як стійкі зміни у знаннях, ціннісних орієнтаціях, установках і поведінкових моделях особистості, що проявляються не безпосередньо після участі у програмі, а на пізніших етапах життєвого шляху, коли засвоєні знання, сформовані цінності та життєві навички інтегруються у структуру особистості та впливають на прийняття рішень у сфері сексуальності та міжособистісних взаємин; *систематизовано* програми сексуальної освіти підлітків, що реалізуються неурядовими організаціями; *виокремлено та систематизовано* механізми упровадження програм сексуальної освіти підлітків у діяльності неурядових організацій (організаційно-інституційний, змістово-методичний, ресурсно-кадровий, соціально-просвітницький), які відображають структурну організацію процесу реалізації програм сексуальної освіти в соціально-педагогічній практиці та соціальній роботі; *доведено* відтермінований характер результатів упровадження програм сексуальної освіти підлітків, що проявляється у поступових змінах знань, ціннісних установок і поведінкових орієнтацій учасників програм та потребує врахування цього ефекту під час оцінювання ефективності відповідних освітніх програм; *визначено* критерії, показники та рівні сформованості результатів упровадження програм сексуальної освіти

підлітків, які охоплюють когнітивний, мотиваційний і поведінковий компоненти;

уточнено: сутність і особливості комплексної сексуальної освіти, яку визначено як системний міждисциплінарний освітній процес, спрямований на формування знань, цінностей, установок і життєвих навичок у сфері сексуальності, що охоплює біологічні, психологічні, соціальні, етичні та правові аспекти сексуального розвитку людини та сприяє формуванню відповідального ставлення до власного здоров'я, міжособистісних взаємин і репродуктивної поведінки; сутність готовності молоді до відповідальної сексуальної поведінки, що розглядається як інтегративна характеристика особистості, яка відображає рівень сформованості когнітивного, мотиваційного та поведінкового компонентів і забезпечує усвідомлене ставлення до власної сексуальності, здатність приймати виважені рішення, дотримуватися правил безпечної поведінки та будувати взаємини на засадах поваги, добровільності та відповідальності; зміст поняття упровадження програм сексуальної освіти підлітків неурядовими організаціями, що розглядається як цілеспрямований соціально-педагогічний та організаційно-управлінський процес адаптації й реалізації програм сексуальної освіти у партнерській взаємодії з освітніми, соціальними та медичними інституціями, який передбачає використання інноваційних освітніх підходів, підготовку фахівців, здійснення моніторингу результатів і забезпечення сталості освітнього впливу; перелік напрямів сексуальної освіти підлітків у діяльності неурядових організацій (біолого-репродуктивний, психоемоційний, комунікативно-реляційний, правозахисний, гендерно-чутливий та соціокультурний), а також систематизовано форми й методи їх реалізації, що дає змогу цілісно охарактеризувати зміст і методичний інструментарій відповідних програм;

подальшого розвитку набули: наукові уявлення про соціальне партнерство у впровадженні програм сексуальної освіти підлітків як механізм міжсекторальної взаємодії закладів освіти, неурядових організацій, державних структур, соціальних і медичних служб, сім'ї та громади, що передбачає об'єднання професійних, організаційних і інформаційних ресурсів для спільного планування, реалізації та оцінювання освітніх програм.

Практичне значення результатів дисертаційного дослідження полягає у розробці та апробації інструментарію оцінювання ефективності програм сексуальної освіти підлітків (анкета, система критеріїв, інтегральний показник); запропоновано практичні рекомендації для неурядових організацій щодо розроблення, впровадження та моніторингу програм сексуальної освіти; розроблені положення можуть бути використані закладами загальної середньої освіти при інтеграції компонентів комплексної сексуальної освіти в освітній процес; результати дослідження можуть бути застосовані органами місцевого самоврядування для формування політик підтримки сексуального і репродуктивного здоров'я молоді.

Результати дослідження можуть застосовуватися для вдосконалення навчальних програм підготовки майбутніх соціальних працівників за освітньо-професійними програмами спеціальності ІІО «Соціальна робота та консультування» першого (бакалаврського) та другого (магістерського) рівнів вищої освіти.

Дисертаційна робота є самостійним дослідженням, у якому подано авторський погляд на проблему впровадженню програм сексуальної освіти не тільки неурядовими організаціями, а й у створенні навчальних програм для закладів загальної середньої освіти, що сприятиме покращенню обізнаності підлітків з теми сексуальної освіти та підготовці підлітків до подальшого життя у сучасному світі.

Результати дослідження **впроваджено** в заклади, які надають соціальні послуги: Комунальна установа «Центр надання соціальних послуг (довідка про впровадження № 421 від 05.11.2024); Бердичівська міська громадська молодіжна організація «Молодь обирає життя»(довідка про впровадження № 218 від 30.01.2025); Публічна бібліотека з філіями Бердичівської міської ТГ (довідка про впровадження № 395 від 17.04.2025); Громадська організація «Спілка спеціалістів соціальної сфери» (довідка про впровадження № 97 від 19.01.2024); ВБО Український фонд «Благополуччя дітей» (довідка про впровадження № 07 від 03.02.2025).

Апробація результатів дослідження. Основні положення, висновки, окремі частини та практичні результати дисертації представлено в тезах на 4-ох науково-практичних конференціях, семінарах різного рівня: *міжнародних* – СХVII Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція «Розвиток науки та техніки: виклики сучасності» (2023 р.); III Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання розвитку особистості: сучасність, інновації, перспективи» (2025 р.); *всеукраїнських* – Всеукраїнська науково-практична конференція «Соціальна робота: реалії та перспективи», присвячена 110-річчю Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (2024 р.); V Всеукраїнська науково-практична конференція «Соціальна підтримка сім'ї та дитини у соціокультурному просторі громади» (2024 р.).

Основні результати дисертаційної роботи обговорено й отримано позитивну оцінку на засіданнях кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, семінарах та щорічних звітних науково-практичних конференціях Київського столичного університету імені Бориса Грінченка (м. Київ, 2022-2026 рр.).

Публікації. Основні положення та результати дослідження висвітлено у 4-х наукових публікаціях, із них 3 – одноосібних, 1 – у співавторстві.

Зокрема: 4 статті (з них 1 у співавторстві) у наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України; 4 наукових публікації (з них 1 у співавторстві), у яких додатково висвітлено результати дисертації.

Особистий внесок здобувача. Репрезентовані в дисертації наукові результати отримано автором самостійно.

У фаховій статті «Роль батьківського виховання у сексуальній освіті підлітків» (у співавторстві з Т. Спіріною) автором обґрунтовано роль батьківського виховання у сексуальній освіті підлітків й визначено роль батьків у сексуальній освіті підлітків, стилі їхніх взаємостосунків; проблеми партнерської співпраці сім'ї та школи у сексуальній соціалізації учнівської молоді; розвиток соціальних навичок підлітків у контексті сексуальної освіти; основні типи взаємин, які тим, чи іншим чином впливають на спілкування батьків та підлітків; суперечливі думки батьків щодо впровадження сексуальної освіти для дітей та підлітків.

У тезах конференції «Актуальні питання розвитку особистості: сучасність, інновації, перспективи» (у співавторстві з Р. Козачок) автором було розглянута сексуальна освіта підлітків у контексті розвитку соціальних навичок для запобігання сексуальному насильству.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації українською та англійською мовами, списку публікацій, вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (222 позиції, з-поміж яких 60 – іноземними мовами), 3 додатка (на 14-ти сторінках). Праця містить 10 таблиць та 10 рисунків. Загальний обсяг дисертації становить 254 сторінок, із них основного тексту 210 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВПРОВАДЖЕННЯ СЕКСУАЛЬНОЇ ОСВІТИ ЯК СУСПІЛЬНОЇ ПРАКТИКИ

1.1. Сутність та понятійно-категоріальний апарат сексуальної освіти підлітків

Протягом останніх десятиліть статеве виховання та сексуальна освіта стали важливими складовими соціального й психологічного розвитку сучасного суспільства. Інтеграція цієї галузі в освітній процес привертає увагу науковців і практиків, оскільки вона впливає на здоров'я підлітків, характер міжособистісних стосунків і формування відповідального способу життя. Проблема впровадження сексуальної освіти є актуальною у сучасному науковому дискурсі, адже перебуває на перетині педагогіки, психології, медицини, соціології та правознавства. Водночас різноманітність підходів до її трактування зумовлює відсутність єдиного визначення поняття «сексуальна освіта», що потребує ґрунтовного теоретичного аналізу та уточнення понятійно-категоріального апарату дослідження.

В підручниках, навчальних програмах та законодавстві України існує тільки поняття «статеве виховання» – система медичних і педагогічних заходів, спрямованих на виховання у дітей, підлітків та молоді розумного, здорового ставлення до питань статі та статевого життя. На сьогодні цей термін розширили і доповнили: «статеве виховання» – це складова частина загального виховного процесу школи та сім'ї, спрямована на формування свідомості підлітків відповідно до її статі й оволодіння нею культурою міжстатевих стосунків відповідно до загальноприйнятої системи статевих ролей. Статеве виховання за змістом включає анатомо-фізіологічну просвіту дівчат і юнаків, формування відчуття статі, свого соціального призначення,

виховання гігієни статі та гігієни статевого життя, просвіту з питань захворювань і пошкоджень статевих органів.

В Україні, переважно, використовується поняття «статеве виховання», яке інтегроване в систему загальної середньої освіти. Міністр освіти і науки України Оксен Лісовий зазначає, що з метою реалізації програм статевого виховання здійснюється розроблення навчально-методичного забезпечення, підготовка педагогічних кадрів у системі післядипломної педагогічної освіти, а також опрацювання проекту державного стандарту для профільного рівня загальної середньої освіти. Крім того, за його словами, в межах соціальної та здоров'язбережувальної освітньої галузі державного стандарту передбачено запровадження окремого курсу статевого виховання, який ґрунтуватиметься на врахуванні досвіду європейських країн у впровадженні відповідних освітніх програм, які включають теми сексуальної освіти (додаток С).

Опираючись на Міжнародні стандарти в галузі сексуальної освіти є важливим кроком для освітньої галузі, оскільки сексуальна освіта має цілісний підхід, охоплює біологічні, психологічні, соціальні, правові, емоційні аспекти; базується на правах людини, гендерній рівності та принципі добровільної згоди; формує життєві навички, спрямована на профілактику насильства, небажаної вагітності, дискримінації і відповідає міжнародним рекомендаціям ЮНЕСКО [214], ВООЗ [220], ЮНФПА [211], а також є складовою створення безпечного та свідомого суспільства.

За результатами національних [53] і міжнародних досліджень [188] значна частина підлітків розпочинає статеве життя у віці 15–17 років, при цьому дехто набуває сексуального досвіду ще до 15 років. Загалом до 40 % підлітків старшого шкільного віку вже мають статеві контакти, причому рівень використання засобів захисту залишається недостатнім. Водночас джерелами інформації про сексуальні стосунки для більшості підлітків є Інтернет і медіа, а не системна освітня підготовка [37]. Україна також

входить до переліку країн із високими показниками поширення ВІЛ, що додатково підсилює ризики для підлітків, особливо вразливих груп. Таким чином, наявні статистичні дані свідчать про поширеність ризикованої поведінки серед підлітків і обґрунтовують необхідність упровадження комплексних програм сексуальної освіти як важливих профілактичних інтервенцій у сфері формування безпечного статевого життя, здорового способу життя, сексуального здоров'я та загалом соціальної роботи й освіти [176].

Підлітковий вік є складним і динамічним етапом розвитку особистості, що характеризується інтенсивними біологічними, психологічними та соціальними трансформаціями. Саме в цей період відбувається становлення базових компонентів особистісної і гендерної ідентичності, формуються ціннісні орієнтації, поведінкові моделі та ставлення до власної сексуальності [135]. Саме в цьому віці закладаються основи здорового способу життя. Здоровий спосіб життя є комплексом поведінкових і психологічних практик, спрямованих на підтримку фізичного, ментального та соціального благополуччя. Сексуальна освіта, як важлива складова здорового способу життя, сприяє формуванню відповідальної сексуальної поведінки, запобігає різноманітним ризикам і сприяє створенню здорового, свідомого та гуманного суспільства [128].

Сексуальне здоров'я підлітків є критично важливим аспектом їхнього загального благополуччя і розвитку. Забезпечення підлітків знаннями у сфері сексуального здоров'я сприяє формуванню відповідального прийняття рішень, запобіганню ризикованій поведінці та зниженню ймовірності інфікування захворюваннями, які передаються статевим шляхом, а також настання незапланованої вагітності. Про це зазначають як українські науковці: О. Кислова, А. Ніколаєвська [53], Н. Сайко, О. Бацман [127],

Т. Спіріна, А. Даниленко [136], О. Швед [154], так і зарубіжні: М. Hakansson, R. Abebe, Н. Bayani, В. Otieno, М. Makenzius [181], А. LaVanway [191].

У науковому дискурсі, як взаємодоповнювальні складові цілісного розвитку особистості розглядаються поняття «сексуальне здоров'я» та «сексуальність». Сексуальність виступає ширшим поняттям, що охоплює різні аспекти людського життя [194]. *Сексуальність* – багатовимірне явище, яке включає біологічні особливості (анатомію, фізіологію, репродуктивні процеси); психологічні аспекти (сприйняття себе та свого тіла, емоції, сексуальну ідентичність); соціальні чинники (міжособистісні стосунки, гендерні ролі, соціальні норми); культурні та ціннісні орієнтації. Сексуальність формується протягом усього життя і проявляється у ставленні людини до себе, свого тіла, стосунків та інтимності [20].

Словник гендерних термінів дає наступне визначення поняттю *сексуальність* – це сукупність біологічних, психофізіологічних, душевних і емоційних реакцій, переживань і вчинків людини, пов'язаних із проявом і задоволенням статевого потягу [34].

Науковиці В. Гупаловська та Х. Комісар-Цар наголошують, що в сексуальності переплітаються біологічний, медичний, психологічний і культурний аспекти, та підтверджують свою теорію дослідженням жінок, віком 16–58 років, щодо різноманітних аспектів сексуального життя. Це дослідження підтвердило нестачу знань, щодо репродуктивного здоров'я та контрацепції, незадоволених очікувань від свого тіла та болісних відчуттів від першого сексуального контакту, а також, страхів завагітніти. Це все відображається як на фізичному, так і психологічному здоров'ї жінок, і ще раз говорить про важливість сексуальної освіти, яка включає в себе детальне розкриття тем сексуальності, сексуальної культури, безпечних сексуальних стосунків і важливості її відтермінованого впливу [30].

Серед українських науковців, які вивчали сексуальне та репродуктивне здоров'я підлітків і молоді, були Н. Зимівець [47], В. Кравець, С. Кравець [64], Я. Мудрий [82], В. Лютий, В. Петрович [72], О. Швед [154], Т. Спіріна, А. Даниленко [136] та зарубіжні науковці К. Maslovska [204], М. Poran [198], R. Parker, K. Wellings, J. Lazarus [196].

Концепція сексуального здоров'я підкреслює важливість формування безпечної та відповідальної поведінки, пов'язує сексуальну освіту з питаннями благополуччя, прав людини і якості життя, демонструє, що сексуальна освіта має не лише профілактичну, а й розвиткову функцію [215]. У контексті соціальної роботи поняття сексуального здоров'я розглядається як складова соціального благополуччя особистості та обґрунтовує необхідність освітніх і профілактичних програм, які реалізують неурядові організації [156].

За визначенням ВООЗ, «сексуальне здоров'я – стан фізичного, емоційного, психічного та соціального благополуччя стосовно сексуальності; це не просто відсутність хвороб, дисфункції чи недуг. Сексуальне здоров'я вимагає позитивного та шанобливого підходу до сексуальності та сексуальних стосунків, а також можливості мати приємний та безпечний сексуальний досвід, вільний від примусу, дискримінації та насильства. Для досягнення та підтримки сексуального здоров'я необхідно поважати, захищати та дотримуватись сексуальних прав всіх осіб» [205].

Центр громадського здоров'я визначає сексуальне здоров'я як комплекс соматичних, емоційних, інтелектуальних і соціальних аспектів життя людини, що сприяють гармонійному розвитку особистості, підвищенню її комунікативних можливостей та здатності до побудови близьких стосунків. Воно також розглядається як стан фізичного, психічного і соціального благополуччя, пов'язаного із сексуальністю.

Сексуальне здоров'я передбачає позитивне ставлення до сексуальності та міжособистісних стосунків, забезпечення безпечних практик, вільних від примусу, насильства і дискримінації.

Для його збереження необхідний доступ до достовірної інформації про сексуальність і знання щодо ризиків незахищених статевих контактів. Основними проблемами є інфекції, що передаються статевим шляхом (зокрема ВІЛ, вірусний гепатит В, вірус папіломи людини, генітальний герпес), ризик незапланованої вагітності та абортів, сексуальні дисфункції, а також сексуальне насильство і практики, що порушують права людини [140].

Отже, сексуальне здоров'я передбачає також свободу від страху, сорому та провини, а також відсутність захворювань, станів чи розладів, що перешкоджають реалізації сексуальної функції. Важливою умовою його забезпечення є доступність підтримки та інформації для всіх вікових груп, що зумовлює необхідність упровадження сексуальної освіти з раннього віку, зокрема вже з трьох років [96]. Водночас сексуальна освіта у ранньому віці не передбачає вивчення статевих стосунків чи фізіології дорослої сексуальності, а спрямована на формування у дитини базового розуміння власного тіла, особистих меж і безпеки. Такий підхід сприяє зниженню рівня сорому та табуованості теми тіла, формуванню адекватної самооцінки та запобіганню викривленим уявленням. Основною метою ранньої сексуальної освіти є захист дитини, розвиток здорового ставлення до себе та створення підґрунтя для подальшої вікововідповідної освіти [37].

Термін «репродуктивне» походить від латинського *reproductio* – «відтворення», «відновлення» і загалом означає процеси поновлення або відтворення [172]. У сфері охорони здоров'я він найчастіше використовується в понятті «репродуктивне здоров'я», яке за визначенням ВООЗ трактується як стан повного фізичного, психічного та соціального

благополуччя у питаннях, що стосуються репродуктивної системи, її функцій і процесів, а не лише відсутність захворювань [213].

У контексті сексуальної освіти поняття «репродуктивне» охоплює знання про функціонування репродуктивної системи, формування відповідального ставлення до батьківства і материнства, профілактику захворювань і небажаної вагітності, а також право людини на репродуктивний вибір. У міжнародних документах, зокрема UNFPA, це поняття пов'язується з правом на безпечне та добровільне прийняття рішень щодо народження дітей [218].

Концептуальною основою сексуальної освіти є поняття «статевий (сексуальний) розвиток», що передбачає супровід і гармонізацію цього процесу. Відповідно до Міжнародних стандартів ЮНЕСКО, сексуальна освіта охоплює ключові компоненти розвитку: тілесне дозрівання, формування гендерної ідентичності, розвиток емоційної зрілості та становлення відповідальної сексуальної поведінки [215].

Статевий (сексуальний) розвиток створює передумови для виникнення сексуальної поведінки, а її характер і спрямованість залежать від якості соціалізації, рівня сексуальної освіти та сформованості відповідального ставлення до власного здоров'я [210]. Згідно з підходами ВООЗ та ЮНЕСКО, сексуальна поведінка – це сукупність зовнішньо виражених дій, реакцій і форм міжособистісної взаємодії, через які індивід реалізує свою сексуальність, що формується у процесі статевого розвитку та відображає рівень його біопсихосоціальної зрілості, ціннісних орієнтацій і соціальної відповідальності [163].

Сексуальна поведінка є одним із ключових результативних показників ефективності сексуальної освіти, оскільки саме в поведінковій площині проявляються знання, установки, цінності та навички, сформовані в процесі освітнього впливу.

Відповідальна сексуальна поведінка – це форма реалізації сексуальності, що ґрунтується на усвідомленості, добровільності, взаємній згоді, дотриманні норм безпеки, врахуванні фізичного й психічного здоров'я партнерів та прогнозуванні можливих наслідків власних дій [100]. У наукових працях українських дослідників у сфері соціальної педагогіки й громадського здоров'я відповідальна сексуальна поведінка розглядається як результат ефективної сексуальної освіти та показник сформованості здоров'язбережувальної компетентності підлітків [3].

Ризикована сексуальна поведінка – система дій у сфері сексуальності, яка підвищує ймовірність негативних наслідків для фізичного, психічного та соціального здоров'я особистості (інфекцій, що передаються статевим шляхом, небажаної вагітності, психологічної травматизації) [6]. Сексуальна освіта виступає регулятивним механізмом переходу від ризикованої до відповідальної поведінки. У межах даного дослідження відповідальну сексуальну поведінку доцільно трактувати як інтегративний показник готовності підлітків до безпечної реалізації власної сексуальності, тоді як ризикована поведінка є індикатором дефіциту знань, навичок саморегуляції та соціальної підтримки [63].

Із статевим вихованням тісно пов'язане поняття «сексуальної культури», яке означає сукупність знань, умінь, навичок, цінностей і норм поведінки, що визначають формування статі та міжстатеві взаємини. Сексуальна культура формується протягом життя людини як результат засвоєння соціального досвіду і є складовою загальної культури, що відображає рівень розвитку суспільства [66].

Дослідники наголошують на мультидисциплінарному характері сексуальної культури, підкреслюючи необхідність її вивчення з позицій як природничих, так і соціогуманітарних наук [67].

Ціннісно-нормативною основою сексуальної освіти є сексуальне виховання, яке розглядається як цілісний соціально-педагогічний процес формування у підлітків ціннісних орієнтацій, установок, моделей міжособистісної взаємодії та норм відповідальної поведінки у сфері статево-рольових і інтимних стосунків. На відміну від сексуальної освіти як програмно структурованої діяльності, сексуальне виховання має тривалий, контекстуально зумовлений і переважно аксіологічний характер. Його особливістю є багатосуб'єктність, оскільки реалізується через родину, заклади освіти, середовище однолітків, медіапростір, громадські та релігійні організації [80]. У площині соціальної роботи сексуальне виховання виконує профілактичну, просвітницьку, корекційну та компенсаторну функції.

Важливим є узгодження формальних програм сексуальної освіти з неформальним виховним середовищем, оскільки їх невідповідність знижує ефективність освітніх інтервенцій [95].

У межах статевого виховання часто використовується поняття «гендерне виховання», яке визначається як цілеспрямований і систематичний вплив на свідомість, почуття й поведінку особистості з метою формування егалітарних цінностей, поваги до людини незалежно від статі, розвитку індивідуальних здібностей і навичок толерантної поведінки [54].

Гендерне виховання тісно пов'язане із сексуальною освітою, оскільки обидва напрями спрямовані на формування усвідомленого та відповідального ставлення до власного тіла, сексуальності й міжособистісної взаємодії. Воно сприяє усвідомленню гендерної ідентичності, критичному осмисленню ролей і стереотипів, що впливають на поведінку підлітків та розширює можливості самореалізації [131].

Інтеграція гендерного виховання в сексуальну освіту забезпечує формування цінностей рівності, поваги, добровільної згоди та відповідальності у стосунках, сприяє розвитку безпечного й інклюзивного

середовища, підвищує обізнаність підлітків щодо своїх прав і допомагає запобігати гендерному насильству та іншим соціальним ризикам [157].

Роль гендерного виховання або гендерної просвіти у формуванні світогляду підлітків описували такі науковці, як О. Біла, Т. Дороніна, О. Кікінежді [31], Н. Самойленко [131], Т. Голубенко, О. Карпенко, В. Кузьменко, Ж. Петрочко, О. Щолокова [208], О. Остапчук [91] та ін.

Важливість гендерного виховання та проблеми впровадження гендерного підходу в освіті висвітлено в навчальній програмі з інтегрованого курсу, розробленій для студентів педагогічних закладів вищої освіти в межах «Програми рівних можливостей та прав жінок в Україні» (ПРООН за підтримки ЄС, 2011). У ній підкреслюється, що гендерне виховання сприяє гармонійному розвитку особистості, усвідомленню можливостей самореалізації та формуванню взаємоповаги незалежно від статі [31].

Гендерне виховання також сприяє формуванню гендерної ідентичності, незалежної від стереотипів, тобто гендерній соціалізації. Остання розглядається як процес засвоєння індивідом норм, цінностей і моделей поведінки, притаманних певному суспільству, а також вплив соціального середовища на формування відповідних ролей і очікувань [19].

Гендерна соціалізація визначає сприйняття підлітками власних можливостей і життєвих виборів, розширюючи або, навпаки, обмежуючи їх залежно від впливу традиційних гендерних уявлень.

Попри важливу роль гендерної соціалізації, її орієнтація на жорсткі гендерні стереотипи може мати негативні наслідки, зокрема обмеження самовираження, нерівність у стосунках, психологічний тиск і відчуття невідповідності соціальним очікуванням [164]. Тому важливо, щоб цей процес був гнучким, враховував індивідуальні особливості підлітків і не обмежував їх розвиток традиційними гендерними ролями [203].

Сексуальна освіта сприяє формуванню позитивної сексуальної ідентичності як складової психічного здоров'я, допомагає підліткам усвідомлювати власні почуття, поважати себе та партнерів і будувати стосунки на засадах взаємоповаги та згоди. Доступ до науково обґрунтованої інформації про сексуальне здоров'я підвищує рівень обізнаності підлітків та зменшує ризики негативних наслідків сексуальної поведінки [58].

Сексуальна ідентичність розглядається як самоідентифікація індивіда щодо власної сексуальної орієнтації та не завжди повністю з нею збігається [183].

Сексуальна освіта є важливим елементом суспільного здоров'я та благополуччя, однак у наукових джерелах спостерігається різноманітність підходів до її визначення. За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я, це процес навчання, спрямований на пізнання емоцій, міжособистісних стосунків, сексуальності та статевого розвитку, що сприяє зміцненню здоров'я, загальному благополуччю й захисту прав людини. Вона охоплює знання про людське тіло, сексуальні стосунки, контрацепцію, сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність [189].

ЮНЕСКО підкреслює необхідність комплексного підходу до сексуальної освіти, що включає не лише біологічні, а й соціальні, емоційні та етичні аспекти. Така освіта ґрунтується на цінностях поваги, рівності, інклюзії та відповідальності, сприяє формуванню позитивного ставлення до власного тіла й міжособистісних стосунків, а також розвитку навичок критичного мислення, комунікації та прийняття рішень [214].

Міжнародна федерація планування сім'ї визначає сексуальну освіту як систему освітніх заходів, спрямованих на підвищення обізнаності щодо сексуального і репродуктивного здоров'я, профілактику ППСШ і небажаної вагітності та забезпечення особистої безпеки. Особливу увагу приділено

наданню підліткам достовірної інформації для прийняття обґрунтованих рішень [197].

За визначенням Національного інституту здоров'я (США), сексуальна освіта є комплексним освітнім процесом, спрямованим на зміцнення здоров'я і благополуччя людини через формування знань, навичок і установок щодо сексуальності, включаючи аспекти статевої ідентичності, взаємин, сексуальної орієнтації та гендерної рівності [207]. Узагальнюючи, сексуальна освіта охоплює знання, навички та ставлення, необхідні для здорового й безпечного сексуального життя.

У структурно-функціональному вимірі сексуальна освіта є складовою загальної системи освіти, інтегрованою у формальну, неформальну та інформальну освіту, а також компонентом освіти у сфері здоров'я і процесу соціалізації особистості. Вона реалізується через навчальні предмети, виховні заходи, тренінгові програми та консультативну діяльність фахівців і пов'язана з поняттями сексуального та репродуктивного здоров'я, виконуючи профілактичну функцію щодо інфекцій, небажаної вагітності та сексуального насильства [97].

У контексті соціалізації сексуальна освіта сприяє формуванню гендерної ідентичності, морально-етичних орієнтирів і відповідального ставлення до міжособистісних взаємин. Вона реалізується через багаторівневу систему суб'єктів: сім'ю як первинний агент соціалізації; заклади освіти та фахівців, які забезпечують системність освітнього впливу; державні інституції, що визначають нормативні засади; а також громадянське суспільство, зокрема неурядові організації, які виконують інноваційну й компенсаторну функції.

Неурядові організації впроваджують освітні програми, здійснюють просвітницьку діяльність, працюють із вразливими групами та сприяють інтеграції міжнародних стандартів у національну практику. Сексуальна

освіта постає як інтегрована соціально-педагогічна система, що забезпечує соціалізацію особистості та реалізується через взаємодію державних, освітніх і громадських суб'єктів, де особлива роль неурядових організацій полягає у забезпеченні гнучкості та адаптивності програм до потреб різних соціальних груп [71].

У процесі теоретичного обґрунтування впровадження програм сексуальної освіти підлітків неурядовими організаціями важливим є чітке розмежування понять «сексуальна освіта», «сексуальне виховання», «гендерне виховання» та «гендерна (статеворольова) соціалізація».

Аналіз засвідчує їх функціональну взаємозалежність: гендерна соціалізація виступає макросоціальним середовищем формування уявлень про сексуальність і гендер; сексуальне виховання забезпечує їх ціннісно-нормативну основу; гендерне виховання коригує традиційні моделі відповідно до принципів рівності; сексуальна освіта є науково обґрунтованим інструментом цілеспрямованого впливу, що компенсує стихійність соціалізації та дисбаланси виховного середовища.

У цьому контексті сексуальна освіта не заперечує виховання чи соціалізацію, а інтегрується в них як системний соціально-педагогічний механізм. Для соціальної роботи важливо, що її впровадження не може бути ізольованим заходом, а має розглядатися як складова комплексного впливу на статеву соціалізацію підлітків у межах партнерства державних і неурядових інституцій [144].

В Україні сексуальна освіта формально не виокремлена, зокрема у Законі України «Про загальну середню освіту» вона не згадується [110]. Зміст навчальних програм закладів загальної середньої освіти не відповідає підходам, визначеним у міжнародних документах, зокрема Міжнародному технічному керівництві з сексуальної освіти та «Стандартах сексуальної освіти в Європі» [213; 211]. Підручники українських закладів загальної

середньої освіти, де висвітлюються теми сексуального виховання та сексуальної освіти досліджувала О. Швед. Програми українських шкіл включають загальні базові знання про фізіологію, репродуктивне здоров'я, профілактику захворювань, які передаються статевим шляхом, зокрема ВІЛ/СНІД та основи гігієни. Ці теми включені в програми таких предметів як «Основи здоров'я», «Біологія», «Громадянська освіта» – це переважно кілька годин на рік в кожному класі, починаючи з 5-го. З приходом в освіту Нової української школи введений освітній предмет «Вчимося жити разом» (1–4 клас), де з дітьми говорять про соціальні навички, які є корисними для розвитку навичок ефективного спілкування. З п'ятого класу починають говорити про протидію насильству, на жаль згадується тільки про фізичне та психологічне насильство; з сьомого класу в підручниках розкриваються проблеми репродуктивного здоров'я і ризику інфікування ВІЛ, проте згадується тільки ін'єкційний шлях інфікування. В дев'ятому класі підіймаються теми статевого дозрівання, захворювань, що передаються статевим шляхом, говорять про аборти, про негативні наслідки статевого стосунків. Порівняно з міжнародними стандартами, українські навчальні програми мають низку обмежень: недостатню увагу до емоційних і психологічних аспектів сексуальності, спрощений підхід до профілактики захворювань без урахування соціальних чинників, а також обмежене висвітлення тем гендерної ідентичності та сексуальної орієнтації, що знижує рівень розуміння різноманітності [154].

У законодавстві України відсутні прямі норми щодо впровадження комплексної сексуальної освіти, однак існують документи, які опосередковано регулюють цю сферу. Зокрема, «Положення про психологічну службу у системі освіти України» (Наказ МОН № 509 від 22.05.2018 р.) визначає створення умов для розвитку особистості, охорони психічного здоров'я та надання психологічної підтримки учасникам

освітнього процесу. Документ передбачає участь психологів і соціальних педагогів у формуванні відповідальної та безпечної поведінки, здорового способу життя, збереженні репродуктивного здоров'я, а також їхню співпрацю з громадськими організаціями, що підтверджує важливу роль неурядового сектору в реалізації сексуальної освіти [102].

Закон України «Про систему громадського здоров'я» (ВВР, 2023, № 26, ст. 93) трактує термін «громадське здоров'я» як систему заходів, спрямованих на збереження та зміцнення здоров'я населення, запобігання захворюванням, подовження тривалості та покращення якості життя. В законі відсутні окремі статті, присвячені сексуальному та репродуктивному здоров'ю, поняття «сексуальна освіта» або «статеве виховання» прямо не вживаються; водночас закон містить положення, які опосередковано створюють правову основу для сексуальної освіти. Він передбачає реалізацію заходів із профілактики захворювань, що передаються статевим шляхом, профілактики ранніх вагітностей, формування навичок здорової поведінки, просвітницьку діяльність у сфері громадського здоров'я. Також передбачена взаємодія з освітніми установами, закладами охорони здоров'я, громадськими організаціями [104].

Закон України «Про систему охорони психічного здоров'я України» (ВВР, 2025, № 31, ст. 103) регулює сферу психічного здоров'я як комплексну систему. Хоча він не містить прямого регулювання сексуальної освіти, його положення опосередковано стосуються діяльності неурядових організацій у цій сфері.

Закон передбачає участь громадських об'єднань, фахівців і суб'єктів, що сприяють наданню допомоги у сфері психічного здоров'я, що створює правові підстави для залучення неурядових організацій, зокрема тих, які здійснюють просвітницьку діяльність і підтримку психологічного благополуччя, пов'язаного із сексуальним здоров'ям.

Окремо визначено напрям охорони психічного здоров'я дітей і молоді, що передбачає підтримку їхнього соціально-психологічного благополуччя. Це створює можливості для реалізації програм, які включають розвиток саморозуміння, навичок міжособистісної взаємодії та захисту від насильства, що є важливими компонентами сексуальної освіти [105].

Зазначені законодавчі акти не містять прямих норм щодо сексуальної освіти, що свідчить про відсутність цілісної державної політики та нормативну фрагментарність підходів у цій сфері. Водночас вони створюють концептуальну основу для її впровадження, оскільки сексуальна освіта відповідає завданням громадського здоров'я та виконує профілактичні функції, зокрема за участю неурядових організацій.

Аналіз вітчизняних і зарубіжних джерел свідчить, що сексуальна освіта розглядається не лише як передача знань про фізіологічні аспекти розвитку, а як комплексний процес формування знань, цінностей, установок і життєвих навичок, спрямованих на забезпечення сексуального здоров'я, відповідальної поведінки та гармонійних міжособистісних стосунків.

Водночас у сучасній освітній системі України сексуальна освіта підлітків у закладах загальної середньої освіти залишається недостатньо представленою. Обмежений зміст навчальних програм, недостатня кількість годин і відсутність системного підходу до формування знань і життєвих навичок у сфері міжособистісних стосунків, репродуктивного здоров'я та безпечної поведінки призводять до часткового задоволення освітніх потреб підлітків.

Значну роль у забезпеченні підлітків знаннями щодо формування відповідальних установок і поведінкових навичок відіграють неурядові організації. Саме громадські організації упроваджують профілактичні та освітні програми, проводять тренінги, інтерактивні заняття, інформаційні кампанії та консультативну роботу з підлітками. Такі ініціативи часто мають

більш гнучкий характер, орієнтуються на реальні потреби цільової аудиторії та застосовують сучасні методи неформальної освіти [120].

Таким чином, у сучасних умовах саме діяльність неурядових організацій значною мірою забезпечує практичну реалізацію програм сексуальної освіти, доповнюючи й частково компенсуючи обмежені можливості формальної освітньої системи. Це зумовлює необхідність наукового аналізу підходів, методів і результатів діяльності громадських організацій у сфері сексуальної освіти підлітків.

1.2. Становлення сексуального виховання як суспільної практики

Становлення сексуального виховання як суспільної практики має глибокі історичні, культурні, соціальні та політичні корені. Цей процес розвивався протягом століть і відобразив у собі зміни в ставленні до сексуальності, моралі, освіти, прав людини та гендерної рівності.

Вивчення питань сексуального виховання варто розпочати з давніх історичних часів. Як зазначають науковці, первісна людина не була байдужа до сексуальної сфери. На доісторичному етапі розвитку людства відомо, що первісна людина мала уявлення про любов і смерть, про що розповідають наскельні малюнки. В той час люди не створювали сім'ї, сексуальні стосунки були стихійні й носили безладний характер. Контрольовані статеві стосунки у формі групового шлюбу з'явилися в період родового устрою, де чоловіки однієї родової групи могли вступати в шлюб з жінками іншої родової групи. З часом груповий шлюб перейшов у парний, але ці шлюби були недовговічні і розривалися без ускладнень. Саме в первісних людських спільнотах виникли обряди та традиції у сфері сексуальних і шлюбних стосунків, багато з яких мають свої відголоски в сучасному світі [16].

В давні часи і Середньовіччі (від V ст. (до падіння Римської імперії і Великого переселення народів) до епохи Відродження та Реформації, кінець

XV ст. – початок XVI ст.) питання сексуальності здебільшого регулювалися релігійними і моральними нормами. Знання про сексуальність передавалися в межах родини і через релігійні інститути. Сексуальність була тісно пов'язана з репродукцією та шлюбом, і громадська дискусія щодо сексуальних питань була обмеженою. Інформація про людську сексуальність і тілесність здебільшого була табу, а відхилення від моральних норм жорстко засуджувалися. Виховання відбувалося в умовах великої сім'ї або громади, діти з раннього віку брали участь у спільній праці, що зменшувало ізоляцію від дорослого життя, знання про шлюб і статеві стосунки передавалися неформально – через розмови, пісні, обряди, весільні традиції. Історики відзначають, що попри сувору церковну мораль, селянське середовище було менш пуританським у повсякденному житті, ніж церковна доктрина [179].

З розвитком міст у XI–XIV ст. формується новий соціальний прошарок – міщанство (ремісники, торговці). Їхній спосіб життя дещо відрізнявся від селянського. Шлюб розглядався як засіб економічної стабільності та соціального статусу. Репутація родини мала велике значення. Молодь перебувала під наглядом батьків чи майстрів, шлюб часто відкладався до здобуття професії та економічної самостійності молодої людини. Міська влада і церква спільно контролювали моральне життя. Сексуальне виховання міщанської молоді відбувалося через родинні настанови, церковні проповіді, міські моральні кодекси. Підготовка до сімейного життя мала більш економічний і соціальний характер [51].

У добу Середньовіччя розпочався новий етап розвитку, на зміну рабовласницькому ладу прийшло феодальне суспільство, відповідно влада почала належати світським і духовним феодалам. Вихованням у ці часи займалися церква і священнослужителі, а виховували вони, більшою мірою, хлопчиків. У парафіяльній школі їх навчали читанню, письму і закону Божому; у монастирських школах виховували майбутніх монахів, також

хлопців навчали лицарському мистецтву. До семи років хлопці проживали у своїх сім'ях і, відповідно, їхнім вихованням займалася сім'я. З семи до чотирнадцяти років хлопчиків віддавали в сім'ї знатного лицаря – сюзерена, де вони виконували функції пажа при дружині сюзерена. Будучи у званні пажа, хлопці здобували моральне та естетичне виховання [151].

Головним середовищем для виховання дівчат була родина. Матері, бабусі та інші жінки старшого покоління відігравали центральну роль у формуванні моральних, релігійних і соціальних норм поведінки. Дівчат навчали домашнім справам, веденню господарства, рукоділлю та підготовці до ролі дружини і матері. В селянських родинах виховання було здебільшого практичним і пов'язаним з веденням господарства. Жінки вчили дівчат основам сільськогосподарської роботи, догляду за худобою, приготуванню їжі та основам траволікування. У народній традиції передача знань відбувалася усно, часто через пісні, обряди та повсякденне життя. У знатних родинах акцент також робився на знаннях етикету, управлінні маєтком і політичних союзах через шлюб. Дівчата зі шляхетних родин часто виховувалися при дворах багатих родин або королівських палацах. Тут їх навчали етикету, танцям, мистецтву спілкування, а також політичним і соціальним аспектам, пов'язаним із майбутніми шлюбами. Освіта при дворі включала вміння керувати слугами, планувати свята та проводити різні тематичні заходи [21].

Таким чином, виховання дівчат у середньовіччі значною мірою залежало від соціального статусу і могло варіюватися від домашнього господарства до отримання більш формальної освіти в монастирях чи при дворах [57].

В епоху Просвітництва (XVII–XVIII ст.) статеве виховання, як окрема дисципліна, не існувало у формі, яку ми знаємо сьогодні, а питання сексуальності та статевої моралі здебільшого залишалися під сильним

впливом релігії, традицій і моралі. У цей період в Україні (яка була частиною різних імперій – Речі Посполитої, Російської та Австрійської імперій) просвітницькі ідеї поступово проникали через літературу, освіту й реформаторські кола. Однак статеве виховання не було широко розвинутим або систематизованим.

Релігійні установи мали величезний вплив на життя людей і більшість інформації про шлюб, стосунки між статями та сексуальність передавалася через моральні норми церкви. Сексуальні стосунки вважалися виключно для шлюбного контексту, а позашлюбна сексуальна активність засуджувалася. Важливу роль у статевому вихованні відігравала родина. Діти здебільшого отримували знання про сексуальність через соціальні норми та поведінкові настанови в родині. Традиційно розмова про статеві питання часто була табуованою, а статеве виховання зводилося до мінімуму [40].

Характерним для доби Просвітництва було те, що його представники прагнули перебудови всіх суспільних відносин на основі розуму, «вічної справедливості», рівності та інших принципів, що, на їхню думку, випливало з самої природи, з невід'ємних «природних прав» людини. Просвітителі того часу вважали за необхідність розповсюджувати передові ідеї, знання і прагнули розкріпачити розум людей. Вони вірили в людину, її розум і високе покликання. Просвітництво принесло із собою нове розуміння природи та ролі людини в суспільстві, зокрема і сексуальності. Вчені й мислителі цієї епохи почали відходити від релігійного трактування сексуальності та приділяти більше уваги раціональному, науковому підходу до питань сексуального здоров'я. Зокрема, лікарі почали більше вивчати статеві функції та репродукцію, хоча повноцінної сексуальної освіти все ще не існувало. В навчальних закладах тих часів (наприклад, у братських школах або колегіумах) не було систематизованих уроків статевого виховання. Основну увагу приділяли класичним наукам, релігійним догмам і

моральному вихованню [44]. А сексуальність розглядалася через призму гріховності та морального контролю, що робило неможливим відкрити освітню дискусію на цю тему. Поступово, під впливом європейських просвітницьких ідей, українські мислителі як-от Г. Сковорода, Л. Баранович, І. Максимович стали поширювати ідеї про людську природу, моральність і самопізнання, включаючи обговорення тілесності та внутрішнього самовдосконалення. Хоча статеві питання не були центральними в роботах митців, загальна увага до самовдосконалення та гармонії могла торкатися тем, пов'язаних із такими природними потребами людини як прагнення дружби, любові, самовдосконалення. В кінці XVIII ст., під впливом європейських просвітницьких ідей, з'являються спроби реформувати освітню систему, зокрема в Україні. Проте ці реформи в першу чергу торкалися загальної освіти й не включали систематичного статевого виховання [108].

На початку XIX ст. (1801–1900), особливо під час Вікторіанської епохи, в західних суспільствах сексуальність залишалася табуованою темою, яка асоціювалася виключно з репродуктивною функцією та моральністю [33]. У першій половині XX ст. сексуальна освіта формувалась у межах гігієнічного та демографічного підходів. Акценти робилися на профілактиці венеричних захворювань і морально-санітарному вихованні. Для соціальної роботи цього періоду характерна благодійно-патерналістська модель допомоги, а сексуальна освіта не виокремлювалась як самостійний напрям професійної діяльності [7]. Водночас відбувалися важливі медичні та наукові дослідження, що розширювали розуміння сексуальних розладів і сексуальної поведінки. Роботи таких учених як Р. фон Крафт-Ебінг [201] та Г. Елліс [180], які вивчаючи сексуальність з наукової точки зору, все одно, часто, залишалися обмеженими моральними рамками того часу.

У вітчизняній педагогічній літературі зазначалося, що буржуазне середовище сприяє ранньому сексуальному дебюту, а мастурбація в

дитячому віці відволікає дитину від соціальних та творчих інтересів, тоді як у підлітковому віці вважалася «витратою» хімічних елементів незрілих статевих залоз. Ці погляди підтверджуються дослідженнями українського педагога та психолога довоєнного періоду Г. Ващенко (1878–1967 рр.). У праці «Виховний ідеал» він описує проблеми родин і статевої моралі та критикує більшовицьку концепцію виховного ідеалу, основою якої є філософія діалектичного матеріалізму, що була побудована на матеріальних цінностях та залякуванні [15].

1920–1930-ті роки Радянського Союзу, зокрема і в Україні, були періодом вивчення статевих відносин, збору і накопичення даних щодо цього питання. Ті часи були відзначені великим впливом ідеології комунізму на всі аспекти життя, включаючи статеве виховання, яке розглядалося через призму «марксистсько-ленінської» теорії та було зорієнтоване на формування і виховання «нової радянської людини». Шлюбні стосунки того часу часто відрізнялися нерівноправністю: жінка не була вільна у виборі партнера, а чоловік натомість мав широкі можливості. На період з 1918 до 1924 року припадає активне поширення теорії «склянки води». Ця теорія зводила стосунки між чоловіком та жінкою до простого задоволення інстинктивних сексуальних потреб без будь-яких умовностей, а саме, сексуальна активність повинна бути такою ж природною і безпосередньою, як пиття склянки води для втамування спраги. Тобто почуття, емоції, любов були відкинуті у порівнянні з простими фізіологічними аспектами. Статеве виховання радянської епохи, здебільшого, прагнуло утримувати контроль над інформацією і формувати стереотипи, що відповідали ідеології тогочасного режиму. Саме в цей період у педагогічній літературі того часу важливі проблеми виховання називали «питаннями». Так, у педагогіці розроблялося «статеве питання», на державному рівні робилися спроби розв'язати «жіноче питання» – положення жінки в суспільстві і сім'ї та інші питання. Частково

вирішення проблеми впровадження «статевого виховання» належало педології і педологам, які на початку 20-х років ХХ ст. займалися переважно обстеженням сімейно-побутових проблем, проводили роботу щодо оздоровлення сімейного побуту [139]. Але вже на початку 30-х років почали розробляти основи статевого виховання, вели роз'яснювальну роботу щодо статевого виховання. І в той же час, в 1936 році влада заборонила педологію як науку і на кілька десятиліть зупинила розробку питань статевого виховання дітей та молоді. Виховна робота в цьому напрямку зводилася здебільшого до надання елементарних гігієнічних знань, не враховуючи особливості психосексуального розвитку дитини, що в подальшому призвело до потреби розробки нового підходу до вирішення проблем статевого виховання, удосконалення наявних педагогічних технологій з метою підвищення ефективності навчально-виховного процесу сучасної школи, про що зазначали в своїх роботах Л. Кравченко [60], В. Кравець [62], С. Кравець [64]. У радянському контексті (включно з Україною) сексуальна тема фактично табуувалася; освітня робота обмежувалася біологічними аспектами та ідеологічними нормами. Соціальна робота як професія фактично не існувала, тому сексуальна освіта не мала системного соціально-педагогічного підґрунтя.

Цікавим дослідженням щодо сексуального життя є етнологічні розвідки, які проводили українські етнологи серед людей, що проживали в сільській місцевості. І однією з таких дослідниць є фольклористка й письменниця, кандидатка історичних наук І. Ігнатенко, яка проаналізувала культуру, традиції, звичаї селянського (народного) життя. Науковиця відзначила, що в період ХІХ – початку ХХ ст. не було ґрунтовних досліджень з тематики сексуальної освіти, збереглися лише деякі матеріали тогочасних етнологів та етнографів [49].

А саме, етнограф, публіцист, історик В. Гнатюк вивчав й аналізував «сороміцький» компонент у народній культурі. Його дослідження містять народні легенди, вірування, уявлення, пов'язані із зачаттям дитини, абортами, з їхнім несприйняттям і заборонаю народною культурою [18].

І. Ігнатенко докладно розкрила тему статевого виховання в селянських родинах, розповідаючи про те, що батьки з дітьми та підлітками не говорили ні про тілесність, ні про менструації, ні про полюції, ні про секс. Уникаючи таких розмов батьки хотіли стримати сексуальність дівчат, щоб та не «принесла у пелені», тобто не завагітніла до шлюбу. Але, разом із тим, дівчатам та хлопцям дозволялося йти на вечорниці, і навіть з ночівлею. І там могли відбуватися сексуальні ігри, які називалися «секеляння» (мастурбація), чи гра в «притулу» (пестощі, обійми, тертя, поцілунки). Необізнаність та нерозуміння серйозності таких «забав» могли обернутися для дівчат позашлюбною вагітністю і подальшою трагедією. Вирішень цієї ситуації могло бути декілька: найвдалішим варіантом було заміжжя; варіант народження дитини-байстрюка – був перспективою несприйняття і маргіналізації дівчини в суспільстві, також дівчина могла стати залежною від сексуального партнера через страх оприлюднення їхнього зв'язку. Боячись страху суспільного осуду, зневаги, покаліченої долі, дівчата часто приховували насильство над собою та могли самотійно позбуватися плоду і новонародженої дитини. Такі життєві ситуації, що штовхали дівчат-покриток на вбивство позашлюбної дитини описували в своїх творах Т. Шевченко («Катерина» й «Титарівна»), Г. Квітка-Основ'яненко в повісті «Сердешна Оксана», І. Нечуй-Левицький «Бурлачка». Підлітки в селах здобували знання сексуальних стосунків самі, а саме через споглядання за паруванням тварин, сороміцький фольклор, таємні розмови зі старшими за віком тощо. У своїх розвідках І. Ігнатенко натрапляла на записи щодо того, як досліджували своє тіло діти та підлітки, а саме через гру в «секеляння» (дитяча мастурбація),

яке згадувалося вище. Ось декілька цитат: «Оця Марійка та наша Хівринька, то соромно було ї навирнуть ся у повітку: все там вони любили собі грати ся. Позаголюють ся обидві та повзають одне на одному. Стидив, стидив було, то вони де инче збіжать ся собі»; «Добра играшка! А про те ніяково, як застанеш їх! Діявол таки стягає їх». Відвертість та щирість таких записів говорить про те, що діти в селах, не соромлячись, могли досліджувати своє тіло, а дорослі доволі спокійно ставилися до таких дитячих забавок [48].

Великий вплив на статеve виховання підлітків того часу мала культура, народні обряди, пісні, прислів'я, приказки та вірування. В народній культурі йшлося про певні аспекти сексуальності та статевиx стосунків через «сороміцькі» пісні, казки, традиції та звичаї. Це включало уявлення про шлюб, жіночу цноту, роль жінок і чоловіків у сім'ї та суспільстві. Народна мудрість у піснях підкріплює важливу роль сім'ї, призначення у ній дівчини, жінки, матері, чоловіка, батька («Несе Галя воду», «Ой, не ходи Грицю», «Ой у вишневому садку», «Що то за кума, що під кумом не була»). Джерелами прислів'їв було реальне життя й побут людей («На красуню дивитись любо, а з розумною жити добре», «З красивого лица води не пити, аби вмiла їсти зварити», «На дерево дивись, як родить, а на чоловіка, як робить»). Прислів'я та приказки передавались із покоління в покоління, несвідомо закріплювались в головах людей та, іноді вважались постулатами [109].

Статеve виховання початку ХХ ст. в Україні все ще залишається на низькому рівні. Шкільна політика того часу регламентувалася наступними документами нормативно-правової бази – постанова «Про введення спільного навчання» (1918) [126], «Декларація про соціальне виховання дітей» (1920) [134], «Кодекс законів про народну освіту УРСР» (1922) [16] та ін. Вивчення та обговорення питань статевого виховання не входило в шкільні навчальні програми.

У 60-х роках розмови про статеві стосунки у вчителів того часу викликали паніку і страх. Педагоги зазначали, що у статевого виховання повинні брати участь нарівні як батьки, так і держава та суспільство. Проте самі писали, що ні держава, ні сім'я не беруть на себе належним чином такі зобов'язання [22].

Вагомий внесок у розбудову загальної середньої освіти, зокрема статевого виховання, зробили роботи видатного педагога В. Сухомлинського. У своїх книгах «Духовний світ школяра» (1961 р.), «Людина неповторна» (1962 р.), «Моральний ідеал молодого покоління» (1963 р.), «Виховання особистості в радянській школі» (1965 р.) В. Сухомлинський звертається до моральних цінностей, духовного та емоційного світу особистості, що дало поштовх іншим педагогам працювати в цьому напрямку [8].

Також, в другій половині 70-х років в школах УРСР почали впроваджувати факультативи «Гігієнічне і статеве виховання дітей» у 8-му класі та «Етика і психологія сімейного життя» у 9–10-х класах, що носили більш просвітницький та уривчастий характер і були зорієнтовані на моральні аспекти статевого виховання та не розкривали медичних і біологічних питань, тим паче емоційних і психологічних аспектів. У 1983 році Міністерство освіти СРСР зберегло обов'язковий характер факультативних курсів «Людина і її здоров'я» та «Етика і психологія сімейного життя». Водночас методологічний підхід залишався ідеологічно орієнтованим, відзначався комуністично-партійною спрямованістю: програми акцентували на утриманні від сексуальних стосунків поза шлюбом та містили обмежену інформацію щодо методів контрацепції [59].

У школах та інших освітніх закладах статеве виховання було переважно біологічно орієнтованим, тобто основний акцент у вихованні стосунків між статтями, а також репродуктивного здоров'я був зроблений на біологічних аспектах. Це означає, що навчальні програми, підручники та

уроки з цієї теми зосереджувалися на наступних питаннях: фізіологія репродуктивної системи, статеві органи, процеси народження дітей та інші аспекти, пов'язані з біологічними аспектами статевої [27]. Цей підхід корисний для забезпечення базових знань про статеву сферу та репродукцію, але водночас обмежений, оскільки не враховує психологічні, соціокультурні й етичні аспекти статі та статевої відносин. Такий підхід не сприяє формуванню здорових статевої стосунків, розумінню важливості консенсусу та згоди, а також не враховує різноманіття гендерних ідентичностей і сексуальних орієнтацій.

Соціокультурні, релігійні та політичні чинники того часу перешкоджають відкритому, свідомому і некритичному обговоренню сексуальних питань у громадському просторі. В суспільстві існує страх перед відвертим обговоренням сексуальних питань, страх перед неприпустимими наслідками чи стереотипи про те, що такі обговорення можуть призвести до морального розпаду суспільства або занепаду сімейних цінностей. Вплив культурних та ідеологічних норм на статеве виховання визначається комплексом цінностей, переконань і очікувань, які були прийняті в конкретному суспільстві чи культурному середовищі. Ці норми впливають на те, як сексуальність розуміється, сприймається та виховується. А саме, ідеологічні та культурні норми визначають ролі та очікування щодо поведінки жінок і чоловіків у сексуальних стосунках. Релігійні вірування часто впливають на статеве виховання через встановлення моральних норм і стандартів, а також сприйняття статевої сексуальності як частини божественного плану чи гріху [65].

Усе це впливає на формування уявлень про сексуальність, розуміння власної сексуальної ідентичності та сприйняття сексуальних відносин.

На початку ХХ ст. педагоги вперше виділили медичну складову статевого виховання: вона мала на меті проведення медичних оглядів дітей та

бесід про, так би мовити, небезпеку проституції, мастурбації, захворювань, які передаються статевим шляхом. В той час, на сторінках науково-популярних і загально-педагогічних журналів радянськими педагогами почали висвітлюватися проблеми статевого та сексуального виховання, друкувалися статті про дозрівання дітей та рекомендації щодо статевого виховання.

В. Кравець, вивчаючи питання сексуальної освіти розкриває поняття «сексуальна педагогіка», яке існувало вже на початку ХХ ст., і куди входила сутність і закономірність статевого виховання та формування сексуальної освіти. Він виділяє два основні шляхи вирішення проблеми статевої освіти: з одного боку – ліквідація диференціації за ознакою статі, тобто спільне навчання дітей обох статей, а з іншого боку – врахування статевої диференціації і спробами окремих педагогів скрито, під час навчання враховувати статеві особливості учнів [62].

На розвиток статевого виховання в Україні кінця ХІХ – початку ХХ сторіччя впливали також зарубіжні ідеї та течії.

Питання впровадження статевого виховання у США почало активно обговорюватися вже в 1892 році, коли Національна освітня асоціація Сполучених Штатів Америки визначила сексуальну освіту як невід’ємний елемент навчальних програм. У 1899 році цю ініціативу підтримав Конгрес батьків і вчителів, а в 1913 році Товариство молодих жінок-християнок створило Комісію з сексуальної освіти. Незважаючи на всі ці старання, тогочасне суспільство Америки було не готове говорити на таку відверту тему. Отже, в тематику статевого виховання США входило дотримання правил гігієни, залякування й утримання від сексуальних стосунків. Все це призвело до зниження віку статевого дебюту, збільшення абортів і захворювань, які передаються статевим шляхом [78].

У Німеччині XIX ст. підхід до статевого виховання ґрунтувався на християнській моралі й традиційних сімейних цінностях, водночас сексуальність розглядалася виключно як невід’ємна складова подружнього життя чоловіка та жінки. Німецькі педагоги того часу (Й. Ф. Оест, М. А. фон Вінтерфельд і П. Віллауме) [2] загалом, розвивали таку тенденцію щодо статевого виховання, яка була спрямована на залякування, відразу та придушення сексуальних інстинктів. Але на початку XX ст. у Німеччині почав стрімко розвиватись жіночий рух, який дав поштовх до розвитку статевої педагогіки, що підіймала на поверхню питання статевого виховання молоді (фізичний розвиток статей, статеве життя, між статей стосунки, дітонародження, сексуальні бажання, задоволення). З приходом до влади нацистів у Німеччині статево виховання було підпорядковане державній ідеології. Акцент робився на «расовій гігієні», репродуктивній функції жінки, демографічній політиці, все звужилося до тем про генетику та сімейну етику. Виховання спрямовувалося на підготовку дівчат до материнства, а хлопців – як майбутніх солдатів. Сексуальність регулювалася через расові закони і державний контроль. Цей період характеризувався жорстокою ідеологізацією та репресивною політикою щодо «небажаних» форм сексуальності. Ставлення до статевого виховання змінилося раптово після появи перших випадків захворювання на ВІЛ/СНІД. З 1983 року влада Німеччини поклала відповідальність за статево виховання на батьків, батьки – на школу, школа – на позашкільні інституції, а позашкільні заклади – знову на батьків. Але поширення випадків захворювання ВІЛ/СНІДу, сексуального насильства швидше підштовхнули владу країни до змін у політиці щодо статевого виховання [93].

В радянський період науковці дедалі частіше зверталися до зарубіжного досвіду статевого виховання, зокрема країн Скандинавії – Норвегії, Швеції, Данії та Фінляндії. Ці держави мають тривалу історію

розвитку відкритих підходів до сексуальної освіти, що, за дослідженням О. Бялик, сприяло зниженню рівня підліткової вагітності й інфекцій, що передаються статевим шляхом. Стабільний економічний розвиток і соціальні реформи цих країн забезпечили формування сталої системи сексуальної освіти, інтегрованої в шкільні освітні програми. Її планомірне впровадження розпочалося у 1930-х роках в контексті реформ у сфері охорони здоров'я та гендерної рівності. В Данії статево виховання розвивалося через освітній курс «Розмноження людини», який став частиною обов'язкової дисципліни «Біологія». У Норвегії навчальні програми були розширені з ініціативи Відділу у справах освіти та релігії, включивши теми контрацепції, планування сім'ї та ПСШ. У Швеції розвиток статевої освіти пов'язують із заснуванням у 1933 році Шведської асоціації статевої освіти (RFSU), діяльність якої суттєво вплинула на покращення показників сексуального та репродуктивного здоров'я молоді Швеції [13].

Період сексуальної революції (Sexual Revolution) (60–80 роки ХХ ст.) відзначився різким зростанням ВІЛ/СНІДу, що призвело до корінних змін у ставленні до жіночої сексуальності, поширенні дошлюбних статевих зв'язків, легалізації абортів, свободи сексуального вираження. Поширеною була також точка зору, відповідно до якої гомосексуальність і порнографія розглядалися як явища, що поширилися під впливом Сполучених Штатів Америки [38]. Реагуючи на ці суспільні уявлення, окремі країни європейського регіону оперативно активізували діяльність громадських організацій та асоціацій, спрямовану на надання молоді медичної й консультативної допомоги [166].

У Фінляндії було створено Комітет у справах освіти (The National Board of Education), комісія якого здійснила узгодження навчальних програм зі статевого виховання, спрямованих на інформування молоді щодо засобів контрацепції, перебігу вагітності, профілактики інфекцій, що передаються статевим шляхом, та інших аспектів сексуального і репродуктивного

здоров'я. Водночас Датська асоціація з питань планування батьківства (The Danish Family Planning Association), яка є членом міжнародної організації – Міжнародної федерації планування сім'ї, активізувала діяльність у сфері статевої освіти. Результатом такої системної роботи стало суттєве зниження рівня небажаних вагітностей та абортів серед підлітків як у Данії, так і у Фінляндії [187].

У 1975 р. у Швеції було здійснено реформування системи статевої освіти через інтеграцію відповідних тем у зміст інших навчальних дисциплін. Зокрема, у межах гуманітарних предметів висвітлювалися аспекти, пов'язані з почуттями кохання, емоційною близькістю та людською сексуальністю; курс біології охоплював питання репродуктивної функції організму людини; релігієзнавство – етичні й моральні засади статевих стосунків; шкільний курс з охорони здоров'я був спрямований на інформування учнів щодо засобів контрацепції та профілактики інфекцій, що передаються статевим шляхом [199].

Ефективність міждисциплінарного підходу до статевого виховання підтверджується даними Дитячого фонду ООН (UNICEF): протягом десяти років у Швеції рівень підліткової вагітності знизився на 80 %, а поширеність інфекцій, що передаються статевим шляхом, на – 40 % [165].

Вітчизняні науковці того часу доволі часто зверталися до знань і напрацювань зарубіжних практиків. Зарубіжні наукові дослідження статевого виховання в XIX – початку XX ст. були більш розлогі і мали різноманітні аспекти, охоплюючи медицину, психологію, соціологію та етику. Ось декілька прізвищ відомих зарубіжних науковців, які доклали зусиль до розвитку статевого виховання: S. Freud – австрійський лікар і батько психоаналізу, відомий своїми дослідженнями сексуального виховання та теорією розвитку особистості [147]; H. Havelock Ellis –англійський психіатр та сексолог, один із піонерів вивчення сексу та сексуальних розладів [175];

М. Montessori – італійська лікарка та педагог, вона розробила методіку навчання, включаючи підходи до сексуального виховання дітей [75]; Е. Кей – шведська педагогиня і феміністка, яка зробила вагомий вклад у сексуальне виховання та тему прав жінок [174]; S. de Beauvoir – ідеологиня фемінізму, філософиня, політична активістка, що приділяла багато уваги правам жінок та гендерній рівності [209].

XX ст. стало ключовим у розвитку сексуального виховання як суспільної практики. Особливу роль відіграла Сексуальна революція (1960-70-ті роки) – цей період позначився зростанням інтересу до сексуальності як частини людської свободи та прав. Молоді люди активно виступали за більш відкриті обговорення питань сексуальності, прав жінок і репродуктивного здоров'я. Рух за контрацепцію, права на аборти та гендерну рівність також сприяв формуванню дискурсу щодо необхідності освіти в питаннях сексуальності. Саме на цьому етапі сексуальна освіта почала прямо впливати на розвиток соціальної роботи – вона стала частиною профілактичної, психосоціальної та захисної діяльності [81].

Загалом, політична ситуація в Україні у 80-х роках XX ст. в значній мірі вплинула на розвиток статевого виховання, зумовлюючи його специфіку та обмеження, які були характерні для радянського періоду.

У 90-ті роки XX ст. в Україні відбулися значні зміни у сфері статевого виховання, що були обумовлені розпадом Радянського Союзу та переходом до незалежності. Деякі зміни відбулися як реакція на нові політичні, економічні та соціокультурні реалії, а інші були результатом глобальних тенденцій у сфері статевого виховання. Починаючи з 90-х років XX ст. відношення до статевого виховання як за кордоном, так і в Україні почало змінюватися, що характеризувалося комплексним підходом до сексуальної освіти, включаючи аспекти гендерної рівності, сексуальних прав та безпеки. Поняття «сексуальна грамотність» розширюється до включення вмінь у

розв'язанні проблем та усвідомлення власної сексуальності. Відбувається зменшення цензури та розширення свободи в обговоренні сексуальних питань [5].

Економічні трансформації, що мали місце в Україні у 90-х рр. ХХ ст., суттєво позначилися на становленні та подальшому розвитку системи сексуальної освіти в державі. Перехід до ринкової економіки супроводжувався змінами в соціальній сфері, включаючи уявлення про сім'ю, статеві стосунки та статеве виховання. З розвалом радянської системи багато людей втратили стабільність у роботі та доходах, що було пов'язано зі стресом та збільшеним ризиком у стосунках. Такі зміни створювали підвищений попит на інформацію та підтримку у сфері сексуального здоров'я і стосунків. Зміни у соціальному середовищі призвели до відкритості в обговоренні сексуальних питань та бажанні отримати більше інформації про них. Розвиток масмедіа та Інтернету в 90-х роках забезпечив більший доступ до інформації про сексуальне здоров'я і статеве виховання. Це дозволило ширшому колу людей отримувати інформацію та поради від експертів у цій сфері. Зміни в культурній та освітній політиці сприяли змінам у підходах до статевого виховання. Зокрема, було більше уваги приділено аспектам психології статі, статевої ідентичності та сексуальної орієнтації. Зміни в економіці спричинили зміни у розумінні гендерної рівності та ролі статі у суспільстві. Це вплинуло на статеве виховання, зокрема, у більшому врахуванні індивідуальних прав та потреб кожної особи в стосунках та сексуальному житті [68].

Усі ці фактори вплинули на розвиток сексуальної освіти в Україні у 90-х роках, що зробило її більш відкритою, свідомою та відповідальною. Однак, важливо враховувати, що цей процес був неодноразовим і супроводжувався викликами та проблемами, які виникали внаслідок економічних і соціокультурних змін в країні. З поширенням інформаційних технологій і

глобалізацією культури в Україну потрапили нові ідеї про статеве виховання та стосунки між статями, що вплинуло на уявлення молодого покоління про ці питання. Паралельно з цим, глобалізація культури – процес поширення і змішування культурних зразків, цінностей та норм з різних країн – призвів до того, що в українське суспільство почали проникати ідеї, підходи й моделі поведінки, характерні для більш ліберальних чи відкритих суспільств Заходу.

Ці процеси сприяли поширенню нових уявлень про сексуальність, роль статей у стосунках, тілесність, згоду, межі, гендерну ідентичність та емоційну грамотність, які суттєво відрізняються від традиційних або радянських уявлень, що тривалий час домінували в українському освітньому й культурному просторі. Завдяки цьому підлітки в Україні почала по-новому осмислювати наступні важливі теми: сексуальні права, безпечні інтимні стосунки, повага до тіла іншої людини, роль партнерства й емоційної близькості у відносинах. У результаті цього впливу у підлітків змінилися уявлення про норми статевого життя, гендерні ролі та допустимі форми поведінки в стосунках, що спостерігається як у стилях комунікації, так і в очікуваннях щодо партнерства, сексуальності та особистої автономії [73].

У 2006 році Міжнародною федерацією з планування сім'ї (International Planned Parenthood Federation, IPPF) було введено поняття «комплексна сексуальна освіта» (Comprehensive Sexuality Education, CSE), яку також визначають як цілісну. Вона трактується як заснований на навчальній програмі освітній процес, спрямований на опанування та осмислення когнітивних, емоційних, фізичних і соціальних аспектів сексуальності. Метою комплексної сексуальної освіти є формування у підлітків знань, умінь, установок і ціннісних орієнтацій, що забезпечують усвідомлення власного здоров'я, благополуччя та гідності; розвиток шанобливих соціальних і сексуальних стосунків; розуміння впливу особистого вибору на своє життя та добробут інших; а також усвідомлення й реалізацію захисту

своїх прав упродовж усього життєвого шляху. Термін став широко використовуватися лише після того, як його прийняв Фонд народонаселення ООН (UNFPA) [184].

Всесвітня Організація Охорони Здоров'я у 2016–2017 роках дослідила впровадження комплексної сексуальної освіти у країнах Європейського регіону. Результати показали, що в дев'яти країнах сексуальне виховання можна класифікувати як комплексне; у десяти країнах вона неповна; у чотирьох країнах немає програми; і дві країни були виключені з аналізу. Також стало зрозуміло, що «комплексна сексуальна освіта» та «статеве виховання» відрізняються тим, що програми комплексної сексуальної освіти включають соціальні, емоційні, міжособистісні аспекти сексуальності, на відміну від статевого виховання, куди ці теми не входять [169].

Як зарубіжні (E. Goldfarb, L. Lieberman, D. Braeken, M. Cardinal, M. Nakansson, R. Abebe Mamo, H. Bayani Parwani, V. Otieno, T. Jones), так і вітчизняні (О. Бялик, Н. Зимівець, Т. Кравченко, В. Кравець, В. Лютий, Т. Паничок, Н. Сайко, Т. Спіріна, О. Швед) науковці стверджують, що недостатня сексуальна освіта призводить до збільшення рівня підліткової вагітності та більшої кількості людей, які страждають на ВІЛ/СНІД та ІПСШ. Тому статеве виховання підлітків має розглядатися як відповідний засіб запобігання цим негативним явищам. Навіть, якщо причини підліткової вагітності можуть бути різними (дезінформація про контрацепцію, обмежений доступ до контрацепції або сексуальне насильство), вони, здебільшого, пов'язані з недостатньою сексуальною освітою.

Розвиток сексуальної освіти вплинув на соціальну роботу та зміну парадигми профілактики. Соціальна робота перейшла від реагування на наслідки (рання вагітність, ситуації насильства) до превентивних стратегій розвитку компетентностей, сексуальна освіта стала інструментом раннього

втручання, механізмом зниження соціальної вразливості, складової формування відповідальної поведінки.

Історичними особливостями розвитку сексуальної освіти в Україні є наступні: тривалий вплив радянської культури, замовчування, відсутність системних державних програм, домінування біологічного підходу. Проблемами, що залишаються у сфері впровадження сексуальної освіти є фрагментарність існуючих програм, відсутність національного стандарту комплексної сексуальної освіти, опір з боку консервативних груп (релігійні спільноти, праворадикальні групи), нестача системної міжвідомчої координації. Історичний розвиток сексуальної освіти сприяв трансформації соціальної роботи від патерналістської, проблемно-орієнтованої форм до превентивної, правозахисної та психосоціальної парадигми. У європейських країнах становлення сексуальної освіти відбувалося поступово й системно в межах державної політики, тоді як в Україні цей процес має переважно ініціативний, проєктний та неурядовий характер [74].

Сексуальна освіта постійно переосмислюється через призму культурних змін, технологічних інновацій та соціальних вимог. Відкритість до нових підходів та врахування різноманітних соціокультурних реалій стають ключовими аспектами сучасної сексуальної освіти.

Сексуальне виховання як суспільна практика пройшло складний шлях розвитку від табу до відкритого обговорення та інтеграції в освітні системи. Сьогодні сексуальне виховання є важливим інструментом для формування здорових, поінформованих та відповідальних підходів до сексуальності й стосунків, що сприяє гендерній рівності та захисту прав людини.

Але водночас робота над цим розділом допомогла виявити певну суперечність між потребами суспільства у впровадженні сексуальної освіти та відсутністю ефективних умов забезпечення реалізації цього процесу. Саме ця суперечність зумовлює потребу переходу від описово-історичного аналізу

до глибшого теоретичного осмислення концептуальних засад і наукових підходів, що визначають специфіку впровадження програм сексуальної освіти.

Отже, логічним продовженням розгляду сексуального виховання як суспільної практики є теоретичний аналіз наукових підходів щодо впровадження сексуальної освіти, який передбачає систематизацію існуючих концепцій, методологічних позицій, а також уточнення їхнього потенціалу для ефективної реалізації програм у сучасному просторі.

1.3. Теоретичний аналіз наукових підходів щодо впровадження сексуальної освіти

Впровадження сексуальної освіти на сьогодні вважається соціальною проблемою через ряд аспектів, одним із яких є відсутність узгоджених стандартів щодо змісту програм до питань, пов'язаних зі здоров'ям, безпекою, правами та ідентичністю. Також це вимагає уваги до гендерних та культурних відмінностей, етичних аспектів, а також врахування різних вікових груп. Ці аспекти, на нашу думку, можна і, навіть, необхідно вирішувати, враховуючи проблеми, що викликали необхідність в сексуальній освіті підлітків і молоді.

Сучасні тенденції статевого виховання в Німеччині вивчала Т. Паничок [93]; тема сексуальної освіти і статевого виховання як складової соціалізації молоді в Україні підіймалась у роботах О. Байдарової, О. Бобрик [5], О. Безпалько [7], Т. Кравченко [61], Я. Мудрого [82]; теоретичні основи статевого виховання та формування навичок захисту і збереження репродуктивного здоров'я учнівської та студентської молоді підіймали у своїх роботах С. Кравець та В. Кравець [63]; О. Василенко [14], Н. Зимівець [47], О. Кислова, А. Ніколаєвська [53], Н. Сайко [128], Т. Спіріна [137], О. Швед [154]; ефективність гендерної освіти в Україні вивчали Т. Говорун [19],

О. Дороніна, О. Кікінеджи [31], О. Остапчук [91], О. Карпенко, Ж. Петрочко [208], Н. Самойленко [131]; зміст підготовки майбутніх педагогів основ здоров'я до статевого виховання підлітків досліджували О. Безпалько [7], І. Зверева [44], Н. Павлик [92], Н. Попович [108], Н. Сайко, Д. Ходатенко [129], А. Шиделко [156], В. Корнят [59], Л. Кравченко [60]; профілактику сексуального і репродуктивного здоров'я та інфекцій, які передаються статевим шляхом, вивчали В. Лютий [72], В. Петрович [94] та ін.

Історико-культурологічні основи гендерної теорії та ретроспективи питань статі у вітчизняній педагогіці розглянуто в дисертаціях О. Гончаренко [22], Л. Слободченко, Л. Синчук, З. Шкіряк-Нижник, Н. Жилка, Т. Романенко, І. Слепакурова [134], Т. Янченко [161]; проблему підготовки учнів до шлюбно-сімейних стосунків та психолого-педагогічні засади здійснення статевого виховання в Україні схарактеризовано у О. Чорнописка [152], С. Левенець, Н. Левицька [67]; процеси статево рольової соціалізації, зміни в сексуальній поведінці сучасної молоді, зокрема жіночої, вивчали В. Гупаловська, Х. Комісар-Цар [30]; жіноче та чоловіче тіло в традиційній культурі українців, сексуальність, секс та яким чином люди здобували знання щодо цих питань, докладно дослідили у своїх працях І. Ігнатенко [48], О. Кісь [55]; Т. Журавель [42], Т. Лях, А. Спирін, В. Жуков [73], Н. Сайко, О. Бацман [127] досліджували загальні засади сексуального насильства щодо дітей, поняття сексуального насильства та форми прояву, розглянули кримінологічну характеристику осіб, які вчинили сексуальне насильство щодо дітей та загальну характеристику дитини-жертви сексуального насильства; В. Гербут [17] у своєму дослідженні розглянула сутнісний зміст та гарантії захисту права на сексуальну орієнтацію, гендерну ідентичність в умовах сучасного світу, проаналізувавши сексуальну орієнтацію і гендерну ідентичність як частину сексуальності та природну властивість кожної людини.

Тему статевого виховання та сексуальної освіти активно досліджують зарубіжні науковці. М. Hakansson, R. Mamo, M. Mackenzius, H. Parvani, B. Otieno провели якісне дослідження серед учнів середньої школи в Західній Кенії, яке показало нагальну потребу підлітків у комплексній сексуальній освіті, через невтішні статистичні дані щодо абортів, ВІЛ/СНІДУ, ІПСШ, незнання про засоби контрацепції [181].

Сексуальну поведінку, знання та ставлення молоді до інфекцій що передаються статевим шляхом, вивчали також: T. Jones [186], E. Goldfarb, L. Lieberman [178], M. Sande [203], S. Kauer, J. Power, A. Bourne, C. Fisher [187], D. Braeken, M. Cardinal [167], B. Yunis [222], які зазначили актуальність та необхідність викладання комплексної сексуальної освіти у закладах загальної середньої освіти.

Значний вклад у вивчення сексуальної освіти в країнах Євросоюзу зробила у своєму дисертаційному дослідженні О. Бялик. Вона ще раз підтвердила актуальність впровадження сексуальної освіти для підлітків, простежила висвітлення цієї проблеми на кожному історичному етапі, яка так чи інакше поставала перед педагогами та батьками; виявила, що науковий доробок з цієї тематики досить незначний і тема потребує більш деталізованого опрацювання. Науковиця вивчила викладання сексуальної освіти в країнах Євросоюзу і зробила висновки, що у більшості країн сексуальна освіта є обов'язковою складовою освітнього процесу. Педагоги країн Європейського Союзу ґрунтують її реалізацію на поєднанні знань, практичних навичок, поглядів і ціннісних установок, формуванні відповідальності за себе та партнера, розвитку сексуальної культури, а також на формуванні статевоорієнтованих переконань і настанов відповідно до Міжнародних стандартів сексуальної освіти [13].

У своєму дисертаційному дослідженні А. Шиделко розкриває тему соціальної профілактики, яка потребує узгодженої взаємодії громадських, державних і релігійних інституцій та впровадження сексуальної освіти [157].

Т. Паничок у своєму дисертаційному дослідженні, аналізуючи систему статевого виховання учнів у Німеччині, дійшла висновку, що відповідні програми орієнтовані на потреби та інтереси школярів, вибудовані як цілісний і системний процес із залученням різних виховних інституцій. Тематика статевого виховання інтегрована в зміст інших навчальних предметів, що створює умови для формування у підлітків адекватних і здорових моделей статевої взаємності [93].

Недоліки роботи закладів загальної середньої освіти щодо формування готовності підлітків протидіяти залученню їх до комерційного сексу виявила В. Мельничук та довела ефективність впровадження сексуальної освіти з метою протидії залучення їх до комерційного сексу [80].

В науковому дослідженні А. Грітченої щодо формування готовності юнаків шкіл-інтернатів до ролі майбутнього сім'янина виокремлено необхідність розвитку когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінкового компонентів як складників комплексної сексуальної освіти. Дослідження також підкреслює потребу підготовки педагогів, забезпечення їх методичними матеріалами та впровадження особистісно-орієнтованого підходу [27].

Т. Кравченко під час роботи над своїм дослідженням про статево виховання школярів у 20–30 рр. ХХ ст. зробила висновки про те, що проблеми статевого виховання в цей період розглядались як другорядні. Значною мірою статево виховання полягало у вивченні проблем дошлюбної підготовки підлітків, напрямом статевого виховання був моральний. Авторка зазначає, що характерними рисами досліджень науковців того часу була

абсолютизація марксистського вчення та приниження ролі педологів і педагогів 20–30 рр. ХХ ст. [61].

Про важливість статевого виховання в сім'ях описали у своїй спільній статті Л. Слободченко, З. Шкіряк-Нижник, Л. Синчук, Н. Жилка, Т. Романенко, І. Слепакурова, відзначаючи його актуальність, складність, але необхідність. Автори відзначають, що було б добре, якби всі батьки знали основні етапи психосексуального розвитку і принципи статевого виховання дитини, що може допомогти правильному і гармонійному розвитку підлітка, виховання в ньому чуйності та почуття відповідальності за добробут сім'ї та майбутніх дітей [134].

В. Корняк у своїй статті дослідила потребу учнів у правильно організованому в шкільному середовищі статевого вихованні особистості з боку педагогічних працівників, насамперед соціальних педагогів, практичних психологів, класних керівників, і дала визначення не тільки поняттю «статеве виховання», а й наступним поняттям: «стать», «статева або сексуальна культура», «сексуальність», які ми також, розглянемо в подальшому [59].

На сьогодні, досліджень проблем відсутності сексуальної освіти стає все більше, і частково ми описали їх у вступі та параграфі 1.1. Додатково слід наголосити, що в Україні на сучасному етапі спостерігається інтенсивне поширення епідемії ВІЛ: щорічно реєструється близько 20 тисяч нових випадків інфікування. Водночас показники підліткової вагітності в Україні у 3–7 разів перевищують аналогічні показники європейських країн, що, за даними Центру громадського здоров'я МОЗ України, є стійкою негативною тенденцією [132].

За даними цифрової платформи Ю-репорт ЮНІСЕФ, (64 %) підлітків отримують інформацію з питань сексуальної освіти від своїх однолітків, що зумовлює високий ризик поширення стереотипних уявлень та упереджених установок [45].

Тому підлітки, які можуть отримати належну сексуальну освіту, зможуть також мати кращі фізичні, психічні та соціальні результати, що сприятиме загальному благополуччю суспільства. Сучасні освітні профілактичні програми мають враховувати важливість сексуальної освіти як невід'ємної складової здорового способу життя, що дозволить формувати здорове та відповідальне покоління. Сексуальну освіту потрібно розглядати як комплексний метод профілактики сексуального насильства, який забезпечує захист особистості, формує відповідальну поведінку та сприяє формуванню високого рівня сексуальної культури. Про це зазначають українські науковці В. Петрович [94], Ж. Петрочко, В. Лютий [97], Н. Сайко, О. Бацман [127], О. Байдарова, О. Бобрик [5].

У межах соціальної роботи сексуальна освіта є напрямом соціальної профілактики і може виступати як первинна профілактика ризикованої поведінки (ПСС, небажаної вагітності, сексуального насильства); вторинна профілактика (робота з групами підвищеного ризику) та як формування життєвих навичок (life skills approach). Розглянемо детальніше наукові підходи щодо впровадження сексуальної освіти.

Теоретичні наукові підходи до сексуальної освіти – це різні концептуальні рамки та методи, що використовуються для вивчення, аналізу й впровадження сексуальної освіти. Вони базуються на різних наукових дисциплінах, як-от психологія, соціологія, педагогіка, медицина та антропологія, і можуть включати комплексний, соціокультурний, міждисциплінарний, гендерний, когнітивно-поведінковий (біхевіористичний) та інші підходи. Ці підходи визначають методи, зміст і цілі сексуальної освіти в сучасному суспільстві, які ми надалі розглянемо у цьому розділі.

В дослідженнях В. Кравця та С. Кравець сексуальне виховання розглядається як комплексний, соціально-психологічний та педагогічний

процес, що поєднує біологічні знання, психологічні механізми розвитку та соціальні норми [64].

Т. Спіріна та А. Даниленко у своїй статті розглядають комплексний і поведінковий підходи і дають зрозуміти важливість сексуальної освіти у формуванні мотивації підлітками до здорового способу життя. Авторки зазначають, що в період підліткового віку інформація щодо здоров'я сприймається ними відкрито, якщо вона подається доступно, відверто і без залякування, тому зовнішня комунікація, щодо питань сексуального виховання має подаватись обґрунтовано, комплексно та бути науково підтвердженою [136].

Н. Зимівець у своїй роботі підкреслює значимість формування відповідального ставлення до здоров'я саме у підлітків, оскільки воно є підґрунтям до міцного здоров'я у старшому віці. Авторкою охарактеризовано соціально-педагогічні технології формування відповідального ставлення до здоров'я підлітків, які включають в себе також поведінковий і комплексний підходи; розроблено та науково обґрунтовано соціально-педагогічні технології «Рівний – рівному», «Здоров'я через освіту», які були розроблені неурядовими організаціями. Ці технології вже зарекомендували себе як одні із найефективніших форм роботи з підлітками та довели збільшення підлітками відповідального ставлення до збереження здоров'я [47].

Я. Мудрий застосовуючи міждисциплінарний підхід, розкриває зміст поняття «репродуктивне здоров'я» через призму медичних та педагогічних наукових галузей, описує критерії збереження репродуктивного здоров'я старшокласників і наголошує на тому, що необхідно покращити систему соціально-педагогічної роботи школи щодо збереження репродуктивного здоров'я старшокласників; удосконалити знання та професійну компетентність педагогів у питаннях форм і методів діяльності, спрямованої на збереження репродуктивного здоров'я старшокласників; налагодити

роботу з батьками та впровадити спеціальні заняття з покращення знань зі збереження репродуктивного здоров'я старшокласників [82].

У галузі соціальної роботи та соціальної педагогіки міждисциплінарність виразно представлена у дослідженнях Ж. Петрович, О. Карпенко, Т. Спіріної, які поєднують соціально-педагогічний, правозахисний, гендерний підходи [96].

В медико-психологічному напрямі міждисциплінарність простежується у працях, присвячених репродуктивному здоров'ю підлітків (В. Кравченко, Н. Зимівець, В. Лютий), де поєднуються дані медицини, вікової психології та педагогіки [100].

Гендерний підхід до вивчення та аналізу сексуальної освіти досліджує соціально-сконструйовані ролі чоловіка і жінки (гендерні ролі) та їхній вплив на поведінку, можливості й статус людини. Він аналізує відмінності в становищі різних гендерних груп, вивчає вплив соціальних норм на очікування від хлопців та дівчат, спрямований забезпечення рівних можливостей і застосовується в освіті, політиці, соціальній роботі. У сексуальній освіті гендерний підхід допомагає уникати стереотипів, формує повагу до різних ідентичностей, сприяє рівноправному партнерству.

Зокрема, у працях О. Бялик було враховано як соціально-психологічний, так і гендерний підходи. Авторка підкреслює, що засвоєння підлітками норм взаємин з представниками протилежної статі та з іншими соціальними групами загалом є вагомим чинником становлення особистості, через який реалізуються соціальна, комунікативна та виховна функції [13].

Українська дослідниця психології статі, гендерної соціалізації та статевого виховання Т. Говорун у своїй роботі також спирається на цей підхід, де розкриває тему статевого виховання через необхідність врахування соціально-психологічних особливостей дитини [19].

На гендерні, поведінкові та соціально-психологічні аспекти в своїх роботах опиралась українська науковця О. Кікінеджи, окресливши гендерну соціалізацію як ключовий чинник сексуального розвитку та вплив соціальних ролей і культурних очікувань на сексуальну поведінку молоді [54].

Тему гендерних стереотипів та упереджень в шкільному та студентському середовищах досліджували Т. Голубенко, О. Карпенко, В. Кузьменко, Ж. Петрочко, О. Щолокова. Впродовж дослідження науковиці дійшли висновків, що тема гендерної рівності в закладах загальної середньої освіти не порушувалася взагалі, а у закладах вищої освіти ця тема порушувалася під час проходження пар з філософії, соціології та права, тобто окремих спеціальних дисциплін на тему гендерного паритету в навчальних закладах України не існує [208].

О. Гончаренко у своєму дослідженні сформулювала періодизацію розвитку статево-рольового виховання в період з 1941 року до 1960 року та виявила, що «радянський чоловік-батько був витісненим із сімейної сфери відносин» через навантаження радянських жінок за рахунок однакової участі у виробничій і приватній сферах. Тобто через відсутність знань про гендерну рівність, люди не будуть відчувати безпеку і не зможуть бути включеними у всі аспекти життя [22].

Зазначені вище підходи є взаємопов'язаними та знайшли відображення у наукових дослідженнях низки вчених. Зокрема, А. Шиделко наголошує, що ефективність професійної підготовки майбутніх фахівців визначається діалектичною єдністю процесів навчання й виховання, а також забезпеченням тісного взаємозв'язку між професійною підготовкою та практичною діяльністю [156].

У працях L. Reynolds, D. Akers, B. Hoffman Lucas, T. Kuhn, R. Firpo-Triplett обґрунтовується значущість гендерного, соціокультурного та комплексного підходів у процесі сексуальної освіти, підкреслюється їхня

роль у забезпеченні підлітків науково достовірною інформацією щодо фізіологічних та анатомічних особливостей свого тіла, гендерної ідентичності та сексуальності. Також, своїм дослідженням вони показують необхідність користуватися змістовними профілактичними і просвітницьким програмами комплексної сексуальної освіти та доводять важливість навчання педагогічних працівників необхідним знанням і навичкам викладання сексуальної освіти [200].

М. Poran використовуючи комплексний, гендерний та мультидисциплінарний підходи працювала над новою моделлю експансивного пубертатного розуміння. Вона зазначила, що підлітковому віку притаманні глибокий психологічний біль і боротьба для всіх статей та гендерів, тому в основу цієї моделі покладені підходи до важливості й правильності назв органів тіла, візуальних образів, трансформації тіла. Авторка пропонує застосувати соціокультурний і гендерний підходи стосовно не лише статі, гендеру, сексуальності та статевого дозрівання, але й того, як вони переплітаються з расовою/етнічною приналежністю, соціально-економічним статусом, інвалідністю/дієздатністю та іншими формами статусу та влади [198].

Дослідження К. Maslovska, R. Biswakarma та M. Rice з використанням міждисциплінарного підходу, побудоване на аналізі програм з біології та досвіді студентів Англії, показує, що підлітки хочуть, щоб сексуальна освіта визнавала гендерну та сексуальну різноманітність, була інклюзивною, відповідала віку, викладалася регулярно протягом формального навчання і виходила з «сексуально-позитивної» точки зору [204].

Т. Jones у своїй статті розповідає про дискурси щодо тематики сексуальної освіти. На сьогодні вони як консервативні, так і постмодерністські. Хтось проявляє упереджений інтерес, який проявляється через амбівалентність, розгубленість і занепокоєння, а хтось говорить з точки

зору критичного осмислення спільноти та «визвольних моделей, необхідних для створення сексуальної освіти в інтересах усіх». Авторка пропонує якомога детальніше і конкретніше починати дискутувати на тему сексуальної освіти на міжнародному, національному, місцевому і навіть шкільному рівнях. Основна увага в статті і конкретне визначення «дискурсу сексуальної освіти» стосується офіційних підходів в офіційній шкільній освіті молоді в галузі сексуальності [186].

Ключові аспекти сексуальної освіти відображають її комплексність та багатовимірний характер. Кожен з цих аспектів доречний і акцентує увагу на певних завданнях сексуальної освіти, а отже, ефективні програми сексуальної освіти мають в тому чи іншому ступені поєднувати їх або впроваджувати в комплексі, що сприятиме формуванню зрілої, відповідальної і правосвідомої особистості, здатної до безпечної та усвідомленої реалізації власної сексуальності в соціальному середовищі.

Для наочності теоретичні підходи ми зобразили в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1.

Теоретичні підходи до впровадження сексуальної освіти

Назва наукового підходу	Зміст наукового підходу	Цілі наукового підходу
Комплексний підхід – системне охоплення всіх ключових аспектів сексуальної освіти для формування гармонійного розвитку особистості	<ul style="list-style-type: none"> - репродуктивне здоров'я, анатомія, фізіологія, контрацепція, профілактика ПІСШ; - емоційний розвиток, психосексуальна зрілість, формування самооцінки та особистих меж, навички відповідальної поведінки; - вплив сім'ї, школи, медіа, соціального оточення, соціальні норми та традиції, роль гендерних стереотипів; - права дитини, вікові питання згоди, захист від насильства, правові аспекти сексуальної поведінки; формування поваги, 	надати підліткам повну картину знань про фізіологічні, психологічні, соціальні та правові аспекти сексуальності; формувати відповідальну та безпечну поведінку; сформувати навички соціальної адаптації, підтримки емоційного та соціального розвитку; підвищити ефективність навчального процесу через об'єднання знань із різних дисциплін для комплексного й інтегрованого навчання

	відповідальності, толерантності, усвідомлення моральних і соціальних норм	
Когнітивно-поведінковий підхід – ґрунтується на положенні, що поведінка людини формується та змінюється під впливом зовнішніх стимулів, підкріплення і повторюваного досвіду	<ul style="list-style-type: none"> - формування конкретних моделей безпечної та відповідальної поведінки; - вироблення стійких навичок (skills-based education); - профілактика ризикованої поведінки через систематичне тренування бажаних реакцій; - закріплення позитивних моделей через соціальне схвалення, підтримку, зворотній зв'язок; відпрацювання навичок відмови, формування звички використовувати засоби контрацепції, тренування асертивної поведінки, закріплення норм ненасильницької поведінки 	змінити небажану (ризиковану) поведінку; формувати відповідальну сексуальну поведінку; розвивати практичні навички (комунікація про межі та згоду, відмова від небажаного тиску і т.д.); підкріплювати соціально схвалювані моделі поведінки (закріплення норм поваги, відповідальності та безпеки через позитивне підкріплення)
Соціокультурний підхід – розглядає сексуальну освіту через призму впливу культури, соціальних норм та цінностей на формування поведінки, установок і переконань людини	<ul style="list-style-type: none"> - вивчення соціальних чинників (сім'я, школа, друзі, громада та вплив цих інституцій на формування цінностей і норм поведінки); - вивчення культурних норм і традицій (релігійні, історичні та етнічні традиції, культурні уявлення про стосунки, сексуальність і гендерні ролі); - аналіз медіа та соціального середовища (вплив соціальних мереж, реклами, фільмів та інформаційного простору на поведінку підлітків та молоді); - формування ціннісних орієнтирів (повага до себе, усвідомлене ставлення до сексуальної поведінки, відповідальність у стосунках) 	адаптувати сексуальну освіту до культурного контексту; сформувані соціально-відповідальну поведінку у підлітків та молоді; навчити навичкам профілактики ризикованої поведінки; розвитку критичного мислення; сприяти посиленню ролі громади та родини

<p>Гендерний підхід – науково-аналітичний підхід, що досліджує, як соціально сконструйовані ролі чоловіків і жінок (гендерні ролі) впливають на поведінку, можливості та статус людини</p>	<ul style="list-style-type: none"> - дослідження того, як суспільні очікування впливають на самооцінку, поведінку та вибір; - вивчення того, як сім'я, школа, медіа формують уявлення про «жіноче» і «чоловіче»; - забезпечення рівного доступу до освіти, інформації, прав і ресурсів незалежно від статі та орієнтації; - розвиток поваги, партнерства, відповідального ставлення у стосунках; <p>попередження сексизму, гендерного насильства, булінгу на основі статі</p>	<p>прагнути до досягнення гендерної рівності; формувати критичне мислення щодо стереотипів; розвивати партнерські моделі взаємин; зменшити ризики дискримінації та насильства; сприяти гармонійному розвитку особистості</p>
<p>Міждисциплінарний підхід – дослідження та реалізація сексуальної освіти через взаємодію різних наук і галузей знань; поєднання знань методів різних наукових дисциплін для аналізу проблеми і вироблення рекомендацій</p>	<ul style="list-style-type: none"> - біологія та медицина (репродуктивне здоров'я, анатомія, фізіологія, профілактика ІПСШ); - психологія (психосексуальний розвиток, формування ідентичності, емоційна компетентність, самооцінка); - педагогіка та освіта (методи викладання, адаптація матеріалу до вікових особливостей, підготовка педагогів); - соціологія та соціокультурний вплив (вплив сім'ї, культури, традицій, медіа, соціальних мереж); - право та етика (права дитини, вікові аспекти згоди, захист від насильства, формування моральних та етичних орієнтирів) 	<p>отримати глибоке розуміння проблеми, сформувати цілісну освітню програму, підвищити ефективність навчання, сприяти соціальній безпеці та здоров'ю</p>

Джерело: складено автором самостійно

Отже, враховуючи ці підходи, ми сформулювали власне визначення комплексної сексуальної освіти. А саме, *комплексна сексуальна освіта* – це інтегрована система освітніх, виховних і профілактичних заходів, спрямованих на гармонійний розвиток сексуальності підлітків, формування відповідальної поведінки, поваги до себе та інших, здатності до усвідомленого вибору й дотримання особистих і партнерських меж.

В таблиці 1.2 відображені ключові аспекти сексуальної освіти та їхній зміст.

Таблиця 1.2

Ключові аспекти сексуальної освіти

1.	Когнітивний аспект	формує розуміння науково обґрунтованої картини сексуальності, анатомії та фізіології людського тіла, пояснення процесів репродукції та фізіології сексуального задоволення та запобігання міфам і дезінформації
2.	Емоційно-психологічний аспект	допомагає підліткам будувати здорові стосунки, розуміти свої емоції, розвивати емпатію та культуру міжособистісних стосунків і знижує ризики насильницької поведінки
3.	Ціннісно-світоглядний аспект	сприяє формуванню внутрішніх переконань, що є важливими для підлітка в житті, регулюють поведінку не через страх, а через усвідомлену відповідальність
4.	Поведінковий (практичний) аспект	формує навички прийняття рішень, навчає моделям безпечної поведінки, відчуття особистих кордонів, належного використання контрацепції та запобігання небажаних вагітностей
5.	Соціально-комунікативний аспект	сприяє інтеграції сексуальної освіти в соціальний контекст і підтримує формування безпечного освітнього середовища, що включає культуру діалогу в родині, партнерську комунікацію, гендерну рівність, подолання стигми та дискримінації
6.	Правовий аспект	підвищує правову грамотність, що включає захист прав дитини та підлітка, законодавчі аспекти захисту від сексуального насильства, відповідальність за правопорушення, доступ до послуг у сфері сексуального і репродуктивного здоров'я

Джерело: складено автором самостійно

Ефективність реалізації сексуальної освіти визначається не лише змістом навчальних матеріалів, а й логікою побудови освітнього процесу та прогнозування очікуваних результатів. У зв'язку із цим доцільним є використання причинно-наслідкової схеми, що відображає послідовний взаємозв'язок між цілями, освітніми заходами, безпосередніми результатами та довготривалими наслідками.

Авторське бачення сексуальної освіти за принципом поетапного її впливу на підлітків представлено у схемі (рис.1.1)

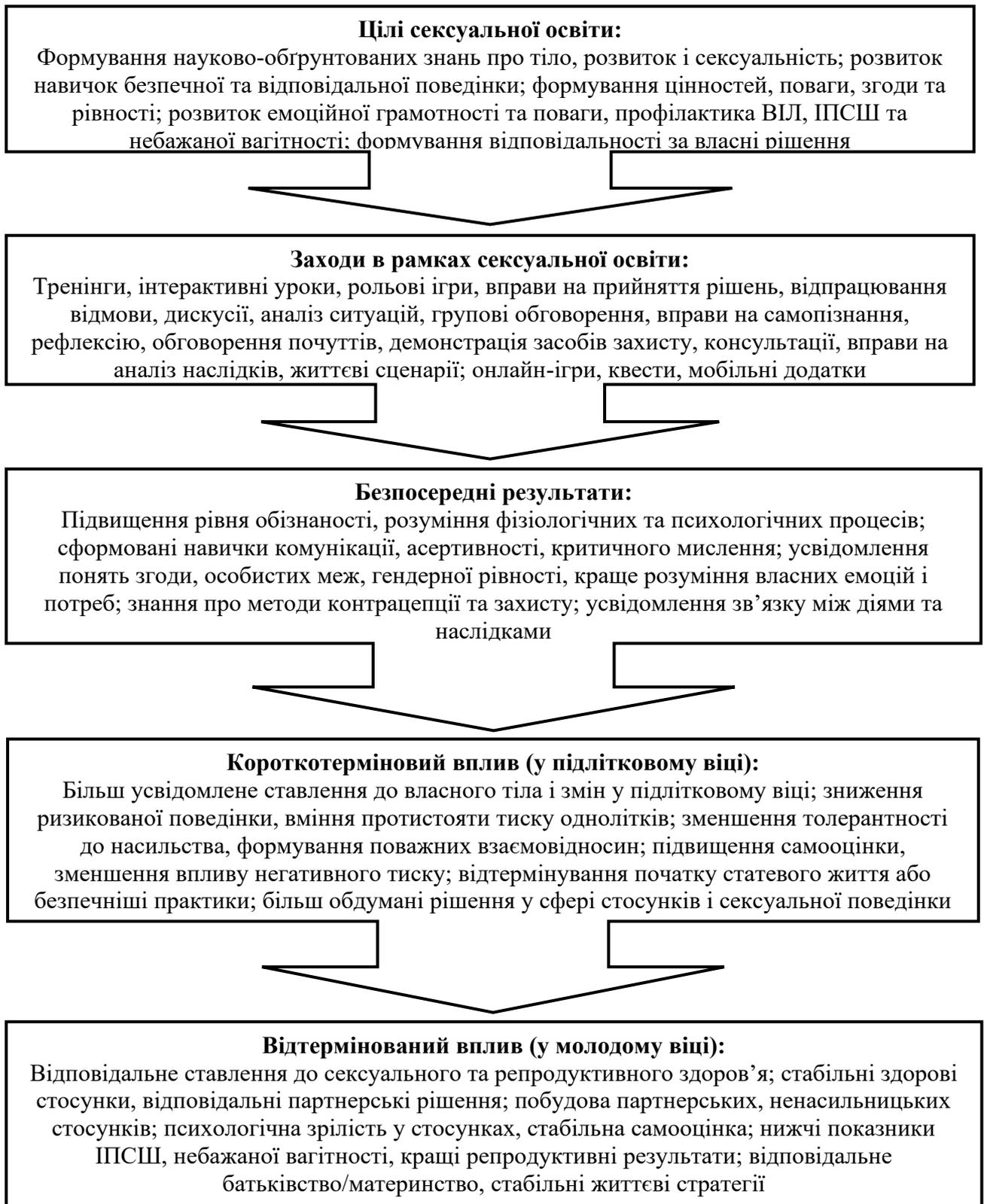

Рис. 1.1. Послідовний взаємозв'язок між цілями, освітніми заходами, безпосередніми результатами та довготривалими наслідками

Джерело: складено автором самостійно

Таким чином, аналіз поняття «відтермінований вплив програм сексуальної освіти» на підлітків засвідчує, що результати освітніх інтервенцій у цій сфері не завжди проявляється безпосередньо після їхнього завершення, а часто актуалізується в подальших вікових періодах. Засвоєнні знання, сформовані ціннісні орієнтації, установки та життєві навички поступово інтегруються в структуру особистості й набувають практичного значення вже в період ранньої молодості, коли молода людина отримує ширші можливості для реалізації власної сексуальності та прийняття самостійних рішень.

В рамках готовності до відповідальної сексуальної поведінки у людини мають бути сформовані біологічні та фізіологічні особливості статевого розвитку; особливості репродуктивного здоров'я, фертильності та фактори, що на неї впливають; основні інфекції, що передаються статевим шляхом, шляхи їхньої передачі, профілактики і наслідки; методи контрацепції, їхню ефективність, переваги, обмеження та правила використання; поняття згоди, особистих кордонів і недопустимість сексуального насильства; правові аспекти сексуальних і репродуктивних прав та відповідальності; ресурси та служби допомоги у сфері сексуального й репродуктивного здоров'я.

Людина має розуміти та приймати: цінність власного здоров'я та здоров'я партнера; відповідальність за наслідки сексуальних рішень і поведінки; значущість добровільності, взаємної згоди та поваги у стосунках; неприпустимість дискримінації, насильства й примусу у сфері сексуальності; важливість емоційної зрілості та психологічної готовності до сексуальних стосунків; позитивне, але критично усвідомлене ставлення до сексуальності як складової людського життя; настанову на безпечну та усвідомлену поведінку, а не підпорядкування зовнішньому тиску або стереотипам [177].

Також особа має дотримуватися правил безпечної сексуальної поведінки; ухвалювати зважені рішення щодо початку і форм сексуальних

стосунків; використовувати засоби контрацепції правильно та послідовно; комунікувати з партнером щодо меж, згоди, очікувань і відповідальності; відмовлятися від небажаних сексуальних контактів і поважати відмову іншого; звертатися за професійною медичною, психологічною або соціальною допомогою за потреби; протидіяти ризикованим ситуаціям і впливу негативних соціальних чинників.

В результаті, у такої людини гармонійно сформовані когнітивний, мотиваційний та поведінковий критерії, які забезпечують цілісну готовність особистості до відповідальної сексуальної поведінки та є індикатором ефективності програм сексуальної освіти. Про що ми і будемо говорити в подальших наших розділах.

Теоретичний аналіз наукових підходів до впровадження сексуальної освіти свідчить про складність цієї проблеми та необхідність комплексного підходу до її вирішення. Підходи до впровадження програм сексуальної освіти мають бути гнучкими, адаптованими до різних культур, вікових груп і соціальних контекстів. Тому що, як вже було зазначено, комплексна сексуальна освіта – це науково підтверджений і позитивний підхід до сексуальності, статевої різноманітності, яка має подаватись відповідно віку, куди входять теми про згоду, онлайн-безпеку, протидія сексуальній експлуатації та примусу; обговорює питання нерівності та бореться з гендерними стереотипами; екологічно і культурно чутлива; надає неупереджений контент про сексуальне та репродуктивне здоров'я; обговорює стосунки та емоції; не перебільшує ризики та створюється спільно з підлітками.

В різних країнах світу по-різному ставились і ставляться досі до впровадження сексуальної освіти. Вона, за законом, є обов'язковою майже в усіх країнах Євросоюзу, але зміст, форми роботи і якість є різною. Найвищою якістю сексуальної освіти можуть похвалитися країни Північної

Європи та Бенілюксу: в Нідерландах статеве виховання починається з чотирьох років, у Австрії батьки є залученими до уроків сексуальної освіти, а в Данії в ролі зовнішніх експертів запрошуються повії, гомосексуали або ВІЛ-позитивні люди. В міжнародній практиці викладання сексуальної освіти запрошення людей з реальним життєвим досвідом розглядається як один із методів освіти, заснованої на доказах і правах людини. Коли підлітки чують реальні історії життя, вони краще розуміють наслідки ризикованої поведінки, усвідомлюють, що ВІЛ, дискримінація, насильство – це не десь далеко, а реальні соціальні проблеми. Зустрічі із такими людьми можуть зруйнувати міфи, знизити рівень страху й агресії, сформувати повагу до людської гідності. А от країни Східної та Південної Європи мають недостатній рівень впровадження програм сексуальної освіти або він взагалі відсутній: у Польщі тема сексуальності є закритою як в школах, так і вдома, в Іспанії також такого предмету не існує [167].

Ми вже згадували раніше про те, що найпершою країною, де запровадили сексуальну освіту – є Швеція. Шведська модель сексуальної освіти є однією з найпрогресивніших у світі. Важливим моментом є те, що сексуальна освіта в Швеції є обов'язковою частиною навчальної програми, проте батькам надається право вибору участі своїх дітей у певних аспектах цієї освіти [200].

Розглянемо детальніше ще деякі зарубіжні країни, що є успішними в контексті викладання сексуальної освіти. І однією з таких країн вважаються Нідерланди. Сексуальна освіта в Нідерландах складається з двох основних програм: Relationship and Sexuality (відносини та сексуальність) та Long Live Love (для початкових і середніх шкіл), які працюють до сьогодні і відповідають віковим особливостям дітей та підлітків, а починається вона з чотирьох років. У голландській навчальній програмі сексуальної освіти застосовується цілісний підхід і вона розглядає всі етапи розвитку дітей,

зокрема це сексуальний, емоційний, фізичний та соціальний розвиток. За викладання сексуальної освіти відповідають вчителі біології, інколи можуть залучати лікарів. А в початковій школі сексуальною освітою займається класний керівник [26].

Сексуальна освіта в Австрії починається з початкової школи і є обов'язковою з 1970 року та регулюється Міністерством освіти. Постанова Міністерства про статеву освіту доступна на веб-сайті Міністерства освіти, мистецтва та культури Австрії і визначає подання сексуальної освіти не лише як наукової інформації, а й інформації, що допоможе дітям в житті. Батьки не мають права забрати дітей з цих уроків і, до того ж, дорослих постійно залучають до конференцій, де вони можуть отримати необхідну інформацію, що використовується під час викладання дітям тем сексуальної освіти [165].

В Бельгії в 1970–1980 роках виникли проблеми із поширенням ВІЛ/СНІДу та збільшилася кількість абортів, і з того часу в країні почали запровадження комплексної сексуальної освіти. Раніше це були окремі уроки, де могли запрошувати медичних працівників. Цілями шкільної сексуальної освіти в Бельгії є розвиток гендерної ідентичності, позитивного ставлення до власного тіла та сексуальності, індивідуальної сексуальної орієнтації, запобігання абортів, ВІЛ/СНІДу, ІПСШ, протидія насильству. Для якіснішого та ефективнішого впливу на підлітків у Бельгії, окрім вищесказаного, використовують ще й технічний аспект. Фламандською асоціацією планування сім'ї SENSOA у 2004 році була розроблена і запущена інтерактивна кампанія Лаури – історія коміксів про 16-ти річну дівчину, яка завагітніла. Мета цієї кампанії – привернути увагу молоді до репродуктивного здоров'я, безпечних сексуальних стосунків та профілактики абортів. Під час кампанії було видано книжку, орієнтовану на 13-річних дітей і їхніх батьків; транслювалися соціальна телевізійна та кінореклами і запроваджено онлайн-вікторину про сексуальне виховання. У Валлоні

сексуальна освіта здійснюється центрами планування сім'ї, яким керує FLCPF (Fédération Laïque pour le Planning Familial et l'Éducation Sexuelle), і саме ця федерація відповідає за навчання персоналу центрів планування сім'ї, щоб молодь могла отримувати якісну і професійну сексуальну освіту. У 2012 році Освітня комісія Валлонсько-Брюссельської федерації прийняла проєкт, згідно з яким комплексна сексуальна освіта є частиною місії кожної школи у Валлонії, а отже, включена до обов'язкового навчання [165].

В Чехії впровадження сексуальної освіти розпочалося в 1972 році і називалось «Освіта для подружнього життя та батьківства». Католицька Церква часто не схвалювала ці предмети і ставала в опозицію. Але уряд країни продовжував розвиватись у цьому напрямку, врахувавши те, що більшість молодих людей Чехії отримують інформацію про сексуальність від своїх друзів, а сім'я та школа відіграють другорядну роль у цьому навчанні. Міністерство освіти Чехії вирішило запровадити нову освітню програму сексуальної освіти, де викладатимуть теми репродуктивної системи, інфекцій, що передаються статевим шляхом, раннього статевого життя та боротьбу з сексуальним насильством. Така програма викликала бурхливі суперечки між політиками і батьками, але був знайдений компроміс, й наразі статеве виховання у Чехії є обов'язковим [165].

Отже, міжнародний досвід засвідчує, що впровадження комплексної сексуальної освіти в закладах загальної середньої освіти України сприятиме формуванню у підлітків відповідального ставлення до сексуального і репродуктивного здоров'я, їхній захищеності та реалізації життєвого потенціалу.

Сучасна сексуальна освіта має багатоаспектний характер, охоплюючи питання здоров'я, гендерної рівності, репродуктивних прав і соціальних норм, а також формування сексуальної грамотності як поєднання знань, навичок і відповідальної поведінки.

Такий підхід сприяє розвитку свідомого суспільства, у якому люди володіють необхідними знаннями та навичками для здорового і відповідального ставлення до власної сексуальності.

Висновки до першого розділу

У першому розділі узагальнено теоретичні засади сексуальної освіти підлітків та уточнено її понятійно-категоріальний апарат. Проаналізовано ключові поняття (статеве виховання, сексуальне здоров'я, репродуктивне здоров'я, сексуальний розвиток, відповідальна і ризикована поведінка, сексуальна ідентичність, сексуальна культура, гендерне виховання та соціалізація) і обґрунтовано їх сутнісні характеристики.

Визначено актуальність упровадження комплексної сексуальної освіти на основі аналізу підходів міжнародних організацій (ВООЗ, ЮНІСЕФ, IPPF) та розмежовано поняття «статеве виховання» і «сексуальна освіта». Сформульовано авторські визначення, відповідно до яких сексуальна освіта трактується як комплексний процес формування знань, цінностей і життєвих навичок відповідальної поведінки.

Проаналізовано наукові підходи (комплексний, соціокультурний, міждисциплінарний, гендерний, поведінковий), статистичні дані щодо ризикованої поведінки підлітків, а також зміст навчальних програм і нормативно-правову базу України. Встановлено, що в освітній практиці домінує поняття «статеве виховання», що обмежує цілісність підходу.

Отримані результати сформували методологічне підґрунтя дослідження та зумовили перехід до аналізу програм сексуальної освіти підлітків, що реалізуються неурядовими організаціями у другому розділі.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ ПРОГРАМ СЕКСУАЛЬНОЇ ОСВІТИ ПІДЛІТКІВ, ЯКІ ВПРОВАДЖУЮТЬСЯ НЕУРЯДОВИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ

2.1. Характеристика міжнародного та вітчизняного досвіду упровадження сексуальної освіти підлітків у діяльності неурядових організацій

Сексуальна освіта є міжсекторальним процесом, у якому різні суб'єкти виконують взаємопов'язані функції у формуванні знань, цінностей і поведінкових моделей. Сім'я як первинний агент соціалізації закладає базові уявлення про тілесність, гендерні ролі та стосунки. Заклади загальної середньої освіти забезпечують системне навчання та формування навичок відповідальної поведінки, а педагогічні працівники створюють безпечне середовище для обговорення чутливих тем.

Фахівці соціальної роботи здійснюють профілактичну, просвітницьку й консультативну діяльність, психологи сприяють емоційному розвитку та формуванню здорових взаємин, а медичні працівники надають науково обґрунтовану інформацію щодо репродуктивного здоров'я та профілактики ІПСШ. Водночас на формування уявлень про сексуальність впливають і неформальні середовища (однолітки, медіа, соціальні мережі).

Державні інституції визначають нормативно-правові засади та освітню політику, тоді як неурядові організації виконують важливу просвітницьку й ціннісно-орієнтаційну функцію. Отже, ефективність сексуальної освіти забезпечується лише за умови координації дій усіх суб'єктів та інтеграції їхніх зусиль у єдину освітню систему.

Неурядова організація – це організація, створена громадянами або юридичними особами для досягнення суспільних, гуманітарних, соціальних чи екологічних цілей, яка не є частиною уряду і не підконтрольна державній

владі, хоча може отримувати державне фінансування; не має на меті отримання прибутку для розподілу серед засновників, діє на добровільних засадах і незалежно від політичних партій чи державних інститутів [101].

За рівнем діяльності неурядові організації бувають місцеві (локальні), діють у межах одного населеного пункту або регіону; Національні (вітчизняні), створені відповідно до законодавства однієї держави та діють у межах її території та Міжнародні неурядові організації, які діють у двох або більше державах. За типом діяльності вони поділяються на операційні (здійснюють практичну діяльність) та адвокаційні (спрямовані на вплив на політику, законотворчість та громадську думку) [153].

В межах нашого дисертаційного дослідження варто детальніше розглянути поняття «упровадження», яке в нашій роботі тісно пов'язане з роботою неурядових організацій. Ми будемо розглядати «упровадження» як процес введення інновацій, програм або технологій в практичну діяльність неурядових організацій із забезпеченням їхніх адаптацій, системного функціонування та сталості результатів. У соціальній сфері цей термін корелює з положенням Закону України «Про соціальні послуги», де йдеться про організацію, надання, моніторинг та оцінювання соціальних послуг [106].

У діяльності неурядових організацій упровадження програм сексуальної освіти має специфічні риси: гнучкість, проєктність, партнерський підхід та адвокаційну складову. Такі програми швидко адаптуються до соціальних потреб, часто фінансуються грантово, реалізуються у співпраці з освітніми закладами, соціальними службами та громадами, а також впливають на формування політики.

Отже, упровадження програм сексуальної освіти неурядовими організаціями є системним соціально-педагогічним і управлінським процесом інтеграції науково обґрунтованих програм у практику громади, що передбачає їх адаптацію, міжсекторальну взаємодію, підготовку фахівців,

моніторинг результатів і забезпечення довготривалого ефекту. Встановлено, що чим вищий рівень системності та професійності такого впровадження, тим більш вираженим і стійким є його відтермінований вплив на формування відповідальної сексуальної поведінки молоді.

На міжнародній арені сексуальна освіта вже визнана ефективним інструментом для покращення сексуального та репродуктивного здоров'я молоді, зменшення рівня небажаних вагітностей і захворювань, що передаються статевим шляхом. І саме міжнародні неурядові організації відіграють ключову роль у розвитку, впровадженні та популяризації сексуальної освіти у світі. Їхня діяльність є важливою з кількох причин. А саме: такі неурядові організації, як-от ЮНІСЕФ, ЮНЕСКО, ЮНФПА, IPPF (Міжнародна федерація з планування сім'ї) та MSI Reproductive Choices (Медичні служби Інтернешнл: Репродуктивний вибір), поширюють глобальні стандарти, активно розробляючи і впроваджуючи стандарти якісної сексуальної освіти. Вони визначають ключові принципи, наприклад, врахування вікових особливостей, наукову обґрунтованість і культурну чутливість. Інформаційні матеріали цих організацій стають основою для національних програм, створюючи єдиний підхід до навчання [24].

Неурядові організації у сфері соціальної роботи виступають як інноваційні, партнерські, адвокаційні та ресурсні суб'єкти, що враховують культурні, соціальні, психологічні й правові аспекти, а також сучасні наукові рекомендації у сфері сексуального здоров'я. Вони забезпечують доступність програм сексуальної освіти для всіх підлітків незалежно від статі, соціально-економічного статусу, етнічної приналежності чи сексуальної орієнтації, включаючи молодь з інвалідністю, та охоплюють питання гендерної ідентичності й різноманітності.

Сексуальна освіта у діяльності неурядових організацій ґрунтується на підході прав людини та гендерній рівності, спрямована на подолання

стереотипів і формування відповідального ставлення до сексуальності. Для її реалізації використовуються інтерактивні методи навчання (рольові ігри, групові дискусії), адаптовані до вікових особливостей аудиторії.

Важливим є комплексний соціально-психологічний підхід, який враховує вплив сім'ї, школи, медіа та громади на поведінку підлітків і спрямований на формування емоційної грамотності, комунікативних навичок, усвідомлення власних меж, згоди та самоповаги [52].

Програми неурядових організацій часто спрямовані на інформування підлітків про їхні юридичні права у сфері сексуального здоров'я та репродукції, зокрема щодо доступу до медичних послуг, конфіденційності та згоди. Вони також враховують чинні закони щодо статевих стосунків і сексуальної поведінки в країні.

Соціокультурний підхід є важливим акцентом у програмах сексуальної освіти неурядових організацій, не лише як впровадження освітньої складової, але й проведення культурної та релігійної інтеграції для уникнення конфліктів із громадами.

Міжнародні неурядові організації відіграють важливу роль у впровадженні сексуальної освіти, залучаючи фінансові ресурси, проводячи підготовку фахівців, забезпечуючи навчальними матеріалами та підтримуючи інфраструктуру освітніх програм. Вони реалізують ініціативи особливо в країнах із недостатнім державним фінансуванням. В умовах культурного, релігійного чи соціального опору такі організації забезпечують доступ до інформації через програми позаформальної освіти, орієнтовані на підлітків, молодь, жінок і вразливі групи.

Неурядові організації також виступають ініціаторами змін у законодавстві та освітній політиці, обґрунтовуючи необхідність сексуальної освіти результатами досліджень, які підтверджують зниження рівня незапланованих вагітностей, інфекцій та насильства. Через інформаційні

кампанії, використання масмедіа, соціальних мереж і співпрацю з локальними партнерами вони формують позитивне ставлення до сексуальної освіти. Крім того, неурядові організації забезпечують науково-дослідну базу, збираючи дані про ефективність освітніх програм, що сприяє їх удосконаленню та поширенню.

Міжнародні організації мають досвід роботи в різних країнах і часто залучають місцевих партнерів для адаптації освітніх програм до культурних і релігійних контекстів. Це дозволяє уникнути конфліктів і робить програми ефективнішими [153].

На основі цього аналізу можна виокремити поняття. А саме, *«сексуальна освіта підлітків у діяльності неурядових організацій»* – це цілеспрямований, системно організований процес надання підліткам та молоді науково обґрунтованої інформації, формування ціннісних орієнтацій, установок і життєвих навичок щодо сексуальності, репродуктивного здоров'я, міжособистісних стосунків та відповідальної поведінки, який реалізується неурядовими організаціями через освітні, просвітницькі, консультативні та профілактичні програми поза межами формальної системи освіти або в партнерстві з нею.

У діяльності міжнародних неурядових організацій сексуальна освіта розглядається як невід'ємне право людини на інформацію про здоров'я, безпеку та стосунки, а також як інструмент подолання дискримінації за гендерними, сексуальними та іншими ознаками.

Таким чином, міжнародні неурядові організації відіграють ключову роль у розвитку глобального руху за впровадження сексуальної освіти, що ґрунтується на наукових даних, захисті прав людини та сприяє формуванню здорових і відповідальних стосунків у суспільстві.

Розглянемо детальніше діяльність міжнародних неурядових організацій у сфері сексуальної освіти.

Однією з провідних міжнародних інституцій у сфері сексуальної освіти є Фонд ООН у галузі народонаселення (UNFPA), який здійснює системну підтримку ініціатив неурядових організацій у понад 150 країнах світу. Як спеціалізована агенція ООН, UNFPA зосереджується на просуванні гендерної рівності, забезпеченні репродуктивного здоров'я та розвитку потенціалу молоді. В Україні діяльність Фонду реалізується з 1997 року.

Місія UNFPA полягає у створенні умов, за яких кожна вагітність є бажаною, пологи – безпечними, а молодь має можливості для повної самореалізації. В Україні Фонд сприяє формуванню здорового способу життя, підвищенню обізнаності щодо репродуктивних прав та активній участі молоді в суспільному житті, зокрема через інформаційно-просвітницькі кампанії у сфері сексуального і репродуктивного здоров'я.

Важливим напрямом діяльності є також подолання гендерних стереотипів шляхом удосконалення державної політики, підготовки фахівців, проведення антидискримінаційної експертизи освітніх матеріалів та використання медіа. Крім того, UNFPA забезпечує підтримку постраждалих від гендерно зумовленого насильства через кризові центри, мобільні бригади допомоги та консультативні послуги, а також підвищує рівень суспільної обізнаності щодо цієї проблематики [43].

Починаючи з 2020 року Представництво Фонду ООН у галузі народонаселення (UNFPA) в Україні долучається до розроблення та експертного супроводу низки стратегічно важливих нормативно-правових і програмних документів, зокрема Національної молодіжної стратегії України до 2030 року, Концепції державної соціальної цільової програми «Молодь України» на 2021–2025 роки, а також проєкту Закону України № 3718 «Про основні засади молодіжної політики». Крім того, UNFPA здійснив оцінювання потреб з метою оновлення навчального модуля «Здоровий спосіб життя молоді в умовах пандемії COVID-19» у межах програми «Молодіжний

працівник», яка реалізується за підтримки Міністерства молоді та спорту України та Програми розвитку ООН (ПРООН) в Україні.

Результати дослідження стали основою для оновлення навчального модуля, що підвищило його ефективність і відповідність сучасним викликам. Оновлений модуль охоплює інформацію про COVID-19, підтримку емоційного благополуччя, рекомендації щодо фізичної активності та харчування в умовах карантину, а також правила безпечного користування Інтернетом і соціальними мережами. Модуль інтегровано в програму «Молодіжний працівник» і використовується для підготовки фахівців, які працюють із молоддю, з метою підвищення їхньої компетентності у сфері здорового способу життя в умовах пандемії.

У контексті цього дослідження доцільно звернути увагу на дослідження UNFPA «Обізнаність і ставлення вчительської спільноти та батьків до комплексної сексуальної освіти», проведене у 2020 році. Результати зазначеного дослідження були презентовані на науково-практичній конференції «Впровадження комплексної сексуальної освіти та принципів гендерної рівності: перспективи в Україні XXI сторіччя», що відбулася за партнерської підтримки та за участю Міністерства освіти і науки України, Посольства Фінляндії, регіонального офісу UNFPA у Східній Європі та Центральній Азії, а також представників громадянського суспільства, зокрема фахівців і активістів громадських організацій, які здійснюють діяльність у сфері сексуального та репродуктивного здоров'я.

Результати дослідження засвідчили недостатній рівень сформованості знань і практичних навичок у сфері сексуальної освіти серед дітей, підлітків і дорослих. За підсумками конференції підготовлено Резолюцію з рекомендаціями Міністерству освіти і науки України щодо створення міжвідомчої робочої групи для розроблення та впровадження Концепції комплексної сексуальної освіти дітей і молоді в Україні. Також наголошено

на необхідності інтеграції відповідних компетентностей у професійні стандарти вчителів [84].

У США, такі неурядові організації, як-от Міжнародна федерація з планування сім'ї (International Planned Parenthood Federation – IPPF) зосереджуються на комплексній сексуальній освіті, що охоплює фізичні, емоційні та соціальні аспекти. Вони використовують інтерактивні підходи, зокрема тренінги й онлайн-ресурси, а також підтримують молодь через консультації та доступ до медичних послуг.

International Planned Parenthood Federation (IPPF) – глобальна мережа, що об'єднує близько 150 організацій з усього світу для надання медичних послуг, просування прав жінок на доступ до репродуктивної охорони, сексуальної освіти та послуг планування сім'ї. Структура IPPF складається із Центрального офісу в Лондоні та шести регіональних офісів: Африка (Найробі), Америка та Карибський басейн (Колумбія та Тринідад і Тобаго), Арабський світ (Туніс), Східна та Південно-Східна Азія та Океанія (Куала-Лумпур), Європейська мережа (Брюссель), Південна Азія (центр у Бангкоку та суб-офіс у Делі). Основною місією організації є адвокація і надання інтегрованої медичної допомоги всім, хто її потребує, незалежно від раси, статі, доходу. Робота Федерації включає всебічне статеве виховання, забезпечення контрацепцією, безпечні аборти, догляд за молодими матерями та реагування на гуманітарні кризи [197].

Однією із членських організацій IPPF є Федерація планового батьківства Америки (Planned Parenthood Federation of America (PPFA)). Це одна з найбільших та найстаріших організацій у сфері репродуктивного здоров'я і сексуальної освіти, яка надає консультаційно-правову, медичну допомогу, освіту та підтримку у сфері сексуального здоров'я людям з найвіддаленіших регіонів світу [184].

Стурбованість відсутністю точної інформації про сексуальність як для молоді, так і для дорослих, докторки Мері С. Кальдерон, у 1964 році призвело до створення організації, яка має назву Sexuality Information and Education Council of the United States (Рада з питань сексуальної інформації та освіти США) (SIECUS). Мері С. Кальдерон була впевнена у тому, що статеве виховання є необхідним у наданні молодим людям інформації, для забезпечення власного сексуального здоров'я та благополуччя протягом усього життя. Отже, ця організація почала свою просвітницьку роботу, яка спрямована на підвищення рівня знань, розвитку програм та політик у сфері сексуальної освіти, а також на захист прав людей та адекватну і доступну інформацію про сексуальність. Великим проривом у статевому вихованні стала публікація SIECUS «Рекомендації для всебічної освіти: дитячий садок – 12-ий клас», яка ще й досі залишається затребуваним ресурсом [195].

Ще однією міжнародною недержавною організацією, що займається захистом репродуктивних прав і здоров'ям людини, питаннями сексуальності та плануванням сім'ї, здійснює дослідження, аналіз даних про репродуктивне здоров'я, сприяє розвитку ефективних політик у цій сфері є організація The Guttmacher Institute (Інститут Гуттмахера) в США. Інститут Гуттмахера відстежує та аналізує розвиток державної політики, дії законодавчої, судової та виконавчої влади, щодо широкого кола питань, пов'язаних із сексуальним і репродуктивним здоров'ям, а саме доступ до абортів, послуги з контрацепції, статеве виховання. Ці дані постійно оновлюються і розміщуються на сайті організації [194].

Недержавною організацією, що працює з підлітками та молоддю, сприяючи розвитку програм сексуальної освіти, підтримці їхніх прав і наданню доступної та правдивої інформації про сексуальне здоров'я і стосунки є Адвокати молоді (Advocates for Youth). З 1980 року організація співпрацює з молодіжними лідерами в забезпеченні дотримання прав

молодих людей, наявності інструментів, що забезпечують захист від ІПСШ, ВІЛ та небажаної вагітності. Це єдина організація у Сполучених Штатах Америки, що працює у сфері сексуального та репродуктивного здоров'я саме підлітків. Advocates for Youth втілюють в життя наступні проєкти та ініціативи:

- Програми молодіжного лідерства та активізму («Аборт вголос», «Залучення молоді до ВІЛ-організацій», «The Condom Collective – Покращення доступу молоді до контрацепції», «Програма молодіжного лідерства Youth Resource LGBTQ» розроблена кольоровою молоддю, геями, лесбійками, бісексуалами, трансгендерами та ЛГБТК);

- Охоплення молоді за допомогою освітніх ресурсів (Проєкт «Дивувати»: спільна діяльність між Advocates, Answer і Youth Tech Health, через використання анімації та соціальних медіа, щоб надати молодим людям, віком 10–14 років, їхнім батькам і вчителям необхідно важливу інформацію, що відповідає віку, в рамках статевого виховання;

- «Kikis with Louie» – серія відео, створена для молодих кольорових геїв і транс-підлітків, щоб забезпечити спільноту правдивою інформацією через діалог та освіту щодо стосунків, інтимності, згоди, ВІЛ і ЗПСШ);

- Розвиток потенціалу професіоналів, що працюють з молоддю (Проєкт «Майбутнє статевої освіти» - спільний проєкт Advocates for Youth, Answer та SIECUS має на меті підтримувати статево виховання і створювати умови, які захищають добробут усіх молодих;

- «Програма «School Health Equity» допомагає державним і місцевим освітнім агенціям підвищити їхню спроможність запроваджувати якісну освіту щодо сексуального здоров'я та надавати послуги сексуального й психічного здоров'я», Підготовка вчителів статевого виховання за навчальною програмою K-12th класу «Права, повага, відповідальність».

Члени Advocates надають професійну допомогу, тренінги та інформаційні ресурси для національних, державних і місцевих організацій про орієнтовану на молодь політику щодо репродуктивного та сексуального здоров'я. Також розробляють типові закони та аналітичні записки, відстежують і проводять поглиблений аналіз політики, розробляють стратегії адвокації для вдосконалення політики та практики на федеральному, державному й місцевому рівнях [185].

Як уже згадувалося раніше, Швеція відома своїм прогресивним підходом до сексуальної освіти. Але все почалося з неурядової організації RFSU (Шведська асоціація сексуальної освіти), яку заснувала Е. Ottar Ottesen-Jensen, журналістка, громадська активістка та одна із перших педагогинь з питань статевого виховання. Вже з 1955 року школи Швеції почали впровадження сексуальної освіти. Завдяки неурядовій організації RFSU (Шведська асоціація сексуальної освіти) заняття із сексуального виховання стали частиною обов'язкової шкільної програми, під час таких занять підлітки дізнаються про секс і контрацепцію, володіють знаннями щодо сексуального та репродуктивного здоров'я, отримують навички толерантного ставлення до представників спільноти ЛГБТІК+ та поваги до іншої статі. Результатом таких занять є найнижчий світовий показник підліткових пологів (2,7 на 1000). Шведська асоціація сексуальної освіти займається розробкою освітніх матеріалів, які включають питання гендерної рівності, поінформованої згоди та сексуальної орієнтації. Вони також активно співпрацюють із школами та місцевими громадами [198].

У Нідерландах, неурядові організації, як-от Rutgers (Університет Рутгерс в Нью-Брансвіку), відіграють важливу роль у створенні програм сексуальної освіти для молоді, які акцентують увагу на толерантності, взаємоповазі та сексуальному здоров'ї. Rutgers також проводять тренінги для

вчителів і батьків, що сприяє більшій ефективності впровадження програм сексуальної освіти у шкільні програми [173].

В країнах, що розвиваються, як-от Кенія, сексуальна освіта часто стикається з культурними і релігійними бар'єрами. Неурядові організації, на кшталт AMREF Health Africa, адаптують програми до місцевих реалій, використовуючи інтерактивні методи, зокрема театральні постановки, мобільні додатки та тренінги для молоді. Одними із актуальних стратегічних цілей AMREF Health Africa є розширення доступу і використання якісної психологічної та медичної допомоги; поліпшення засобів для існування жінок та молодих людей для зменшення нерівності [192].

Аналіз міжнародного досвіду засвідчує різноманітність підходів до сексуальної освіти в діяльності неурядових організацій: від створення центрів громадського здоров'я та надання індивідуальних консультацій до проведення лекцій, тренінгів, просвітницьких кампаній і створення медіаконтенту. Важливим є також розвиток мереж для забезпечення доступу до знань і навичок у сфері сексуального та репродуктивного здоров'я.

Неурядові організації активно розробляють і впроваджують програми, спрямовані на підвищення обізнаності, підтримку здорового способу життя та захист прав людини у сфері сексуального і репродуктивного здоров'я, зокрема у співпраці з українськими партнерами.

Попри різноманітність форм і підходів, такі програми мають спільні принципи, цінності та методи реалізації, а також певні відмінності. З метою їх систематизації, аналізу ефективності та можливості адаптації успішних практик узагальнено досвід міжнародних неурядових організацій, що слугує аналітичним і практичним підґрунтям для фахівців, освітян і розробників політик у сфері сексуальної освіти.

Таблиця 2.3

Особливості досвіду впровадження програм сексуальної освіти міжнародних неурядових організацій.

Неурядові організації	Організаційно-особливі акценти
Міжнародна федерація з планування сім'ї (IPPF)	Сервісно-орієнтовна глобальна структура з прямим наданням послуг та сильним компонентом правозахисту; поєднання клінічних послуг із освітніми програмами та адвокацією
Федерація планового батьківства Америки (PPFA)	Фокусується на національному рівні США із розгалуженою мережею клінік і освітніх програм
Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)	Політичне/освітнє лідерство з визначенням концепції та стандартів, а не безпосередньо навчання чи клінічні послуги
Фонд ООН у галузі народонаселення (UNFPA)	Часто працює через партнерства з урядами й іншими агентствами ООН, з акцентом на системні зміни
Шведська асоціація сексуальної освіти (RFSU)	Працює на території Швеції, акцент на права людини, доступ до абортів та сексуального здоров'я
Рада з питань сексуальної інформації та освіти США (SIECUS)	Фокус виключно на комплексній сексуальній освіті як політичному/освітньому питанні через інформаційні, адвокаційні кампанії та працю з політиками, педагогами й активістами для розширення КСО у США
Інститут Гуттмахера (The Guttmacher Institute)	Місія організації – збір, аналіз та поширення даних/доказів про сексуальне й репродуктивне здоров'я, зокрема про освіту, політики, закони
Адвокати молоді (Advocates for Youth)	Сильний молодіжний компонент та акцент на соціальній справедливості і прав молоді, в тому числі ЛГБТК+ молоді
Університет Рутгерс в Нью-Брансвіку	Розробка освітніх матеріалів, наукових досліджень, тренінгів для педагогів та підтримки практиків
Медичні служби Інтернешл: Репродуктивний вибір (MSI Reproductive Choices)	Акцент на медичних послугах

Джерел: складено автором самостійно

Представлені в таблиці зарубіжні організації відрізняються не лише за географією діяльності, а передусім за типом інституційної природи (неурядові/міжурядові структури); моделлю впливу (сервісна, адвокаційна, дослідницька, нормативна); рівнем безпосереднього контакту з цільовою групою; ступенем участі в політико-нормативному процесі, що демонструє: сексуальна освіта реалізується не єдиною моделлю, а через різні інституційні механізми. Міжурядові організації формують концепції, стандарти, політичні рамки, але рідко здійснюють безпосереднє навчання чи клінічні послуги;

неурядові організації працюють або з безпосереднім наданням послуг, або з адвокацією, або з науково-методичною підтримкою. Характерними рисами для організацій як-от IPPF, PPFA, MSI, є пряме надання медичних послуг, поєднання клініки та освіти, практико-орієнтований підхід; організації SIECUS, Advocates for Youth, частково RFSU – впливають на законодавство, проводять інформаційні кампанії, працюють з політиками та освітянами та акцентуються на правах людини; характерними рисами для Guttmacher Institute та Рутгерс є доказова база, аналітика, розробка методичних матеріалів, підтримка практиків; для ЮНЕСКО та UNFPA характерно формування міжнародних стандартів, надання рекомендацій урядам країн і проведення системних реформ. Представлені організації демонструють, що сексуальна освіта реалізується через багаторівневу екосистему інституцій, де міжнародні організації формують концептуальні рамки, національні неурядові організації здійснюють практичну реалізацію, дослідницькі центри забезпечують доказову основу, правозахисні структури просувають зміни в політиці, медичні організації забезпечують сервісну складову.

Організації як-от IPPF і PPFA – фінансують проєкти та програми деяких недержавних організацій України у сфері покращення сексуального й репродуктивного здоров'я як підлітків, так і дорослого населення.

В Україні досить давно спостерігається активізація неурядових організацій у сфері сексуальної освіти та програм, спрямованих на підлітків, що зосереджені на питаннях безпеки, інфекціях, які передаються статевим шляхом, та репродуктивному і сексуальному здоров'ю.

Імплементация досвіду міжнародних неурядових організацій у практику українських НУО у сфері сексуальної освіти відбувається поетапно, адаптивно, контекстно і чутливо, що поєднує міжнародні стандарти з національними соціокультурними, правовими та безпековими реаліями України.

Однією із потужних сучасних неурядових організацій була Українська асоціація планування сім'ї. З 1996 року до 2001 року Асоціація проводила заняття з підлітками з тематики сексуальної освіти на базі закладів загальної середньої освіти. Але для таких заходів потрібен був дозвіл батьків. На той час батьки підлітків із великою пересторогою ставились до таких занять, і адміністрація шкіл їх заборонила. Попри такі виклики, Асоціація продовжила свою роботу в рамках сексуальної освіти зі студентами, залучаючи до занять лікарів – гінекологів та венерологів. Також Асоціація проводила тренінги, на які запрошувала працівників міліції (теперішня поліція), геїв та працівників/працівниць секс-бізнесу з метою попередження захворювань, що передаються статевим шляхом. В той час саме Українська Асоціація планування сім'ї була представником IPPF в Україні. *(описано зі слів О. Швед – виконавчий директор 199–2001 рр. Української асоціації планування сім'ї. Olha Shved is inviting you to a scheduled Zoom meeting. Join Zoom Meeting <https://us02web.zoom.us/j/88541681942>).*

Після закриття Української асоціації планування сім'ї представником IPPF в Україні став Благодійний Фонд «Здоров'я жінки і планування сім'ї», також фонд є представником Європейської коаліції проти раку «Європа Донна» / EUROPADONNA і Мережі з репродуктивного здоров'я та прав у Центральній та Східній Європі / ASTRA. Більша частина діяльності БФ «Здоров'я жінки і планування сім'ї» зосереджена на первинній профілактиці й захисті сексуального і репродуктивного здоров'я підлітків і молоді: тренінгові програми для підлітків із підготовки волонтерів «рівний-рівному»; тематичні модулі в літніх таборах відпочинку; підліткові групи соціального театру та показ вистав за принципом «рівний-рівному»; вуличні акції та флешмоби; міжрегіональні конкурси; створення і поширення інформаційних матеріалів. Співпрацюючи з багатьма громадськими організаціями по всій Україні, Благодійний фонд «Здоров'я жінки і планування сім'ї» з 2007 року

реалізували проєкт «Забезпечення доступу підлітків до повної інформації про сексуальне й репродуктивне здоров'я та права через доведені й інноваційні підходи, а також адвокацію сексуальної освіти в Україні» за підтримки Міжнародної федерації з планування сім'ї/IPPF. Реалізація зазначеного проєкту сприяла підвищенню рівня обізнаності підлітків і молоді з питань сексуального здоров'я, а також формуванню в них навичок побудови міжособистісних стосунків на засадах взаємної поваги та визнання гідності іншої людини. Учасники проєкту опанували практики ефективної комунікації і ненасильницького врегулювання конфліктних ситуацій. Крім того, Благодійний фонд «Здоров'я жінки і планування сім'ї» здійснює системну розробку інформаційно-просвітницьких матеріалів, спрямованих на роботу з батьківською спільнотою, педагогічними працівниками та підлітками. З метою забезпечення батьків необхідними знаннями у сфері статевого виховання дітей Фондом було розроблено програму «7 кроків назустріч: дружні зустрічі з батьками з питань збереження здоров'я та статевого виховання дітей і підлітків», яка пройшла науково-методичну експертизу Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України. Реалізація зазначеної програми сприяла підвищенню рівня сформованості в батьків комунікативних умінь у процесі обговорення з дітьми питань, пов'язаних із збереженням здоров'я, віковим розвитком, сексуальністю та супутніми ризиками. Крім того, ще у 2015 році Благодійний фонд «Здоров'я жінки і планування сім'ї» за підтримки Регіонального бюро ЮНЕСКО підготував і оприлюднив для педагогічних працівників інформаційно-просвітницьку публікацію «Що таке статево виховання і чому це важливо?», спрямовану на підвищення фахової обізнаності освітян у сфері сексуальної освіти. Цей документ містить дані опитувань щодо статевої поведінки підлітків, ставлення батьків до програм статевого виховання, що є головними чинниками ефективності програм статевого виховання. У

зазначеній публікації також було науково обґрунтовано необхідність і доцільність упровадження програм статевого виховання в закладах загальної середньої освіти. Крім того, у 2017 році фахівцями Фонду було розроблено навчально-методичний посібник «Репродуктивне здоров'я та відповідальна поведінка учнівської молоді». Він є дуже корисним, фахово викладеним матеріалом для соціальних педагогів, психологів, які працюють з підлітками, як в закладах загальної середньої освіти, так і в професійно-технічних навчальних закладах [116].

Ще однією досить потужною і відомою вітчизняною неурядовою організацією є Всеукраїнська благодійна організація «Український фонд «Благополуччя дітей», однією із сфер діяльності якої є сфера профілактики та збереження репродуктивного здоров'я підлітків та молоді.

Проекти та програми Українського фонду «Благополуччя дітей» в роботі з підлітками, значною мірою направлені на профілактику ризикованої поведінки та запобігання сексуальному насильству, і включають заняття з комплексної сексуальної освіти, а саме: збереження репродуктивного здоров'я, використання контрацептивних засобів, вирішення конфліктних ситуацій, розвиток життєвих навичок, стосунки як в родині, так і між партнерами, життєві та особисті цінності, людська та особиста гідність.

Упродовж періоду з вересня 2019 року до травня 2023 року Всеукраїнська благодійна організація «Український фонд «Благополуччя дітей» за підтримки Protestant Agency for Diakonia and Development – Bread for the World – Protestant Development Service (Німеччина) реалізовувала проєкт «Профілактика ВІЛ-інфекції та підтримка психосоціального здоров'я в Україні». Починаючи з травня 2023 року, діяльність проєкту була адаптована до умов воєнного часу та переорієнтована на підтримку фізичного і психосоціального здоров'я сімей з дітьми. Наразі в межах проєкту впроваджуються два основні напрями діяльності: факультативний

курс «Кроки по життю», спрямований на виховну роботу з учнями 9–10 класів з питань профілактики негативних соціальних явищ та зміцнення психосоціального здоров'я молоді, а також програма «Коло сили», яка передбачає проведення груп відновлення та розвитку для підлітків і дорослих.

Як у першому, так і в другому напрямі роботи порушуються теми, що відносяться до комплексної сексуальної освіти (репродуктивне здоров'я, контрацепція, профілактика насильства, ефективне спілкування, правила спілкування у соціальних мережах і т. д.), таким чином, можна зрозуміти, що ці теми є важливими й актуальними. Протягом реалізації даного проєкту, перед початком занять і в кінці проводиться вхідне та вихідне анкетування, яке підтверджує зацікавленість учасників у тематиці і набутті ними необхідних знань та навичок, що допомагають відповідально ставитися до свого здоров'я, благополуччя та сформувати почуття особистої гідності, будувати безпечні міжособистісні й сексуальні взаємини, ухвалювати правильні рішення, а також усвідомлювати і захищати свої права протягом усього життя [114].

Більш детально та обґрунтовано результати впровадження «Програми 15» в 2017–2019 рр. описали в своїй статті науковці В. Лютий та В. Петрович. Вони зазначають, що завдяки участі в цій Програмі підлітки та дорослі покращили свої знання стосовно ВІЛ та інфекцій, які передаються статевим шляхом, соціально-небезпечних явищ і різноманітних захворювань, що можуть виникати. Також в учасників відзначається підвищення самооцінки, поліпшення взаємовідносин у сім'ях, життєві переконання змінюються на більш позитивні та безпечні, що також сприятиме благодетельним та очікуваним змінам в громаді [72].

На сьогодні в навчальних закладах України існує обмеженість у викладанні тем комплексної сексуальної освіти, що, в свою чергу, не дає

підліткам загальної картини знань і навичок про своє сексуальне та репродуктивне здоров'я, і може робити наших дітей беззахисними перед проявами насильства та ситуацій торгівлі людьми. Тому, в цьому аспекті, варто висвітлити діяльність Громадської організації «Ла Страда-Україна», яка раніше позиціонувала себе як, Міжнародний жіночий правозахисний центр. Ця організація відома як на місцевому, так і на міжнародному рівнях своєю ефективною миротворчою діяльністю, побудовою рівних прав і можливостей в суспільстві, де немає насильства й торгівлі людьми. ГО «Ла Страда-Україна» є членом Міжнародної організації «Ла Страда» Всеукраїнської мережі неурядових організацій проти комерційної сексуальної експлуатації дітей (член Міжнародної організації ЕКПАТ), Глобального Альянсу проти торгівлі жінками (GAATW), мережі Жінки проти насильства (WAVE – Women against violence Europe), Міжнародної мережі телефонів довіри для дітей (Child Helpline International), Європейського альянсу за безпечний Інтернет для дітей eNACSO, членом EU Civil Society Platform against Trafficking in Human Beings (ЄС Платформа Громадянського суспільства проти торгівлі людьми), незалежної Моніторингової групи з протидії торгівлі людьми, Київської міської координаційної Ради з питань запобігання домашньому насильству, гендерної рівності та протидії торгівлі людьми, Координаційної ради з питань недискримінації та гендерної рівності при Офісі Уповноваженого ВРУ з прав людини, Child Protection sub – cluster та U-Report Ukraine, робочої групи Міністерства юстиції України з впровадження гендерних підходів в діяльність Міністерства, робоча група при Міністерстві освіти і науки України з розробки нормативно-правових документів із запобігання та протидії булінгу (цькування). Організація є правозахисною, яка займається забезпеченням гендерної рівності, запобіганнями гендерному насильству, зокрема домашньому насильству, забезпеченням прав дитини, сприянням прав людини в усіх сферах життя

суспільства та держави. Постійно веде просвітницьку діяльність серед підлітків, молоді, педагогів через проведення тренінгів, семінарів, круглих столів, конференцій, вебінарів, онлайн-практикумів і розповсюдження інформаційних матеріалів [87].

Одним з пріоритетних напрямів діяльності організації є налагодження роботи гарячих ліній, куди можуть звернутися українці, які постраждали від сексуального чи домашнього насильства, торгівлі людьми та гендерної дискримінації. Гаряча лінія, що впроваджена ГО «Ла Страда-Україна» працює з 1997 року, а з 2013 року – отримала статус Національної. Принципами гарячої лінії є добровільність, анонімність, дотримання прав і свобод людини, конфіденційність, недискримінація та професіоналізм. Згідно зі звітом за 2024 рік, до Національної гарячої лінії звернулося понад 167867 осіб, переважна кількість абонентів були діти (49 %), студенти та молодь (40,9 %), дорослі (10,1 %). Тематика звернень, що найбільше турбує людей, – самотність, страхи, бажання вчинити суїцид (18,5 %), на другому місці це насильство, жорстоке поводження з дітьми, комерційна експлуатація дітей (14,3 %). Також є звернення, що стосуються статевого виховання і проблем ВІЛ/СНІДу (7,7%), стосунків з однолітками (5,1 %) та булінгу (4,8 %) [83].

25 жовтня 2023 року ГО «Ла Страда-Україна», разом із Фондом Олени Пінчук та Фондом Маша, долучилася до експертних обговорень щодо сексуальної освіти в Україні. Метою зустрічі було мобілізувати зусилля в напрямку розвитку комплексної сексуальної освіти в Україні. Міністр освіти і науки України, який був присутній на зустрічі, висловив підтримку концепції ЮНЕСКО щодо впровадження комплексної сексуальної освіти і акцентував увагу на неприпустимості вчинення будь-яких проявів насильства, сексуальних домагань, замовчування про свою гендерну ідентичність/сексуальну орієнтацію та боязні говорити про це в суспільстві. Також, погодився з тим, що освітній процес має бути комплексним, у якому

братимуть участь батьки, вчителі, учні. Дякуючи роботі ГО «Ла Страда-Україна», Фонду Олени Пінчук та Фонду Маша і не тільки, процес впровадження комплексної сексуальної освіти в навчальні програми закладів загальної середньої освіти може відбутися вже найближчим часом [121].

У контексті реалізації заходів сексуальної освіти та статевого виховання серед підлітків доцільно виокремити діяльність Всеукраїнського громадського центру «Волонтер» (далі – Центр), який здійснює свою роботу в Україні з 1998 року. Відповідно до інформації, поданої на офіційному вебсайті організації, основними напрямками діяльності Центру є: впровадження груп психологічної підтримки «Поруч» – спільного проекту Міністерства освіти і науки України, Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), Українського інституту когнітивно-поведінкової терапії та ГО «ВГЦ «Волонтер»; підготовка та підвищення кваліфікації фахівців, які працюють з підлітками та молоддю; а також розроблення, організація і проведення тренінгових програм, спрямованих на розвиток життєвих навичок і профілактику негативних соціальних явищ серед підлітків та молоді й розробка настільних просвітницько-профілактичних ігор.

Всеукраїнський громадський центр «Волонтер» доволі активно працює в напрямку подолання сексуального насильства щодо дітей. У співпраці з Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ) були розроблені інформаційні матеріали, що стосуються допомоги батькам у вихованні дітей («Підлітковий вік», «Сексуальне виховання дітей», «Як гармонійно і екологічно виховати дитину» та ін.). Також інформаційний буклет для спеціалістів «Подолання сексуального насильства щодо дитини: координація дій», у якому міститься інформація про: відповідальність за скоєння сексуального насильства щодо дитини; індикатори виявлення сексуального насильства щодо дитини; «Девіантний цикл» скоєння сексуального насильства щодо дитини; вплив сексуального насильства на розвиток дитини; особливості комунікації з

дитиною, яка зазнала сексуального насильства; принципи роботи та алгоритм дій спеціаліста у випадку виявлення дитини, яка постраждала від сексуального насильства. Фахівці та фахівчині Центру «Волонтер» на постійній основі реалізують навчальні та просвітницько-профілактичні тренінгові програми для підлітків і молоді, спрямовані на формування та розвиток ключових життєвих навичок, зокрема ефективної комунікації, лідерства й активної життєвої позиції, усвідомлення прав і обов'язків, критичного мислення, а також базових засад медіаграмотності тощо. Окрім цього, діяльність Центру охоплює профілактику негативних соціальних явищ, зокрема запобігання ВІЛ/СНІДу та ризикованій поведінці, трансформацію прокримінального мислення, профілактику агресивної поведінки підлітків, конфліктів і правопорушень. Співпраця Всеукраїнського громадського центру «Волонтер» з державними органами: Національна поліція України, Служба у справах дітей, Уповноважений Президента України з прав дитини, навчальні заклади України покращує та посилює роботу громадської організації у вирішенні актуальних проблем суспільства [111].

Доволі потужною організацією, яка працює у сфері збереження та покращення сексуального здоров'я дівчат-підлітків є Громадська організація «Дівчата». ГО «Дівчата» була створена у 2016 році з місією – спонукати дівчат свідомо будувати свою життєву стратегію з урахуванням особливостей жіночої фізіології та сучасних можливостей професійної реалізації. Партнерами організації є Дитячий фонд ООН в Україні (ЮНІСЕФ Україна), Global Fund for Children, СОС Дитячі Містечка в Україні, World Vision International, Український Жіночий Фонд, Фонд імені Гейнріха Бьоля, International Medical Corps, і це невелика частина організацій-партнерів, що допомагають втілювати в життя місію організації [117].

Цікавим для нашої діяльності є дослідження цієї громадської організації серед українських дівчат, їхніх батьків та вчителів «Жінки та стигма». Метою дослідження, проведеного у 2022 році, було вивчення характеру впливу війни на рівень стигматизації особливостей жіночого здоров'я, сприйняття гендерних ролей в українському суспільстві. Сьогодні в суспільстві, на жаль, дівчатам ще незручно говорити про менструацію, теми тілесності та статевого життя. А нестача знань з цієї тематики призводить до захворювань, що передаються статевим шляхом, незапланованих вагітностей, впливає на самооцінку й гідність. Результати дослідження «Жінки та стигма» підтвердили наявність стигми щодо жіночого сексуального здоров'я. В сім'ях, батьки здебільшого, не говорять з дівчатами на теми сексуального здоров'я, а якщо ці теми порушуються, то дорослі часто керуються своїм досвідом або досвідом інших дорослих. Теми контрацепції і захворювань, які передаються статевим шляхом, в більшості сімей є забороненою темою, оскільки батьки вважають, що розмови на такі теми змусять дітей до якомога швидших занять сексом. З одного боку, батьки бояться раннього початку статевого життя своїх дітей, а з іншого, націлюють дівчат на те, що їхнє щастя полягає у тому, щоб вдало вийти заміж, тобто про хорошу освіту та кар'єру здебільшого не йдеться [35].

Однією із доволі відомих українських молодіжних громадських організацій, що працює у сфері покращення сексуального та репродуктивного здоров'я, є ГО «Тінерджайзер» – це міжнародний підлітковий рух, що об'єднує молодь зі Східної Європи та Центральної Азії. Мета організації – створити світ, у якому кожен підліток може реалізувати свій потенціал без дискримінації та з повним дотриманням його прав, особливо в контексті здоров'я, гендерної рівності та подолання стигми щодо ВІЛ. Організація працює з підлітками та молоддю, впроваджуючи інтерактивні тренінги, які спрямовані на підвищення обізнаності щодо

сексуального здоров'я, профілактики ВІЛ/СНІДу та ЗПСШ. «Тінерджайзер» також співпрацює з місцевими школами, адаптуючи програми до потреб учнів. Головна особливість цієї організації полягає в тому, що нею керують самі підлітки. Це дозволяє їм безпосередньо впливати на рішення, які стосуються їхнього життя, та розробляти програми, що відповідають їхнім реальним потребам. «Тінерджайзер» співпрацює з організаціями, як-от ООН, ЮНЕЙДС, ЮНІСЕФ, а також із місцевими неурядовими організаціями та державними установами. Ця організація є прикладом того, як молодь може самостійно змінювати суспільство, сприяючи зниженню рівня дискримінації, підвищенню обізнаності про здоров'я та захист прав підлітків [149].

В рамках нашого дисертаційного дослідження варто згадати роботу ГО «Інсайт», яка відіграє важливу роль у правозахисній, просвітницькій та соціальній підтримці ЛГБТІК+спільноти в Україні, поєднуючи надання практичної допомоги (юридичної, психологічної, медичної) з роботою щодо зміни суспільних установок і законодавчої бази на користь рівності та недискримінації [103].

У 2015 році було засновано Національну молодіжну раду України, створення якої стало результатом об'єднання ініціатив провідних національних і міжнародних молодіжних організацій. Метою цієї інституції є консолідація та розвиток демократичних молодіжних об'єднань в Україні з метою ефективного представлення й захисту інтересів молоді на всіх рівнях – від місцевого до міжнародного. Важливим етапом інституційного розвитку Національної молодіжної ради України стало набуття у квітні 2021 року статусу повноправного члена Європейського молодіжного форуму, що засвідчує міжнародне визнання її діяльності та вагомого внеску в розвиток молодіжного руху й молодіжних ініціатив в Україні. [78]. Члени цієї організації створили позиційний документ про «Впровадження сексуальної освіти в Україні». Цим документом вони засвідчили актуальність та

необхідність впровадження комплексної сексуальної освіти в навчальних закладах України [99].

Для виділення особливих акцентів у роботі вітчизняних неурядових організацій нами створена таблиця. Такий формат дозволяє здійснити порівняльний аналіз організацій за їхніми тематичними акцентами та характером діяльності.

Таблиця 2.4

Особливості роботи вітчизняних неурядових організацій у впровадженні програм сексуальної освіти

Неурядові організації	Організаційно-особливі акценти
<i>БФ «Здоров'я жінки та планування сім'ї»</i>	Працює виключно в галузі громадського, сексуального та репродуктивного здоров'я, зокрема для людей з інвалідністю. Поєднує роботу з освітою та підтримкою здоров'я, як просвітницьку, так і частково клінічну/практичну (навчання як для педагогів так і для медичних працівників)
<i>ВБО Український фонд «Благополуччя дітей»</i>	Фокус на правах дітей, соціальних навичках, безпеці. Акцент не на сексуальному здоров'ї, як такому, а на загальному розвитку, захисті прав і безпеці дітей
<i>ГО «Ла Страда – Україна»</i>	Право/захист прав людини і соціальна підтримка, а не спеціально сексуальна освіта, хоча інтегрує освіту про безпеку і повагу до тіла
<i>ВГЦ «Волонтер»</i>	Широкий соціально-освітній фокус (не лише сексуальна освіта), орієнтація на формування навичок
<i>ГО «Дівчата»</i>	Поєднання сексуальної освіти, захисту прав та підтримки психоемоційного здоров'я жінок і дівчат із ширшим контекстом гендерної рівності
<i>ГО «Тінерджайзер»</i>	Працює в темах ВІЛ/СНІД, сексуального здоров'я, лідерства та адвокації. Застосовує peer-to-peer підхід і активне залучення самих підлітків у створенні контенту і програм
<i>ГО «Інсайт»</i>	Спеціалізований гендерно-сексуальний фокус, орієнтований на ЛГБТІК+ком'юніті та їхніх потребах

Джерело: складено автором самостійно

Аналіз представлених даних свідчить про тематичну диференціацію діяльності українських НУО у сфері сексуальної освіти. Частина організацій (зокрема ті, що працюють у сфері ВІЛ/СНІДу, репродуктивного здоров'я, підтримки ЛГБТІК+) мають чітко виражений спеціалізований фокус,

орієнтований на конкретні вразливі групи населення. Інші організації інтегрують сексуальну освіту в ширший контекст соціальної підтримки, розвитку життєвих навичок і захисту прав дітей та молоді. Організації, що мають загальні освітні програми або працюють із навичками молоді, рідше спеціалізуються саме на сексуальній освіті, але можуть інтегрувати ці теми в свої програми.

Українські неурядові організації насамперед запозичують ціннісні та методологічні засади міжнародних організацій, зокрема: підхід комплексної сексуальної освіти, орієнтацію на права людини, гендерну рівність і недискримінацію, вікову доцільність змісту, наукову обґрунтованість і доказовість програм. Під час створення програм сексуальної освіти здійснюється узгодження міжнародних рекомендацій із законодавством України, державними освітніми стандартами та етичними нормами роботи з дітьми та підлітками. Українські організації адаптують термінологію до українського культурного й мовного контексту, переформатовують чутливі теми (статеве дозрівання, згода, сексуальне насильство, репродуктивне здоров'я) з урахуванням рівня суспільної готовності, інтегрують травмоінформований підхід, зумовлений досвідом війни, внутрішнього переміщення, втрат і нестабільності, враховують регіональні відмінності (місто/село, прифронтові громади, громади з обмеженим доступом). Важливим напрямом є запозичення педагогічних і соціально-педагогічних методів роботи, зокрема: інтерактивних тренінгових форм (робота в малих групах, рольові ігри, кейс-методи і т. д.); активне залучення підлітків до проведення занять за методом «рівний-рівному», обговорення й рефлексії; використання цифрових інструментів і мобільних платформ. Українські організації адаптують ці методи до умов позашкільної освіти, громадських просторів, онлайн-форматів, а також до обмежень безпекового характеру. Міжнародний досвід імплементується через навчання українських тренерів за

програмами ТОТ (Training of Trainers); супервізія та менторський супровід з боку міжнародних партнерів; впровадження стандартів якості програм і етичних кодексів роботи з підлітками; розвиток міжсекторальної співпраці, що сприяє професіоналізації сектору сексуальної освіти в Україні. Неурядові організації України переймають міжнародні підходи до пілотного впровадження програм у громадах, збору якісних і кількісних даних, оцінювання ефективності, подальшого масштабування успішних практик, що служить підґрунтям для адвокації на національному рівні та діалогу з органами місцевої і державної влади. Запозичується міжнародний досвід також у роботі з батьківськими спільнотами, протидії міфам і стигматизації сексуальної освіти, побудові публічної комунікації на основі даних і прав людини. В українському контексті це доповнюється акцентом на соціальну згуртованість, безпеку й підтримку підлітків у кризових умовах.

Таким чином, імплементація досвіду міжнародних неурядових організацій у діяльність українських НУО у сфері сексуальної освіти є динамічним процесом селективного запозичення, глибокої адаптації та локального переосмислення, що забезпечує відповідність програм як міжнародним стандартам, так і реальним потребам українських підлітків і місцевих громад.

Отже, діяльність міжнародних та вітчизняних недержавних організацій у сфері впровадження програм та заходів з сексуальної освіти є доволі об'ємною та дієвою. Активне впровадження різноманітної діяльності, що стосується комплексної сексуальної освіти в роботі з підлітками та дорослими, дає свої позитивні результати, які висвітлюються на сайтах та Інтернет-сторінках недержавних організацій. А співпраця недержавних організацій з органами державного управління посилює цю роботу і сприяє покращенню сексуального та репродуктивного здоров'я підлітків і молоді, а також допомагає вирішенню суспільно-важливих проблем в Україні та світі.

2.2. Зміст та методи реалізації програм сексуальної освіти підлітків неурядовими організаціями

Сексуальна освіта підлітків є важливим напрямом діяльності як міжнародних, так і українських неурядових організацій, які відіграють ключову роль у заповненні прогалів формальної освіти та реагуванні на сучасні виклики у сфері репродуктивного і сексуального здоров'я, гендерної рівності та прав підлітків. З урахуванням соціокультурних особливостей неурядові організації застосовують різноманітні підходи та методи, забезпечуючи гнучкість і адаптацію програм до потреб цільових груп. У цьому параграфі охарактеризовано основні змістові напрями програм сексуальної освіти підлітків, систематизовано методи їх реалізації та визначено їхню спрямованість на формування відповідального ставлення до здоров'я і міжособистісних стосунків.

Під комплексною програмою сексуальної освіти підлітків, що реалізується неурядовими організаціями, у дослідженні розуміємо системно організований, науково обґрунтований освітньо-просвітницький процес, спрямований на формування у підлітків знань, навичок, ціннісних орієнтацій і відповідальної поведінки з урахуванням вікових і психосоціальних особливостей підліткового розвитку, необхідних для безпечного, відповідального та здорового ставлення до сексуальності, міжособистісних стосунків і репродуктивного здоров'я, що ґрунтується на міжнародних стандартах комплексної сексуальної освіти та принципах гендерної рівності і прав людини. Така освіта охоплює біологічні, психологічні, соціальні, правові та культурні аспекти сексуальності, ґрунтується на міжнародних стандартах (UNESCO, WHO, UNFPA), правозахисних підходах та принципах гендерної рівності [213].

Структура комплексної програми сексуальної освіти підлітків, що реалізується неурядовими організаціями, передбачає наявність низки

взаємопов'язаних змістових напрямів, спрямованих на всебічне охоплення питань сексуальності, здоров'я та міжособистісних стосунків.

Розглянемо основні аспекти змісту програм сексуальної освіти в діяльності неурядових організацій. Прикладами таких проєктів чи програм є наступні: «Програма 15», факультативний курс «Кроки по життю», «Коло Сили: групи підтримки та розвитку для родин в часи війни» за підтримки Evangelisches Werk für Diakonie und Entwicklung e.V. for Brot für die Welt (Німеччина) від ВБО Український фонд «Благополуччя дітей» [114]; «Репродуктивне здоров'я в Україні»/SPECSEI За підтримки Агентства США з міжнародного розвитку / USAID [107], «Покращення стандартів сексуальної освіти в Україні» за підтримки Фламандського Уряду / SENSOA / Фламандського консультативно-експертного центру з питань сексуального здоров'я та ВІЛ/СНІД; «Забезпечення доступу підлітків до повної інформації про сексуальне і репродуктивне здоров'я та права через доведені і інноваційні підходи, а також адвокацію сексуальної освіти в Україні» за підтримки Міжнародної Федерації Планованого Батьківства / IPPF від Благодійного фонду «Здоров'я жінки та планування сім'ї» [24]; проєкт «Здоров'я без сорому» від ГО «Дівчата» спільно з ЮНІСЕФ Україна [46]; спецпроєкт «Міфи та факти про сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність» від ГО «Інсайт» [79].

Аналіз програм сексуальної освіти підлітків, що реалізуються неурядовими організаціями, дозволив систематизувати їх зміст і виокремити основні напрями, спрямовані на формування знань, соціальних навичок, ціннісних орієнтацій і відповідальної поведінки у сфері сексуальності та міжособистісних стосунків. Комплексний характер таких програм зумовлює поєднання біологічних, психологічних, соціальних, правових і культурних аспектів розвитку особистості.

У результаті дослідження визначено такі основні змістові напрями сексуальної освіти підлітків: біолого-репродуктивний, психоемоційний, комунікативно-реляційний, правозахисний, гендерно-чутливий та соціокультурний, які у взаємодії забезпечують комплексність формування сексуальної культури підлітків.

Біолого-репродуктивний напрям сексуальної освіти підлітків охоплює питання репродуктивного здоров'я, зокрема фізіології та дозрівання репродуктивної системи, менструального циклу, контрацепції та профілактики інфекцій, що передаються статевим шляхом.

Психоемоційний напрям спрямований на формування навичок побудови здорових і рівноправних стосунків, розвиток емоційної компетентності, усвідомлення особистих меж і поваги до інших. Програми передбачають розвиток уміння розпізнавати й виражати емоції, управляти стресом, уникати токсичної поведінки, а також розрізняти здорові й нездорові взаємини.

Комунікативно-реляційний напрям сексуальної освіти підлітків зосереджується на формуванні навичок взаємодії, зокрема розумінні інформованої згоди як основи інтимних стосунків, усвідомленні різноманітності моделей взаємин (у тому числі ЛГБТІК+), зв'язку між емоційною близькістю та сексуальністю, прийнятті власної сексуальності, а також інформуванні про ресурси підтримки осіб, які зазнали насильства.

Гендерно-чутливий напрям спрямований на утвердження гендерної рівності, подолання дискримінації за ознакою статі, підвищення суспільної обізнаності та формування умов для впровадження гендерно чутливих політик.

Правозахисний напрям сексуальної освіти підлітків передбачає реалізацію просвітницьких і профілактичних програм, адвокацію гендерно-

чутливих змін у законодавстві та контроль за дотриманням міжнародних зобов'язань у сфері прав людини і гендерної рівності.

Неурядові організації надають комплексну підтримку постраждалим від дискримінації та насильства, зокрема юридичну, психологічну і соціальну допомогу, забезпечують функціонування кризових центрів, гарячих ліній і шелтерів, а також сприяють реабілітації та соціальній інтеграції.

Важливим напрямом їх діяльності є дослідницька та аналітична робота: збір і аналіз даних щодо гендерної нерівності, підготовка звітів і рекомендацій для державних та міжнародних інституцій. Окрему увагу приділено протидії сексизму й гендерним стереотипам у медіа через моніторинг, інформаційні кампанії та просування етичних стандартів.

Неурядові організації також активно розвивають міжнародну співпрацю, беручи участь у глобальних ініціативах, партнерствах і програмах обміну досвідом.

Неурядовими організаціями в Україні, що працюють в тематиці гендерної рівності є:

- ГО «Центр Жіночі Перспективи» у своїй діяльності зосереджується на захисті прав жінок і сприянні забезпеченню рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах суспільного життя [28].

- ГО «Херсонський обласний центр «Успішна жінка» у своїй діяльності спрямована на задоволення та захист соціальних, економічних, політичних, творчих та інших прав громадян, а також на залучення населення до процесів розбудови громадянського суспільства й демократичних інституцій. Важливим напрямом роботи організації є сприяння реалізації державної та місцевої гендерної політики [148].

- Громадська правозахисна організація «Ла Страда-Україна» здійснює діяльність, спрямовану на забезпечення гендерної рівності й розвиток миробудівних практик, запобігання гендерно зумовленому

насильству, зокрема домашньому насильству, протидію торгівлі людьми та захист прав дітей. Організація також сприяє впровадженню стандартів прав людини в усіх сферах суспільного й державного життя [121].

- Жіночий консорціум України є об'єднанням, створеним жіночими громадськими організаціями з метою забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, а також сприяння благополуччю дітей в Україні [90].

- ГО «Вісь». Організація працює у Вінницькій області для забезпечення гендерної рівності у всіх сферах суспільного життя та заради підтримки жіночого лідерства, навчає та сприяє впровадженню в практику діяльності гендерних підходів та просування прав людини, надаючи інформаційну підтримку [29].

- ГО «Феміністична майстерня» зосереджена на створенні простору для формування й розвитку феміністської спільноти у Львові та в Україні загалом. Фемінізм організація розглядає не лише як інструмент покращення становища жінок у суспільстві, а як підхід, спрямований на глибинну трансформацію соціальних норм, подолання різних форм дискримінації та насильства. Використовуючи феміністський підхід, організація реалізує ідеї різноманітного, інклюзивного та гендерно чутливого суспільства, застосовуючи об'єднувчі та партисипативні методи діяльності [112].

- Асоціація жінок-юристок України «ЮрФем» є одним з перших об'єднань жінок-юристок в Україні, яка покликана стати майданчиком для обміну досвідом, розвитку та підтримки жінок у юридичній професії. А з початку повномасштабної війни стала місцем підтримки для потерпілих від сексуального насильства та всіх видів гендерної дискримінації [4].

Соціокультурний напрям сексуальної освіти підлітків. Важливим змістовим напрямом програм сексуальної освіти підлітків є соціокультурний,

який передбачає врахування культурних, релігійних та соціальних особливостей різних спільнот.

В програмах та проєктах неурядових організацій у сфері сексуальної освіти обов'язковим пунктом є врахування соціокультурних, релігійних і традиційних особливостей конкретних громад та цільових груп, також звертається увага на культурну ідентичність, релігійні переконання та традиційні уявлення про сім'ю та стосунки. Ці аспекти є особливо важливими, оскільки рівень сприйняття тем, пов'язаних із сексуальністю, може суттєво відрізнятись залежно від країни, етнічної групи або навіть конкретного регіону. Інформаційні матеріали пишуться з використанням зрозумілих і прийнятних термінів та з урахуванням культурного контексту. Для успішної реалізації програм чи проєктів з сексуальної освіти можуть залучатися місцеві лідери, що представляють освітні, релігійні чи громадські організації, з метою формування довіри до цих програм. Враховуються потреби різних соціальних груп, зокрема ЛГБТІК+спільноти, етнічних меншин, людей з інвалідністю. Неурядові організації, як-от UNESCO [212] та UNFPA [218] впроваджують адаптивні програми сексуальної освіти, враховуючи культурні особливості різних країн, а Planned Parenthood Global [221] розробляє навчальні матеріали для різних регіонів, беручи до уваги місцеві традиції. Існують також деякі суперечності між науковими знаннями та традиційними уявленнями про культурну адаптацію – необхідність балансувати між доказовими підходами і повагою до місцевих традицій. Ще досі в деяких суспільствах будь-яке обговорення сексуальності може бути табуованим, а залучення релігійних спільнот може бути як бар'єром, так і можливістю для діалогу. Але неурядові організації в будь-якому разі намагаються враховувати тему культурної адаптації в своїй діяльності, адже вона є необхідною умовою успішного впровадження програм сексуальної освіти неурядових організацій. Вона сприяє прийняттю та ефективності

освітніх ініціатив, мінімізує конфлікти з місцевими традиціями і підвищує рівень обізнаності серед підлітків та молоді.

У межах цього напрямку підлітки ознайомлюються із соціальними нормами та культурними моделями поведінки, що існують у суспільстві, зокрема з традиційними та сучасними уявленнями про сім'ю, партнерські стосунки, гендерні ролі та відповідальність у міжособистісній взаємодії. Важливим аспектом є критичне осмислення соціальних стереотипів, пов'язаних із сексуальністю, гендером і репродуктивним здоров'ям, а також формування поваги до різноманіття соціальних і культурних ідентичностей.

У діяльності неурядових організацій соціокультурний напрям реалізується через адаптацію освітніх матеріалів до культурного контексту громад, врахування релігійних переконань і традиційних цінностей, а також залучення батьків, освітян і представників громад до обговорення питань сексуальної освіти. Це дозволяє забезпечити культурну чутливість програм і підвищити рівень їх прийняття у суспільстві.

Освітнім результатом реалізації соціокультурного напрямку сексуальної освіти є формування у підлітків толерантного ставлення до соціального та культурного різноманіття, розвиток соціальної відповідальності та усвідомлення впливу соціального середовища на власні уявлення про сексуальність і міжособистісні стосунки.

Отже, соціокультурний напрям забезпечує врахування суспільного та культурного контексту у формуванні змісту сексуальної освіти підлітків і є важливою складовою її комплексного характеру.

Таким чином, зміст сексуальної освіти підлітків у діяльності неурядових організацій має комплексний характер і охоплює біолого-репродуктивний, психоемоційний, комунікативно-реляційний, правозахисний, гендерно-чутливий та соціокультурний напрями. Кожен із зазначених напрямів відображає окремий аспект формування сексуальної

культури підлітків, а їх взаємодія забезпечує цілісність програм сексуальної освіти, спрямованих на розвиток знань, соціальних навичок, відповідальної поведінки та поваги до прав людини.

Методи реалізації програм сексуальної освіти підлітків у діяльності неурядових організацій є різноманітними та залежать від мети освітніх програм, цільової аудиторії, а також соціокультурного контексту їх впровадження. Поряд із визначенням змістових напрямів важливим аспектом реалізації програм сексуальної освіти підлітків у діяльності неурядових організацій стають методи їх впровадження. Саме методичний інструментарій забезпечує ефективне засвоєння знань, формування практичних навичок і розвиток відповідального ставлення підлітків до власного здоров'я та міжособистісних стосунків. У практиці неурядових організацій використовуються різноманітні освітні методи, що відповідають віковим особливостям підлітків та принципам інтерактивного навчання. Аналіз програм сексуальної освіти дозволяє систематизувати основні методи, які застосовуються у роботі з підлітками та спрямовані на забезпечення активної участі учасників освітнього процесу.

Якщо говорити про методи, які використовують неурядові організації в своїй діяльності щодо сексуальної освіти, то це не завжди комплексні програми сексуальної освіти. Це можуть бути окремі тренінги, лекції чи бесіди з тієї чи іншої тематики в рамках комплексної сексуальної освіти. Методи сексуальної освіти підлітків, які використовують неурядові організації, залежать від їхньої мети, цільової аудиторії та соціокультурного контексту.

Інтерактивні методи сексуальної освіти підлітків (тренінги, воркшопи, кейси, дебати, гостьові лекції). Основним методом роботи є інтерактивне навчання, метою якого є залучення підлітків до обговорень і рефлексії, наприклад: тренінги та воркшопи – навчальні сесії з моделюванням ситуацій,

рольовими іграми та груповими дискусіями; метод кейсів (case study) – аналіз реальних чи вигаданих ситуацій, які допомагають учасникам виробляти рішення та обговорювати можливі наслідки; метод дебатів – обговорення суперечливих питань, що розвиває критичне мислення.

Метод «рівний-рівному». Доволі часто для кращого сприйняття інформації підлітками застосовується метод «рівний-рівному» (peer-to-peer education), де підготовлені волонтери-ровесники проводять тренінги для інших підлітків.

Метод «рівний-рівному» (peer-to-peer education) ґрунтується на принципі навчання однолітків і передбачає передачу знань та формування навичок через взаємодію підлітків між собою. Сутність цього методу полягає у проведенні освітніх заходів підготовленими волонтерами-ровесниками для своїх однолітків, що сприяє створенню більш відкритого та довірливого освітнього середовища.

Перевагами методу «рівний-рівному» у сфері сексуальної освіти підлітків є високий рівень довіри між учасниками, зменшення психологічних бар'єрів під час обговорення чутливих тем сексуальності та міжособистісних стосунків, а також підвищення відкритості комунікації серед підлітків через легше сприйняття інформації, коли її подає людина їхнього віку і відсутність тиску, що дозволяє легко обговорювати складні теми у дружній атмосфері. Застосування цього методу сприяє формуванню навичок відповідальної поведінки, розвитку комунікативної компетентності та поширенню достовірної інформації про сексуальне і репродуктивне здоров'я у підлітковому середовищі.

Основними формами реалізації методу «рівний-рівному» є тренінги, групові обговорення, інформаційні зустрічі та просвітницькі кампанії, під час яких підлітки можуть обговорювати питання сексуального та репродуктивного здоров'я, міжособистісних стосунків і особистих меж.

Прикладом застосування методу «рівний-рівному» у сфері сексуальної освіти підлітків є діяльність низки неурядових організацій в Україні. Зокрема, Благодійний фонд «Здоров'я жінки та планування сім'ї» реалізовував проекти, спрямовані на розвиток волонтерських мереж підлітків для поширення знань про сексуальне та репродуктивне здоров'я та профілактику інфекцій, що передаються статевим шляхом[8]. . Подібний підхід використовується і в програмах Українського фонду «Благополуччя дітей», де підготовлені підлітки-волонтери проводять інформаційні зустрічі та тренінги для своїх однолітків, сприяючи поширенню знань про здорові стосунки, особисті межі та безпечну поведінку.

Освітнім результатом застосування методу «рівний-рівному» є підвищення ефективності програм сексуальної освіти підлітків, оскільки інформація подається у зрозумілій та близькій до їхнього життєвого досвіду формі. Передача знань через взаємодію однолітків сприяє формуванню довірливого середовища, у якому підлітки можуть відкрито обговорювати питання сексуального та репродуктивного здоров'я, міжособистісних стосунків, особистих меж та відповідальної поведінки. Такий підхід дозволяє не лише передавати інформацію, але й формувати практичні навички комунікації, прийняття відповідальних рішень та критичного осмислення соціальних стереотипів, пов'язаних із сексуальністю. Отже, використання методу «рівний-рівному» є важливою складовою реалізації комплексної сексуальної освіти, оскільки забезпечує активну участь підлітків у освітньо-просвітницькому процесі та підвищує ефективність засвоєння знань і формування поведінкових навичок.

Цифрові та ігрові методи (гейміфікація, онлайн-курси, соцмережі, квести). Щоб зробити освіту цікавою неурядові організації використовують гейміфікацію та цифрові технології. Гейміфікація в роботі неурядових

організацій – це метод залучення цільової аудиторії через використання ігрових механік, елементів та підходів у неігрових контекстах.

Прикладами цифрових та ігрових методів можуть бути: ігри та квести (настільні чи онлайн-ігри, які моделюють життєві ситуації), наприклад, Ігрофікований онлайн квест - «Живи без ілюзій» від «Ла Страда-Україна» [50], «Ненудний путівник з людської сексуальності», онлайн-курс для підлітків від Teens Academy [85]; онлайн-курси та мобільні додатки (інтерактивні платформи для отримання інформації), наприклад, Освітній електронний курс «Вирішую конфлікти та будує мир навколо себе» від «Ла Страда-Україна» [39], онлайн-курс для підлітків «Сприйняття різноманітності – основа толерантності» від ВГЦ «Волонтер» [138], онлайн-ресурси від Благодійного фонду «Здоров'я жінки та планування сім'ї» [107], соціальні мережі та блоги (поширення достовірної інформації через TikTok, Instagram, YouTube). Практично кожна неурядова організація має свою сторінку в соціальних мережах, деякі створюють YouTube-канали, що дозволяє ефективно розширювати інформацію про місію, цілі і проекти організації та залучати нову аудиторію. Наприклад, YouTube-канал від ГО «Дівчата» має, на цей момент, 116 відео, серед них Відеоподкаст «Сила в тобі» - проєкт про жінок-лідерок та Інформаційна кампанія «Зламай тишу», що проходила в межах проєкту «Підвищення рівня безпеки, захищеності та психічного здоров'я жінок і дівчат, а також просування їхніх прав» [41]; YouTube-канал «Феміністична майстерня», де можна подивитися відео та послухати подкасти на теми «Все, що ви хотіли знати про перший секс, але боялися спитати» та «про доросле», під час яких можна дізнатись про сексуальність, про сприйняття себе в сексі, мастурбацію, про негативний вплив порно і т.д. [70]. Завдяки застосуванню таких методів підлітки активніше беруть участь у програмах, складна інформація легше застосовується і подається не як нудна лекція, а як цікава взаємодія.

Результатами застосування цифрових та ігрових методів є підвищення знань, інтересу і мотивації учасників, розвиток навичок роботи з інформацією, безпечної поведінки в Інтернеті, відповідального використання цифрових ресурсів, зокрема у сфері сексуальної освіти [120].

Арт-терапевтичні і театралізовані методи роботи (рольові ігри, малювання, колаж, форум-театр, інсценізації). Нерідко неурядові організації в своїй роботі застосовують арт-методи, як засіб, що допомагає подолати бар'єри спілкування у сексуальній освіті.

Основними формами роботи цього методу є театральні вистави та форум-театри, де глядачі можуть впливати на сюжет; комікси та анімація – історії, що подають складні теми у доступній формі; мистецькі конкурси – малюнки, відео, фотографії, які сприяють усвідомленню теми.

Прикладами арт-терапевтичних і театралізованих методів є наступні: адаптований із коміксів подкаст «Мей та її дивовижні друзі» від ЮНІСЕФ та ВООЗ, який допомагає підліткам розібратися, як керувати стресом, долати тривожність і формувати позитивні звички для підтримки психічного здоров'я [217]; настільні профілактичні та просвітницькі ігри «Крок за кроком», «Фотофішка» від ВГЦ «Волонтер», де через гру підлітки можуть дізнатись більше інформації про ВІЛ/СНІД, гігієну, репродуктивне здоров'я та інше [42]; використання мемів у Школі безпеки ТЯМ від Українського фонду «Благополуччя дітей», за допомогою яких підлітки отримують інформацію про безпечне поводження в Інтернет-мережі [158]. Благодійний фонд «Здоров'я жінки та планування сім'ї» в своїй діяльності використовував методику соціального театру, форум-театру, створення відеороликів в таких ініціативах, як Проєкт «Розвиток волонтерської мережі рівний-рівному», Проєкт «Створення сприятливого середовища для втілення програм із комплексної сексуальної освіти в Україні», Проєкт «Адвокація розробки та реалізації програм з сексуального та репродуктивного здоров'я

відповідно до міжнародних стандартів», інформацію про реалізацію даних ініціатив можна знайти на сайті фонду [10].

Основними результатами застосування арт-терапевтичних і театралізованих методів є: усвідомлення, вираження та розпізнавання власних емоцій; формування навичок саморефлексії та усвідомлення власних цінностей і життєвих установок, розвиток емпатії та здатності враховувати почуття й потреби інших людей; формування конструктивних моделей поведінки у реальному житті.

Гостьові лекції (інтерактивні зустрічі з експертами, панельні дискусії, онлайн-лекції). Частою практикою в діяльності неурядових організацій є співпраця з закладами загальної середньої освіти, через впровадження спеціальних курсів, циклів занять або факультативів, де застосовується цей метод.

Прикладом такої роботи є: «Програма 15 – сучасна технологія групової роботи з підлітками та їх батьками» від Українського фонду «Благополуччя дітей», про яку ми згадували раніше [107].

Одним із розповсюджених методів роботи в тематиці сексуальної освіти неурядових організацій є гостьові лекції та участь у створенні навчальних модулів, які доповнюють шкільні предмети (біологія, громадянська освіта), куди включені теми про здорові стосунки та права людини. Лекції та навчальні матеріали з тематики сексуальної освіти були створені ГО «Дівчата» в рамках проєкту «Здоров'я без сорому» спільно з ЮНІСЕФ Україна і яким було охоплено 110000 дітей та дорослих по всій Україні [46].

Громадська організація «Інсайт» постійно працює із широкими аудиторіями, допомагаючи їм розібратися із питаннями сексуальної орієнтації людини та її гендерної ідентичності: спецпроєкти на теми «Міфи та факти про сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність», «Недоречні

запитання до ЛГБТ-людей», «Трансгендерний камінг-аут», «Булінг через сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність» та інші. Вся інформація береться із достовірних джерел та згідно наукових фактів [79].

Громадська правозахисна організація «Ла Страда-Україна» у своїй діяльності та реалізації проєктних заявок часто використовує метод роботи – гостьові лекції, як для педагогів і соціальних працівників так і для підлітків і молоді. Діяльність даної організації, в більшій мірі, спрямована на сприяння дотриманню прав жінок та гендерній рівності, протидії дискримінації і запобіганню гендерно зумовленому насильству, зокрема, домашньому.

Результатом участі підлітків та молоді у гостьових лекціях є: формування критичного мислення через можливість ставити запитання експертам, розвиток мотивації до саморозвитку та відповідальної поведінки; формування довіри до фахівців і соціальних інституцій, які можуть надавати підтримку.

Анонімні гарячі лінії. Важливим інструментом соціального партнерства у впровадженні програм сексуальної освіти є - анонімні гарячі лінії, оскільки вони створюють безпечне середовище для отримання необхідної інформації та підтримки. Анонімні гарячі лінії – це один із методів роботи неурядових організацій, який забезпечує конфіденційну підтримку та консультації для різних категорій населення. Вони особливо важливі у сфері сексуальної освіти, оскільки дозволяють людям отримати достовірну інформацію та психологічну допомогу без страху осуду чи розголошення особистих даних.

Прикладами таких гарячих ліній слугують: національна і безкоштовна гаряча лінією з питань попередження гендерно зумовленого насильства та торгівлі людьми є єдиною в Україні Національна гаряча лінія від ГО «Ла Страда», яка працює з 1997 року. З 2003 року – вона отримала статус Національної, а з 2017 року функціонує за єдиним загальноєвропейським номером з надання психологічної допомоги 116123 [83].

Незмінною метою ЮНІСЕФ є нульова кількість жертв сексуальної експлуатації, тому у своїй діяльності вони, також запровадили анонімну гарячу лінію, щоб забезпечити кращу протидію сексуальній експлуатації та нарузі, а також підвищувати безпеку людей. ЮНІСЕФ зберігає конфіденційність інформації про виявлені випадки, але водночас прагне забезпечити прозорість своєї роботи з протидії сексуальній експлуатації та нарузі, в тому числі щодо викликів, з якими вони стикаються наразі [160].

Результати роботи гарячих ліній. Завдяки анонімним гарячим лініям підлітки та молодь можуть отримати достовірну інформацію про статеве здоров'я, методи контрацепції, інфекції, що передаються статевим шляхом, також психологічну підтримку в разі, якщо вони переживають сексуальне або будь яке інше насильство, їх можуть перенаправити до інших профільних фахівців чи установ в разі необхідності. Під час спілкування з консультантами підлітки та молодь вчаться аналізувати власну ситуацію, оцінювати можливі варіанти дій та приймати більш усвідомлені рішення.

Групи психологічної підтримки. Ще одним методом роботи неурядових організацій або формою взаємодії з людьми, що переживають певні життєві труднощі є групи психологічної підтримки. У сфері сексуальної освіти такі групи відіграють важливу роль у формуванні здорових стосунків, профілактиці насильства, підтримці підлітків у питаннях сексуальної ідентичності та репродуктивного здоров'я. Під час роботи таких груп підлітки та молодь отримують допомогу не лише від тренера, але й один від одного, всі учасники мають однаковий рівень важливості в групі, можуть відкрито висловлювати свої почуття без страху, осуду або розголошення особистих історій і, в той самий час, ніхто не зобов'язаний брати участь або ділитися особистими переживаннями, якщо, саме зараз, не готовий. Такі групи можуть бути об'єднані за віковою або гендерною ознакою (підлітки, дорослі, діти, чоловіки, жінки, хлопці, дівчата), за спільними проблемами чи

інтересами (психологічна допомога у питаннях тіла, сексуальності, стосунків; допомога людям, що зазнали насильства; створення безпечного простору для людей ЛГБТК+; групи для жінок у профілактиці гендерної нерівності; допомога батькам щодо розмов про сексуальне здоров'я).

Прикладами таких груп підтримки є групи відновлення та розвитку «Коло сили» від ВБО Український фонд «Благополуччя дітей». Програма «Коло сили»: цикл занять для сімей, які постраждали внаслідок війни. Навчання включає цикл із 12 зустрічей, які проводяться окремо для батьків, підлітків 13-17 років і молодших підлітків 10-12 років. Під час зустрічей підіймаються наступні теми: «Ефективне спілкування», «Емоції в часи війни», «Цінності як ресурс для відновлення», «Переконання, стереотипи, упередження», «Гідність – моя сила», «Любов та відповідальність», «Вибір. Як ухвалювати рішення» та інші [114].

Неурядові організації активно використовують групи психологічної підтримки як частину комплексного підходу у впровадженні програм сексуальної освіти, що допомагає підліткам, молоді та дорослим почуватися впевнено у питаннях сексуальності, стосунків та власного здоров'я.

Результатами участі підлітків та молоді в групах підтримки є: зниження почуття ізоляції та самотності, підвищення рівня емоційної підтримки, розвиток навичок саморефлексії, взаємопідтримки, емпатії та комунікативних навичок.

Для забезпечення ефективності програм сексуальної освіти неурядові організації активно залучають до своєї роботи батьків і широку громадськість. Вони організують семінари, тренінги, відкриті зустрічі, лекції та вебінари для батьків та педагогічних працівників, щоб зменшити тривожність і упередження щодо сексуальної освіти; надати науково обґрунтовану інформацію; навчити ефективної комунікації з дітьми на теми стосунків, сексуальності, безпеки та здоров'я. Також, *неурядові організації*

активно залучають батьків до планування програм через проведення фокус-груп, опитувань і громадських слухань щодо потреб сімей; створення дорадчих рад, до яких входять батьки, освітяни, медики, представники молоді та релігійних спільнот; спільне напрацювання змісту програм з урахуванням культурних і ціннісних особливостей громади. Щоб побудувати довіру, уникати конфліктів, поширювати позитивний досвід і зменшувати стигму неурядові організації співпрацюють з релігійними громадами, батьківськими комітетами, медичними установами та школами. Для швидкого та доступного інформування розробляються брошури, буклети, відео і онлайн-курси для батьків, матеріали перекладаються на мови меншин або адаптуються до потреб вразливих груп (підлітки, люди з інвалідністю, люди ЛГБТК+). Щоб підвищити рівень до програм сексуальної освіти та збільшити їх охоплення деякі організації залучають лідерів/ок думок (лікарів, медійних осіб, педагогів, науковців).

Таким чином, неурядові організації застосовують широкий спектр змістових та методичних підходів залежно від цільової аудиторії, ресурсів та культурного контексту, які допомагають зробити сексуальну освіту доступною, інтерактивною та ефективною для підлітків і молоді. Проте результати діяльності неурядових організацій із впровадження сексуальної освіти та дієвість їхніх програм потребують об'єктивного оцінювання.

2.3. Обґрунтування критеріїв та інструментарію оцінювання відтермінованого впливу програм сексуальної освіти підлітків, реалізованих неурядовими організаціями

Оцінка результатів програм сексуальної освіти є важливим етапом їх реалізації, оскільки дозволяє визначити їхню ефективність та вплив на цільову аудиторію, враховуючи відтермінований вплив даних програм. Аналіз допомагає зрозуміти, чи програма досягла поставлених цілей, таких

як підвищення рівня обізнаності, зміна поведінкових моделей або зменшення ризикованої поведінки молоді. Результати оцінки дають змогу виявити слабкі місця та вдосконалити зміст програм для кращого сприйняття і застосування знань учасниками. Неурядові та Донорські організації, що фінансують дані програми потребують доказів ефективності для продовження підтримки програм та подальшого виділення фінансування. Своєчасний аналіз допомагає уникнути поширення неправдивої або неефективної інформації, яка може призвести до небажаних результатів. Оцінка дозволяє зрозуміти, як програми сексуальної освіти змінюють ставлення молоді і суспільства до питань сексуальної освіти, що сприяє формуванню відповідального підходу до здоров'я та стосунків.

Таким чином, оцінювання програм сексуальної освіти є критично важливим для їхньої результативності, ефективного управління ресурсами та підвищення рівня освіченості суспільства.

При оцінюванні програм сексуальної освіти підлітків основна увага має бути приділена їхній *дієвості* – тобто спроможності таких програм досягнути цілей сексуальної освіти в реальних умовах впровадження та забезпечити сталі результати і вплив програм на їхніх учасників. Оцінювання дієвості програм сексуальної освіти підлітків є необхідною складовою їх впровадження, оскільки дозволяє визначити, наскільки реалізовані освітні заходи досягають поставлених цілей та сприяють позитивним змінам у знаннях, установках і поведінці учасників цих програм. Оцінювання дієвості дає можливість встановити відповідність між цілями програми та фактичними результатами її реалізації, визначити реальний вплив програм на цільову аудиторію, а систематичне оцінювання створює підґрунтя для удосконалення змісту і методів програм сексуальної освіти та забезпечує наукове обґрунтування їхньої соціальної значущості й ефективності використання ресурсів.

Поняття «дієвість» може застосовуватись як в контексті діяльності організації, де визначає наскільки успішно реалізуються плани та цілі проведеної роботи, так і в контексті соціальної роботи в цілому [32]. Поняттям «дієвості» оперували такі науковці, як О. Безпалько, аналізуючи передумови ефективності та критерії результативності соціально-педагогічної роботи [6] та О. Лісовець, аналізуючи результати формувального та контролюючого етапів експериментального дослідження [69].

Отже, дієвість програм сексуальної освіти підлітків – це характеристика освітнього або профілактичного втручання, що відображає його здатність забезпечувати досягнення запланованих сталих змін у знаннях, установках, цінностях і поведінці учасників/ць цих програм, а також сприяти формуванню життєвих навичок, необхідних для відповідального ставлення до сексуального здоров'я та міжособистісних сексуальних стосунків.

Важливо зазначити деякі відмінності у тотожних поняттях, таких як «результативність», що відображає факт безпосереднього досягнення певних результатів і дає відповідь на запитання «Чи були досягнуті результати?» та «ефективність», що характеризує співвідношення отриманих результатів із використаними ресурсами (часом, фінансами, людськими ресурсами, організаційними можливостями), тобто дає відповідь на запитання «Чи досягнуті результати є оптимальними з огляду на витрачені ресурси?». «Дієвість» характеризує реальний вплив програми на учасників/ць і глибину змін, що відбуваються у когнітивній, мотиваційній та поведінкових сферах. Тобто дає відповідь на питання «Наскільки програма реально впливає на поведінку та життєві орієнтири учасників?».

Отже, у дослідженні програм сексуальної освіти підлітків доцільно зосереджуватись саме на вивченні їхньої дієвості. Вона відображає реальні

зміни, що відбуваються внаслідок реалізації програм, дозволяє оцінити комплексний вплив програм на когнітивний, мотиваційний та поведінковий компоненти, дає можливість виявити не лише наявність результатів, а й їхню стійкість та значущість для учасників програм. Саме тому вивчення дієвості є доцільним і науково обґрунтованим підходом до аналізу освітніх і профілактичних програм у цій сфері.

Але, наявні також, низка викликів і труднощів, які можуть впливати на точність і ефективність аналізу дієвості. А саме, існує складність вимірювання довгострокових ефектів через те, що зміни у поведінці та ставленні підлітків можуть відбуватися через тривалий час після завершення програми, що ускладнює їх фіксацію. Деякі учасники можуть не бажати брати участь у дослідженнях через побоювання осуду, а упередженість деяких респондентів може давати суб'єктивні або неточні результати, та й соціальні та культурні табу можуть обмежувати відвертість учасників у відповідях. Неурядові організації можуть не мати ресурси для проведення ґрунтовного аналізу програм, а дослідження потребує часу, кваліфікованих спеціалістів та може потребувати фінансування, яке не завжди є, в достатній кількості в організації.

Незважаючи на ці виклики, важливо розробляти гнучкі підходи до оцінювання дієвості, залучати міждисциплінарні методи та забезпечувати анонімність респондентів. Це допоможе отримати більш точні результати та вдосконалити освітні програми.

Розглянемо існуючі наукові та практичні підходи до оцінювання освітніх програм. Однією з найбільш поширених моделей оцінювання ефективності навчальних програм є *модель Кірпатріка*, розроблена у 1950-х роках доктором Дональдом Кірпатріком, яка з часом зазнала концептуального розвитку. Первинно спрямована на вимірювання впливу навчальних програм, у сучасному розумінні вона охоплює ширше

тлумачення процесів навчання та його результативності. Модель Кіркпатріка цінується за доступність, простоту та практичну придатність для оцінювання ефективності різних видів навчання. Зазначена модель передбачає чотирирівневу структуру оцінювання: «Реакція», «Навчання», «Поведінка» та «Результати». Кожен із рівнів забезпечує окрему аналітичну перспективу впливу навчання на індивідів і організацій загалом. Так, рівень «Реакція» спрямований на оцінювання суб'єктивних вражень та ставлення учасників до навчального процесу; рівень «Навчання» - на визначення підвищення знань, умінь або навичок у результаті навчання; рівень «Поведінка» - на аналіз змін у поведінці, що відбулися внаслідок застосування отриманих знань на практиці; рівень «Результати» – на оцінювання загального впливу навчання на досягнення цілей організації. Загалом модель Кіркпатріка пропонує системний та послідовний підхід до оцінювання ефективності навчальних програм [125].

Ще одним підходом оцінювання освітніх програм є *Модель оцінювання Кауфмана*, розроблена Роджером Кауфманом, і є розширенням традиційних моделей оцінювання ефективності навчальних програм. Вона зосереджується не лише на внутрішніх результатах навчання, але й на їх впливі на суспільство. Її суть полягає у системному підході до оцінювання результатів за п'ятьма рівнями:

- вхідні ресурси (Inputs) – оцінювання ресурсів, які використовуються для реалізації програми: фінанси, персонал, обладнання, матеріали тощо;
- процеси (Processes) – аналіз ефективності самих навчальних процесів: методики викладання, організація навчання, управління програмою;
- продукти (Products) – безпосередні результати навчання, зокрема знання, навички та ставлення, що були сформовані у студентів;

- результати (Results) – застосування знань і навичок на робочому місці, тобто наскільки навчання призвело до покращення продуктивності або ефективності у професійній діяльності;

- вплив (Societal Impact) – вплив на ширший соціальний контекст: як програма сприяє покращенню суспільства в цілому, вирішенню соціальних проблем, досягненню стійкого розвитку.

Модель Кауфмана вирізняється тим, що включає цінність для суспільства як ключовий показник успішності навчальної програми, що є новим підходом у порівнянні з моделлю Кіркпатріка [145].

В ході нашого дослідження було використано окремі елементи зазначених моделей. Насамперед застосовано підхід, близький до *моделі Кіркпатріка*, що передбачає оцінювання результатів освітнього впливу через зміни у знаннях, мотиваційно-ціннісних установках та поведінкових намірах респондентів, що відображено у виокремленні когнітивного, мотиваційного та поведінкового критеріїв дослідження, охарактеризованих нижче. Такий підхід дозволив оцінити не лише рівень поінформованості учасників програм сексуальної освіти, а й їхнє ставлення до питань сексуального та репродуктивного здоров'я та готовність застосовувати набуті знання на практиці. Окремі *моделі Кауфмана* були враховані під час інтерпретації результатів дослідження, зокрема впливу програм сексуальної освіти на формування відповідальної поведінки підлітків і молоді. Отже, застосування різних моделей оцінювання дозволило комплексно проаналізувати результати впровадження програм сексуальної освіти неурядових організацій, зосередившись як на змінах у знаннях, цінностях і поведінкових установках, так і на дієвості цих програм.

В основі нашого дисертаційного дослідження лежить поєднання *комплексного, міждисциплінарного, соціокультурного, гендерного, когнітивно-поведінкового підходів*. Їхнє інтегроване застосування забезпечує

багатовимірний аналіз впровадження програм сексуальної освіти підлітків неурядовими організаціями та дозволяє поєднати теоретичний, практичний і ціннісний виміри досліджуваного феномену.

Комплексний підхід в роботі неурядових організацій в межах сексуальної освіти характеризується інтеграцією освітніх, психосоціальних, медичних та правозахисних механізмів впливу, що забезпечує системне формування відповідальної сексуальної поведінки та сприяє збереженню репродуктивного здоров'я молоді.

Міждисциплінарний підхід у сфері сексуальної освіти виступає методологічною основою розроблення та реалізації програм, що інтегрують педагогічні, психологічні, медичні, соціальні й правові компоненти.

Соціокультурний підхід у сексуальній освіті ґрунтується на розумінні сексуальності як явища, що формується не лише біологічними чинниками, а й соціальними нормами, культурними традиціями, цінностями, символами та комунікативними практиками суспільства.

Гендерний підхід передбачає врахування соціально сконструйованих ролей, очікувань і норм, пов'язаних із жіночою та чоловічою статтями, а також впливу на формування сексуальної поведінки, установок і життєвих стратегій особистості.

Когнітивно-поведінковий підхід ґрунтується на ідеях класичного біхевіоризму та соціально-когнітивних теорій, відповідно до якого поведінка розглядається як результат оцінки людиною ситуації та вибору способу дій відповідно до суб'єктивного розуміння своїх потреб та переваг і ризиків кожного із можливих варіантів або як сукупність реакцій на зовнішні стимули, що формуються через механізми підкріплення, наслідування та повторення.

Комплексна програма сексуальної освіти, щоб вплинути на підлітків та молодь, в подальшому, повинна включати в себе основні *критерії*: когнітивний, мотиваційний і поведінковий [97].

Як зазначалося вище, комплексна програма сексуальної освіти, щоб вплинути на статеву соціалізацію підлітків та сформувати у них відповідальну сексуальну поведінку вже в дорослому віці, повинна включати в себе основні (компонети, аспекти). Відповідно до розглянутих теорій та моделей оцінювання освітніх програм, їхня дієвість може бути оцінена на основі когнітивного, мотиваційного і поведінкового *критеріїв* [119].

Когнітивний критерій – це глибина та якість засвоєння інформації, яку підліток здобуває, розуміє та може застосовувати у життєвих ситуаціях. У програмі сексуальної освіти цей критерій стосується того, наскільки добре особи розуміють факти, концепції, принципи та вміють використовувати знання для прийняття рішень. Когнітивний критерій знань – це не просто запам'ятовування фактів, а глибоке розуміння, здатність до аналізу, критичного мислення та практичного застосування. Високий рівень сформованості когнітивного критерію забезпечує не лише інформованість, а й життєву компетентність у сфері сексуальності. На високому рівні сформованості підлітки, які пройшли курс комплексної сексуальної освіти знають анатомію та фізіологію жіночої і чоловічої репродуктивних систем, розпізнають основні форми контрацепції, можуть назвати ключові терміни (менструація, ерекція, еякуляція, полюції, контрацепція, тощо). Підлітки усвідомлюють наслідки ризикованої сексуальної поведінки, розуміють різницю між згодою і примусом, можуть пояснити як користуватись презервативом; вміють розмовляти з партнером чи партнеркою про особисті межі та інформовану згоду, можуть чесно та відкрито обґрунтувати свій відповідальний вибір та використати свої знання для ухвалення ключового рішення. Також, вміють розрізняти достовірну та маніпулятивну інформацію,

яка стосується сексуальності та сексу загалом, визначаючи які джерела інформації є надійними, аналізують стереотипи, пов'язані зі статтю, тілом, орієнтацією, можуть оцінити ризики поведінки героїв у змодельованих ситуаціях.

Мотиваційний критерій після проходження програми сексуальної освіти відображає, наскільки у молоді сформувалося ціннісно-мотиваційне ставлення до знань, поведінки та власного розвитку. Це не тільки про інтерес, а й про готовність застосовувати здобуте. У молодій людини формується інтерес до продовження вивчення тем сексуальності, здоров'я, міжособистісних відносин; потреба в отриманні достовірної інформації, критичне ставлення до міфів і фейків; формується внутрішня установка на безпечні та здорові стосунки; готовність застосовувати знання у практичних життєвих ситуаціях (контрацепція, профілактика ІПСШ, побудова партнерських стосунків); прагнення уникати ризикованої сексуальної поведінки; бажання ділитися здобутими знаннями з однолітками, брати участь у просвітницьких заходах; готовність підтримувати позитивні зміни у колективі чи громаді; орієнтація на постійне вдосконалення особистої сексуальної культури; прагнення будувати зрілі та гармонійні стосунки у майбутньому сімейному житті. Отже, після проходження програми сексуальної освіти мотиваційний критерій включає поєднання інтересу, цінностей, установок і готовності діяти. І це свідчення того, що знання й емоційне ставлення перетворюються у внутрішню силу, яка спонукає молодь до відповідальної поведінки та саморозвитку.

Когнітивно-поведінковий критерій стосується реальної практичної поведінки підлітків та молодих людей в подальшому: їхніх рішень, вчинків і звичок у сфері сексуального та репродуктивного здоров'я. Це показник того, як знання (когнітивний критерій) і ставлення (афективний критерій) трансформуються у конкретну соціально-відповідальну поведінку.

Поведінковий критерій – це завершальна ціль комплексної сексуальної освіти. Саме завдяки проявам високого рівня сформованості у поведінковому критерію підлітки не просто знають, а діють відповідально, безпечно, етично. Такі зміни – основа здорової, зрілої сексуальної культури у суспільстві. Проявами високого рівня сформованості поведінкового критерію є наступні: вміння сказати «ні» в ситуаціях тиску або небажаного дотику; усвідомлене уникнення ризикованої поведінки (наприклад, алкоголю в контексті сексуального контакту); поведінка, що демонструє самоповагу та встановлення меж; практичне застосування знань про контрацепцію; систематичне використання презервативів (або інших методів) при статевих контактах; запитання в аптеці, консультація з лікарем без сорому; готовність звернутися до медичного працівника, психолога, соціального педагога; вміння повідомити про випадки сексуального насильства або домагання; пошук інформації у перевірених джерелах; вміння говорити про згоду, потреби, емоції у стосунках; побудова рівноправних, ненасильницьких відносин; вміння чути та поважати позицію партнера; протидія булінгу, сексизму, гомофобії; участь у ініціативах, спрямованих на поширення здорової сексуальної культури; висловлювання власної думки у складних морально-етичних ситуаціях.

Для ілюстративності, критерії оцінки програм комплексної сексуальної освіти та рівні сформованості представлено в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Критерії оцінки програм комплексної сексуальної освіти та рівні сформованості

Рівні сформованості/ Критерії	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Когнітивний (знання)	мають системні знання; здатність пояснювати, аналізувати та	мають базові знання; розуміння основних понять, але з	мають фрагментарні, поверхневі знання про сексуальність,

	застосовувати у повсякденному житті	уточненнями; часткове усвідомлення наслідків поведінки	репродуктивне здоров'я, профілактику та слабе розуміння причинно-наслідкових зв'язків
Поведінковий (уміння, навички)	володіють навичками ефективної комунікації, ухвалення рішень; активно застосовують здорові практики у стосунках	використовують набуті знання у стандартних ситуаціях; частково дотримуються здорових практик; можуть потребувати зовнішньої підтримки	відсутність практичних умінь; не використовують знання для захисту репродуктивного та сексуального здоров'я; ігнорують правила безпеки
Мотиваційний	стійка мотивація; усвідомлення особистої відповідальності; сформована ціннісна орієнтація на здоров'я, рівність і партнерство	є інтерес до здобуття знань і часткове усвідомлення цінності здорових стосунків; мотивація формується, але не стійка	відсутність інтересу до знань про сексуальність; мотивація ситуативна або зовнішня; переважають стереотипи

Джерело: складено автором самостійно

Оцінювання дієвості програм сексуальної освіти потребує врахування того, що результати освітнього впливу проявляються на різних вікових етапах. Частина змін виникає безпосередньо після участі у програмі, тоді як інші формуються поступово і можуть проявитися лише через певний період часу. Це особливо характерно для програм, спрямованих на формування цінностей, життєвих навичок та моделей поведінки підлітків. У зв'язку із цим результати доцільно розглядати через когнітивний, мотиваційний та поведінковий компоненти, а також розмежовувати короткострокові та довгострокові зміни.

У випадку підлітків частина критеріїв (наприклад, використання контрацепції, уміння відстоювати власні межі та не порушувати межі партнера чи партнерки) не може бути оцінена одразу, оскільки реальний досвід ще не настав, учасники перебувають на різних етапах розвитку. З огляду на специфіку психосексуального розвитку, соціальну обумовленість сексуальної поведінки та часову відстроченість її проявів, відтерміноване оцінювання виступає обов'язковим елементом науково обґрунтованої оцінки

дієвості програм сексуальної освіти, особливо в діяльності неурядових організацій, орієнтованих на довготривалий соціальний ефект.

Відтермінований ефект сексуальної освіти забезпечує профілактику ризиків, формування культури стосунків і здоров'я майбутнього покоління, що є стратегічно важливими: підлітки можуть ще не бути сексуально активними, але інформація «закладається» та стане важливою тоді, коли виникне потреба; це створює «резерв знань і навичок», до якого вони звернуться у майбутньому; підлітки отримують теоретичні знання заздалегідь і зможуть використати їх, коли зіткнуться з реальними ситуаціями (початок стосунків, перший сексуальний досвід); підлітки, які мають сексуальну освіту, навіть, якщо ще не були у стосунках, більш імовірно відтермінують початок статевого життя та згодом діятимуть безпечніше; уміння комунікувати, говорити «ні», захищати власні кордони формуються ще до моменту, коли вони реально знадобляться.

Важливість відтермінованого ефекту сексуальної освіти існує також і для суспільства. Він проявляється у зменшенні соціальних ризиків у майбутньому (зниженні рівня підліткових вагітностей, поширенні інфекцій, що передаються статевим шляхом, сексуального насильства); суспільство отримує дорослих людей, які більш відповідально ставляться до здоров'я, батьківства, партнерських стосунків; відтермінований ефект має «накопичувальний» характер: освічена молодь, ставши дорослими, транслює нові, більш здорові цінності власним дітям і оточенню.

Отже, можна стверджувати, що *відтермінований вплив програм сексуальної освіти* – це стійкі зміни у знаннях, ціннісних орієнтаціях, установках і поведінкових моделях особистості, які проявляються не безпосередньо після участі в програмі, а на пізніших етапах життєвого шляху. Оцінювання сталих результатів та відтермінованого впливу програм сексуальної освіти має лягти в основу оцінювання їхньої дієвості.

Означені критерії дозволяють об'єктивно оцінити, наскільки програма сексуальної освіти відповідає потребам сучасної молоді і, чи може вона мати довготривалий позитивний вплив.

Отже, у наступному розділі нами буде представлено методика емпіричного дослідження дієвості програм сексуальної освіти підлітків неурядовими організаціями та його результати.

Висновки до другого розділу

У другому розділі дисертаційного дослідження проаналізовано міжнародний та вітчизняний досвід упровадження програм сексуальної освіти підлітків у діяльності неурядових організацій. Уточнено зміст поняття «упровадження програм сексуальної освіти підлітків неурядовими організаціями», а також сформульовано авторські визначення понять «сексуальна освіта підлітків у діяльності неурядових організацій» та «відтермінований вплив програм сексуальної освіти». Охарактеризовано основних суб'єктів сексуальної освіти та їх роль у формуванні знань, цінностей і навичок відповідальної поведінки підлітків.

Проаналізовано діяльність провідних міжнародних організацій (ЮНІСЕФ, ЮНЕСКО, UNFPA, IPPF, MSI Reproductive Choices), які розробляють та впроваджують стандарти комплексної сексуальної освіти. Здійснено порівняльний аналіз їхніх підходів до організації та реалізації освітніх програм.

Визначено роль вітчизняних неурядових організацій у розвитку сексуальної освіти в Україні. Проаналізовано діяльність низки організацій, зокрема Благодійного фонду «Здоров'я жінки і планування сім'ї», ВБО «Український фонд «Благополуччя дітей», ГО «Ла Страда – Україна», «Волонтер», «Дівчата», «Тінерджайзер», «Інсайт» та ін. Встановлено, що їх діяльність спрямована на реалізацію просвітницьких і соціально-

профілактичних програм, розвиток партнерства з освітніми установами та адвокацію змін у сфері гендерної рівності та репродуктивного здоров'я.

З'ясовано, що програми сексуальної освіти, які реалізуються неурядовими організаціями, мають комплексний характер та охоплюють питання сексуального і репродуктивного здоров'я, поінформованої згоди, формування здорових стосунків, запобігання насильству і дискримінації. У діяльності організацій використовуються інтерактивні освітні методи, спрямовані на розвиток відповідальної поведінки підлітків.

У розділі також розглянуто підходи до оцінювання результативності програм сексуальної освіти. Проаналізовано основні моделі оцінювання освітніх програм (модель Кіркпатріка, модель Кауфмана) та визначено критерії оцінювання результатів програм, зокрема когнітивний, поведінковий і мотиваційний. Окреслено труднощі оцінювання ефективності програм, пов'язані з вимірюванням довготривалих результатів, соціокультурними обмеженнями та недостатністю ресурсів неурядових організацій.

Отримані результати створюють підґрунтя для подальшого дослідження дієвості програм сексуальної освіти підлітків, що реалізуються неурядовими організаціями. У зв'язку з цим третій розділ дисертації присвячено оцінці результатів їх упровадження та аналізу соціального ефекту таких програм.

РОЗДІЛ 3

ОЦІНКА РЕЗУЛЬТАТІВ УПРОВАДЖЕННЯ ПРОГРАМ СЕКСУАЛЬНОЇ ОСВІТИ ПІДЛІТКІВ НЕУРЯДОВИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ

3.1. Організація та методика емпіричного дослідження впровадження програм сексуальної освіти підлітків неурядовими організаціями

Комплексна сексуальна освіта – це науково обґрунтований, культурно чутливий підхід до навчання, який допомагає підліткам та молоді формувати здорові уявлення, установки й навички, необхідні для прийняття відповідальних рішень у сфері сексуальності, стосунків, репродуктивного здоров'я. Сексуальна освіта підлітків є критично важливим чинником збереження репродуктивного здоров'я, профілактики сексуального насильства, захворювань, що передаються статевим шляхом та формування здорових міжособистісних відносин у молодому віці.

Узагальнення теоретичних підходів до сексуальної освіти підлітків, аналіз діяльності неурядових організацій у цій сфері, а також визначення критеріїв і показників оцінювання результатів освітніх програм зумовлюють необхідність емпіричної перевірки їхньої дієвості. Емпіричне дослідження у межах дисертаційної роботи спрямоване на вивчення особливостей впливу програм сексуальної освіти, що впроваджуються неурядовими організаціями, на формування готовності респондентів до відповідальної сексуальної поведінки.

Мета емпіричного дослідження полягає у визначенні дієвості програм сексуальної освіти, що впроваджуються неурядовими організаціями, у формуванні готовності респондентів до відповідальної сексуальної поведінки за когнітивним, мотиваційним і поведінковим критеріями.

З метою конкретизації наукової проблеми та забезпечення системного аналізу процесу впровадження програм сексуальної освіти підлітків неурядовими організаціями нами були поставлені дослідницькі питання:

1. Якою мірою реальне впровадження програм сексуальної освіти неурядовими організаціями відповідає сучасним підходам щодо змісту, форм та методів сексуальної освіти?

2. Якими є довгострокові (сталі) результати та вплив програм сексуальної освіти підлітків, що впроваджувалися НУО в Україні?

3. Які фактори впливають на дієвість програм сексуальної освіти, що впроваджуються НУО?

Дослідницькі питання охоплюють теоретичні, організаційні, змістові та результативні аспекти досліджуваного явища й слугують методологічною основою для вибору методів, інтерпретації результатів та формування практичних рекомендацій.

Перше основне дослідницьке запитання (Якою мірою реальне впровадження програм сексуальної освіти неурядовими організаціями відповідає сучасним підходам щодо змісту, форм та методів сексуальної освіти?) у межах дисертаційного дослідження спрямоване на аналіз змістового та технологічного аспектів реалізації програм сексуальної освіти підлітків неурядовими організаціями. В рамках дослідження даного питання вивчалось:

- які теми включені до програм сексуальної освіти?
- яким є зміст програм сексуальної освіти, що реалізуються неурядовими організаціями, а також наскільки він відповідає сучасним науковим підходам у сфері сексуальної освіти?
- формування яких знань, умінь та ціннісних орієнтацій включено до програм сексуальної освіти та яким чином у змісті програм відображаються питання сексуального та репродуктивного здоров'я,

гендерної рівності, формування здорових стосунків, профілактики сексуального насильства та ризикованої поведінки?

– які інтерактивні, тренінгові, дискусійні та практико-орієнтовані методи застосовуються при впровадженні цих програм?

Друге основне дослідницьке питання (Якими є довгострокові (сталі) результати та вплив програм сексуальної освіти підлітків, що впроваджувалися НУО в Україні?» передбачало оцінювання знань, вмінь і навичок та настанов щодо поведінки у сексуальній сфері, а також поширеності певних поведінкових практик відповідно до критеріїв дієвості програм у тих, хто навчався за програмами сексуальної освіти в підлітковому віці, та порівняння їхніх результатів з результатами їхніх однолітків, які отримували інформацію про різні аспекти сексуального життя переважно із інших джерел. В рамках даного питання досліджувалося:

– який рівень сексуальної освіченості відповідно до критеріїв дієвості програм сексуальної освіти демонструють молоді люди, які брали участь у навчанні за програмами сексуальної освіти НУО в підлітковому віці?

– в чому відмінність у знаннях, уявленнях, поглядах, настановах, цінностях, мотивах та поведінці у сфері сексуальних відносин відповідно до критеріїв дієвості в молодому віці між учасниками програм і тими, хто отримував відповідну інформацію з інших джерел?

– як на показники за критеріями оцінювання вплинули джерела інформації про сексуальне життя, участь у шкільних програмах сексуальної освіти тощо?

Третє основне питання нашого дисертаційного дослідження (Які фактори впливають на дієвість програм сексуальної освіти, що впроваджуються НУО?) передбачало розгляд умов впровадження програм неурядовими організаціями та оцінку фахівцями впливу таких умов на

загальну результативність, дієвість та ефективність програм. В ході дослідження даного питання з'ясовувалося:

– яким чином неурядові організації інтегрують у програми сексуальної освіти міждисциплінарні підходи, поєднуючи елементи соціальної роботи, педагогіки, психології та громадського здоров'я, і як це впливає на комплексність і цілісність освітнього впливу?

– які внутрішні та зовнішні чинники впливають на ефективність упровадження програм сексуальної освіти неурядових організацій (рівень професійної підготовки фахівців неурядових організацій, наявність ресурсного забезпечення, організаційна спроможність, підтримка з боку партнерських інституцій і місцевих громад)?

– які бар'єри та ризики обмежують результативність програм сексуальної освіти неурядових організацій, включно з соціокультурними упередженнями, нестачею фінансування або інституційною нестабільністю?

Сформульована система дослідницьких запитань у межах дисертаційного дослідження забезпечує цілісне та багаторівневе вивчення процесу впровадження програм сексуальної освіти підлітків неурядовими організаціями, що відповідає міждисциплінарному характеру проблематики та складності досліджуваного явища.

Дизайн дослідження ґрунтується на комбінованому (змішаному) підході, що передбачає послідовне поєднання якісних і кількісних методів з метою комплексного аналізу процесу впровадження програм сексуальної освіти підлітків неурядовими організаціями. Дизайн дослідження включав:

1. Аналіз документів – програм сексуальної освіти та комплексних профілактичних програм із компонентами, спрямованими на сексуальну освіту підлітків, що впроваджувалися неурядовими організаціями в Україні в 2010-2025 рр.

2. Анкетне опитування людей віком 18-22 роки, спрямоване на вивчення їхнього досвіду участі у програмах і заходах з сексуальної освіти в підлітковому віці та наявних знань, уявлень, вмінь та настанов щодо поведінки та взаємовідносин з питань, що охоплюються сексуальною освітою.

3. Фокус-групу фахівців, залучених до впровадження програм та курсів, асоційованих із сексуальною освітою в неурядових організаціях та закладах освіти.

Такий підхід зумовлений складністю досліджуваного явища, яке охоплює організаційні, педагогічні, соціокультурні та психологічні аспекти діяльності неурядових організацій у сфері сексуальної освіти підлітків. Використання змішаної методології дозволяє дослідити як змістові напрями, методи і механізми впровадження програм сексуальної освіти підлітків, так і оцінити їх відтермінований освітній та соціальний вплив на молодь, яка брала участь у цих програмах у підлітковому віці.

Для досягнення мети були застосовані наступні методи дослідження.

Емпіричні методи: кількісні методи (онлайн-опитування молодих людей з метою визначення довготривалих результатів програм сексуальної освіти, знань, ставлень, навичок, потреб та поведінки щодо сексуальної освіти, а також оцінити результативність програм сексуальної освіти неурядових організацій); методи математичної статистики для узагальнення результатів експериментальної роботи. Якісні методи: фокус-групові дискусії з представниками неурядових організацій (керівниками програм, тренерами, психологами) з метою виявлення актуальних потреб та викликів у сфері сексуальної освіти, розробці та адаптації програм сексуальної освіти та посиленні міжсекторального партнерства; контент-аналіз програм неурядових організацій (навчальні модулі, методичні матеріали, тренінгові програми, онлайн-платформи).

Структурно дизайн включає три взаємопов'язані етапи:

I етап – організаційно-методологічний та системний аналіз (аналіз наукових джерел, міжнародних стандартів, державних документів; системний аналіз структури впровадження програм сексуальної освіти неурядових організацій; теоретичні засади впровадження сексуальної освіти як соціальної проблеми; історичний аналіз розвитку сексуальної освіти в Україні та світі);

II етап – емпіричне дослідження (змішана методологія) (опитування респондентів – учасників програм неурядових організацій і тих, хто не мав такого досвіду; фокус-група з фахівцями неурядових організацій, що працюють в тематиці сексуальної освіти; контент-аналіз освітніх програм та навчальних матеріалів неурядових організацій).

III етап – інтерпретаційно-аналітичний та верифікаційний (узагальнення емпіричних даних; порівняльний аналіз; формулювання висновків та рекомендацій щодо вдосконалення програм.

Інструментарій дослідження наступний.

Анкетування (додаток А) респондентів. Структура анкети включає: *соціально-демографічний блок*: вік, стать, за якою спеціальністю навчається, тип навчального закладу, сімейний статус, проживання з батьками чи самостійно; *когнітивний блок*: рівень знань щодо статевого розвитку, контрацепції, репродуктивного та сексуального здоров'я, *мотиваційний блок*: ставлення до сексуальних практик, гендерних норм, протидії насильству; *поведінковий блок*: сформованість навичок сексуальної культури пов'язаних із безпечною та відповідальною сексуальною поведінкою.

Анкета включала наступні запитання-шкали, що дозволяли кількісно виміряти значення за показниками, що відповідали критеріям дієвості програм сексуальної освіти:

- 1) шкалу коректності поглядів щодо статевого розвитку, репродуктивного та сексуального здоров'я (когнітивний критерій) – запитання 12 анкети;
- 2) шкалу обізнаності щодо контрацепції (когнітивний критерій) – запитання 15 анкети;
- 3) шкалу настанов щодо сексуальної поведінки та взаємовідносин (мотиваційний критерій) – запитання 13 анкети;
- 4) шкалу гендерних настанов (мотиваційний критерій) – запитання 18 анкети;
- 5) шкалу самооцінки навичок та компетентностей, пов'язаних із безпечною та відповідальною сексуальною поведінкою (поведінковий критерій) – запитання 16 анкети.

Кожна шкала являє собою ряд тверджень (правильних і неправильних), з якими учасник опитування може погодитись чи не погодитись, або оцінити їхню коректність (перша, друга та п'ята шкали), або оцінити свою згоду з якими за шкалою Лайкерта. Залежно від кількості правильних або неправильних виборів респондента включені в анкету шкали дозволяють оцінити рівень обізнаності, коректності настанов та самооцінки навичок за 10-бальною системою. Відповідність результатів оцінювання за шкалами анкети опитування критеріям дійовості програм сексуальної освіти представлена в табл. 3.6

Таблиця 3.6

Відповідність інструментарію опитування критеріям дієвості програм сексуальної освіти

Критерій	Метод	Показники	Рівні сформованості		
			Високий	Середній	Низький
Когнітивний	Опитування	Шкала коректності поглядів щодо статевого розвитку, репродуктивного та сексуального здоров'я	7-10	4-6	0-3

		Шкала обізнаності щодо контрацепції	7-10	4-6	0-3
Мотиваційний	Опитування	Шкала настанов щодо сексуальної поведінки та взаємовідносин	7-10	4-6	0-3
		Шкала гендерних настанов	7-10	4-6	0-3
Поведінковий	Опитування	Шкала самооцінки навичок та компетентностей, пов'язаних із безпечною та відповідальною сексуальною поведінкою	7-10	4-6	0-3

Джерело: складено автором самостійно

В якості цільової групи опитування були обрані студенти закладів вищої освіти віком 18-22 років. Молоді люди даного віку, з одного боку, мають точні спогади стосовно того, чому вони навчались у підлітковому віці, з іншого боку – переважно вже мають особистий досвід, що дозволяє їм перевірити коректність знань і засвідчитись у правоті певних позицій та об'єктивно оцінити свої навички і поведінку. Опитування здобувачів ЗВО дозволяло забезпечити доступність представників генеральної сукупності дослідження та сформувати вибірку, що мала достатню репрезентативність для вирішення завдань дослідження. Тип вибірки – багатоступенева. На першому етапі за цільовими критеріями (рівне представництво регіонів та видів освітніх спеціальностей) обиралися заклади вищої освіти та їхні структурні підрозділи (інститути, факультети), на другому етапі – в рамках структурних підрозділів рандомно обтиралися академічні групи других курсів університетів та академій або четвертих курсів коледжів. У відібраних академічних групах запрошення взяти участь у дослідженні і заповнити анкету у форматі гугл-форми отримували всі здобувачі. Респонденти проходили опитування за бажанням, їм повідомлялося про тематичну спрямованість запитань анкети та можливість припинити участь у дослідженні в будь-який момент. Анкети, заповнені особами, які не

відповідали критеріям добору (вік, навчання у ЗВО), вилучалися з вибірки. Аналіз даних передбачав порівняння відповідей опитаних, які малим та не мали досвіду проходження програм сексуальної освіти неурядових організацій у підлітковому віці.

Сценарій фокус-групи фахівців неурядових організацій та закладів освіти, що працюють у сфері сексуальної освіти передбачав обговорення таких питань:

- актуальні потреби та виклики у сфері сексуальної освіти (які основні проблеми та виклики спостерігаються у впровадженні сексуальної освіти у вашому регіоні, які теми сексуальної освіти є найбільш затребуваними, які зміни у поведінці молоді ви спостерігаєте внаслідок недостатньої або неякісної сексуальної освіти;

- розробка та адаптація програм сексуальної освіти (наскільки ці програми адаптовані до місцевого контексту, вікових особливостей та культурних норм, участь у розробці або адаптації навчальних матеріалів, які підходи використовували, які компоненти сексуальної освіти є ключовими для досягнення позитивних змін);

- поширення міжсекторального партнерства (з якими організаціями або установами найчастіше співпрацюєте у сфері сексуальної освіти (школи, неурядові організації, медичні заклади тощо), які успішні приклади партнерств у сфері сексуальної освіти можете навести, які кроки, на вашу думку, можуть сприяти поглибленню співпраці між державними структурами, освітніми установами, громадськими організаціями та міжнародними партнерами);

- блок завершальних відкритих запитань (які зміни або ініціативи необхідні для підвищення ефективності програм сексуальної освіти, чи є щось, чим би ви хотіли поділитися, що, на вашу думку, важливо врахувати при плануванні наступних програм або досліджень у цій сфері).

До участі у фокус-групі залучалися фахівці неурядових організацій різних регіонів України, які брали участь у впровадженні програм сексуальної освіти, та педагоги навчальних закладів населених пунктів, де фахівцями НУО безпосередньо впроваджувались програми. Критерії добору: участь в проведенні заходів за програмами сексуальної освіти НУО та навчальних закладів або участь в організації впровадження програм та їхнього оцінювання.

У межах нашого дослідження контент-аналіз застосовувався як системний метод виявлення змістових, структурних та ціннісно-методологічних характеристик освітніх програм, що реалізуються неурядовими організаціями. Його використання дозволило забезпечити об'єктивність аналізу, формалізацію якісних даних та можливість порівняння різних моделей впровадження сексуальної освіти. До вибірки було включено: освітні програми в тематиці сексуальної освіти, тренінгові модулі; методичні посібники для тренерів; інформаційні матеріали для учасників; річні звіти та опис проєктів; матеріали офіційних веб-сайтів організацій. Було виділено такі групи категорій: змістові (репродуктивне та сексуальне здоров'я, профілактика ПСШ, відповідальна та ризикована сексуальна поведінка, гендерна рівність, права людини та недискримінація, профілактика сексуального насильства); методичні (інтерактивні методи, вікова диференціація змісту, залучення батьків, міждисциплінарний підхід, тривалість і системність програм); ціннісно-нормативні (соціокультурний підхід, гендерний підхід, поведінковий підхід). Одиницями аналізу виступали тематичні модулі, окремі заняття, вправи, ключові поняття, смислові блоки, інформаційні повідомлення та окремі твердження, що несуть передбачені програмою наративи, та візуальні елементи. Кількісний контент-аналіз дослідження передбачав встановлення домінування профілактичної чи просвітницької спрямованості; порівняння програм різних організацій; аналіз

співвідношення медичного, психологічного та соціального компонентів. Якісний аналіз дозволив виявити ідеологічні акценти програм, проаналізувати риторичку щодо сексуальності опитуваних, оцінити рівень інтеграції гендерної проблематики. Порівняльний аналіз проводився за такими критеріями, як структурна цілісність програми, інтеграція гендерного компоненту, ступінь інтерактивності, орієнтація на розвиток компетентності.

Щоб ефективно оцінити вплив програми сексуальної освіти на підлітків, та молодь, в подальшому, за допомогою опитувальника, ми поставили перед собою наступні цілі: оцінити рівень знань опитуваних щодо сексуального та репродуктивного здоров'я; проаналізувати зміну поглядів на теми сексуальності, інформованої згоди, гендерних ролей; визначити вплив програм на зміну навичок та поведінку молоді загалом (наприклад, використання контрацепції, відтермінування початку статевого життя тощо).

Етичні засади дослідження забезпечили добровільність участі; конфіденційність і анонімність; уникнення чутливих питань, що можуть травмувати; забезпечення права відмови у будь-який момент.

Експериментальне дослідження дозволяє не лише оцінити фактичний стан сексуальної освіти підлітків та молоді, а й перевірити ефективність нових підходів у створенні програм сексуальної освіти підлітків неурядовими організаціями. Отримані результати стануть підґрунтям для створення дієвих навчальних програм для закладів загальної середньої освіти та профілактичної роботи з молоддю в рамках діяльності неурядових організацій.

Отже, результати системного аналізу даних дослідження дозволили комплексно описати структуру, функціональну взаємодію та ключові фактори впливу на процес упровадження програм сексуальної освіти підлітків неурядовими організаціями, що стало підґрунтям для формування рекомендацій щодо підвищення ефективності їх реалізації.

3.2. Результати емпіричного дослідження дієвості програм сексуальної освіти підлітків, які упродовжуються неурядовими організаціями

Згідно із запропонованою методологією в ході емпіричного дослідження було проведено аналіз дієвості програм сексуальної освіти неурядових організацій.

Для аналізу дієвості програм сексуальної освіти було обрано: «Програма 15: профілактика ВІЛ та підтримка психосоціального здоров'я в Україні»; Факультативний курс («Кроки по життю»); Програма «Коло сили» (Український фонд «Благополуччя дітей»); «Маю право знати: покращення доступу підлітків до інформації про сексуальне і репродуктивне здоров'я та права» (БФ «Здоров'я жінки та планування сім'ї»); «Сходинки до здоров'я» (БО «Право на здоров'я», ВГЦ «Волонтер» та ін.); «Сприйняття різноманітності – основа толерантності» (ВГЦ «Волонтер»); Проєкт «Здоров'я без сорому» (ГО «Дівчата»).

Критеріями відбору цих програм були: відповідність змісту програм завданням сексуальної освіти, орієнтація на підлітків і молодь як цільову аудиторію, практична апробація та поширеність програм, використання інтерактивних і освітньо-тренінгових методів роботи, комплексність впливу на розвиток особистості, актуальність для сучасного українського контексту, відповідність міжнародним стандартам (ЮНЕСКО) сексуальної освіти.

«Програма 15» розроблена ВБО Український фонд «Благополуччя дітей», являє собою ефективну технологію групової роботи з підлітками та їхніми батьками, спрямовану на створення умов для підвищення якості життя та попередження поширення соціально небезпечних явищ і захворювань, зокрема ВІЛ-інфекції та ПСШ, алкоголізму й наркоманії у суспільстві. До програми входять 15-ть занять наступної тематики: тема 1. «Знайомство», тема 2. «Ефективне спілкування», тема 3 «Цінності. Здоров'я як цінність»,

тема 4 «Любов та відповідальність», тема 5 «Здоров'я тат і мам: теперішніх і майбутніх», тема 6 «Стереотипи та упередження», тема 7 «Алкоголь: шукаємо альтернативу», тема 8 «Наркотики: як уникнути», тема 9 «ВІЛ: захисти себе», тема 10 «Запобігти насильству», тема 11 «Людська та особиста гідність», тема 12 «Моє життя – моя відповідальність», тема 13 «Що таке благополуччя», тема 14 «Проходження через зміни», тема 15 «Життя як подорож». Важливим чинником є циклічність даної програми: заняття проходять один раз на тиждень в чотирьох гендерно-вікових групах (окремо підлітки: дівчата та хлопці, та окремо дорослі: жінки і чоловіки). Розподіл учасників за статтю та віком забезпечує можливість проведення профілактичної роботи навіть у громадах, де релігійні або культурні традиції обмежують спільне обговорення певних тем, пов'язаних зі здоров'ям. Програма спирається на науково обґрунтовані підходи та принципи, які продемонстрували свою ефективність у формуванні позитивних життєвих навичок. Програма впроваджувалася з вересня 2016 року до серпня 2019 року за підтримки Protestant Agency for Diakonia and Development – Bread for the World – Protestant Development Service (Німеччина) [85]. Як можна побачити, тематика занять доволі різнобічна, включає не тільки знання та навички про репродуктивне та сексуальне здоров'я, знання комунікативних навичок спілкування, профілактики інфекцій, що передаються статевим шляхом а й знання щодо стереотипів, упереджень, гідності, важливості змін у житті, конструктивного підходу до свого життя. Для прикладу, ось деякі наративи із програмних занять: «репродуктивне здоров'я означає можливість задовільного й безпечного сексуального життя, здатність до відтворення здорового потомства природним шляхом, без негативних наслідків для організму, у межах фертильного (дітородного) віку на тлі психічного й фізичного здоров'я та можливість вирішувати, коли і як часто це робити»; «значну роль у спілкуванні відіграє передача не лише інформації, але й

емоційного стану»; «чим більше люди знатимуть про проблематику ВІЛ, тим меншою буде дискримінація тих, кого торкнулась проблема ВІЛ/СНІДу»; «зміни – невід’ємний елемент життя кожного з нас, розуміння впливу змін та втрат на розумові процеси і поведінку людини є важливим у контексті позитивного проходження через зміни самому або для допомоги іншому» [85].

Враховуючи вищесказане, можна зробити наступні висновки. «Програма 15» ґрунтується на низці наукових підходів, що використовуються у профілактичній та освітній діяльності. Застосовується комплексний підхід, оскільки охоплює різні складові здоров’я (фізичне, психологічне та соціальне); поєднує інформаційний компонент із формуванням життєвих навичок; спрямована на розвиток відповідальної поведінки та прийняття рішень; включає теми міжособистісних стосунків, комунікації та самоповаги. Програма відповідає соціокультурному підходу, оскільки враховує соціальне середовище підлітків та фактори ризику (соціальний тиск, стигматизацію, дискримінацію); залучає батьків та опікунів до участі в програмі; обговорює соціальні норми, гендерні ролі та відповідальність у стосунках; має можливість адаптувати зміст занять до культурних та соціальних особливостей громади. Використання тренінгів, рольових ігор та моделювання ситуацій сприяє формуванню практичних моделей поведінки, формуванню навичок прийняття рішень, комунікації, критичного мислення та управління емоціями – все це говорить про застосування когнітивно-поведінкового підходу. Завдяки застосуванню міждисциплінарного підходу в програмі поєднуються елементи соціальної роботи, педагогіки, психології та громадського здоров’я. Участь у програмі сприяє формуванню змін у кількох вимірах розвитку особистості: когнітивні результати (підвищення рівня знань про ВІЛ та інфекції, що передаються статевим шляхом, розуміння шляхів профілактики та безпечної поведінки);

мотиваційні результати (формування відповідального ставлення до власного здоров'я, розвиток позитивних життєвих цінностей, підвищення готовності уникати ризиковані ситуації); поведінкові результати (розвиток навичок прийняття відповідальних рішень, підвищення здатності протистояти соціальному тиску, формування моделей безпечної поведінки). Таким чином, «Програму 15» можна розглядати як практичний інструмент впровадження елементів комплексної сексуальної освіти у діяльності неурядових організацій, оскільки вона поєднує інформаційний компонент із розвитком життєвих навичок та соціально-психологічною підтримкою підлітків.

На основі «Програми 15» ВБО Українським фондом «Благополуччя дітей» створений факультативний курс «Кроки по життю» для впровадження систематизованої освітньої програми у закладах загальної середньої освіти з метою розвитку у здобувачів освіти знань і навичок щодо збереження здоров'я, усвідомлення власної цінності, формування відповідального ставлення до міжособистісних і гендерних взаємин, профілактики ризикованої поведінки, зокрема у сфері сексуального та репродуктивного здоров'я та Програма «Коло сили», що спрямована на підтримку психосоціального благополуччя та розвиток особистісних ресурсів.

Факультативний курс «Кроки по життю», що є програмою виховної роботи з учнями 9 – 10 класів – спрямований на профілактику негативних соціальних явищ та підтримку психосоціального здоров'я молоді. Даний курс був спеціально створений для занять на базі закладів загальної середньої освіти і він є цілісним, послідовним й логічно вибудованим продуктом, який складається із 33 занять, об'єднаних у 15 тем. Курс навчання дозволяє учасникам сформувати науково обґрунтовані знання, вміння та цінності, що допомагають відповідально ставитися до свого здоров'я, благополуччя та сформувати почуття особистої гідності, будувати безпечні міжособистісні й сексуальні взаємини, ухвалювати правильні рішення, а також усвідомлювати

і захищати свої права протягом усього життя. Заняття можуть проводитись як офлайн так і онлайн [71].

З початком повномасштабного вторгнення, у 2022 році, Український фонд «Благополуччя дітей» створив програму «Коло сили» – цикл занять для сімей, що постраждали внаслідок війни. Програма включає 12 зустрічей, по три години кожна, які проводяться окремо для батьків, підлітків 13-17 років і молодших підлітків 10-12 років. «Коло сили» – це групи відновлення та розвитку для дорослих і дітей. Основою даної програми є матеріали занять з «Програми 15», куди входять теми, що стосуються сексуальної освіти, і які доповнились такими темами як «Емоції. Почуття. Стани», «Емоції в часи війни» та «Дорога до Перемоги». Найбільше уваги було приділено емоційному та психологічному стану учасників та учасниць, для того, щоб підлітки та дорослі змогли осмислити та впорядкувати все, що з ними відбувається і знайти нову опору для подальшого життя. Ось деякі цитати із занять про емоції: «за звичайних умов людина має ресурси, щоб пережити наслідки стресу та відновитися, але в умовах війни багато з цих ресурсів стали недоступними або ми забороняємо їх собі через почуття провини»; «дуже поширеним є таке явище, як емоційні гойдалки під час війни, ось людина перебуває у чудовому гуморі, як щось виводить її із рівноваги – і вже кожна дрібниця починає драгувати»; «емоції та почуття тісно пов'язані з нашими потребами; - кожна емоція чи почуття залишає в тілі енергетичний слід». Як можна зрозуміти із даних цитат, емоціям, почуттям, втратам приділяється багато уваги, тому, що дана програма є професійним, адаптованим ресурсом для роботи з людьми, які живуть під час війни. Програма постійно розвивається та удосконалюється [114].

Обов'язковою умовою впровадження вищеперерахованих програм Українського фонду «Благополуччя дітей» є їх оцінювання. Учасники та учасниці програм проходять анкетування як на початку програми, так і в

кінці. Такі анкетування допомагають оцінити ефективність програм, рівень знань та формування навичок підлітків та дорослих в період її впровадження.

Оцінювання впровадження «Програми 15» у 2017–2019 рр. довело її ефективність щодо формування у підлітків та дорослих правильних знань і уявлення щодо ВІЛ та соціально-небезпечних явищ і захворювань, що передаються статевим шляхом; підтвердило формування безпечних переконань та встановлення і поліпшення взаємовідносин у сім'ях учасників. Також, анкетування показало підвищення самооцінки в учасників, спрямованої на позитивні зміни у власному житті та житті громади [68]. Проте варто відмітити, що дане оцінювання проводилось протягом місяця по завершенню програми і не давало можливості оцінити її сталі результати та вплив.

Аналіз оцінювання факультативного курсу показав, що навчання за програмою «Кроки по життю» призводить до формування в учнів кращого розуміння різних питань, пов'язаних із ВІЛ-інфекцією та контрацепцією, ніж оволодіння цими знаннями в рамках нормативних навчальних дисциплін, що співвідноситься з когнітивним критерієм. Також, вищі показники спостерігалися і при оцінюванні знань учасників дослідження з питань контрацепції та поглядів щодо ризикованої поведінки, що є показником мотиваційного та поведінкового критеріїв. Таким чином, учасники навчання за програмою «Кроки по життю» безпосередньо по її завершенню продемонстрували кращі результати за основними індикаторами оцінювання програми, ніж учні їхніх шкіл, що отримували відповідні знання в рамках нормативних навчальних дисциплін та традиційних виховних заходів [71].

Програма «Маю право знати: покращення доступу підлітків до інформації про сексуальне і репродуктивне здоров'я та права» втілювалася Бердичівською міською громадською молодіжною організацією (БМГМО) «Молодь обирає життя» за підтримки Благодійного фонду «Здоров'я жінки і

планування сім'ї» та Міжнародної федерації планування сім'ї/IPPF і реалізовувався в рамках діяльності за проектом «Розбудова мережі рівний-рівному для покращення доступу підлітків до інформації про сексуальне і репродуктивне здоров'я та права». Метою проекту було: покращити доступ підлітків та молоді Житомирщини та України до інформації щодо безпеки та захисту від сексуального та гендерно-зумовленого насильства. Учасники за період навчання дізнались про свої сексуальні та репродуктивні права, навчилися ненасильницькому спілкуванню, ознайомились із поняттями «стать» та «гендер», зрозуміли що таке гендерно зумовлене насильство і як йому протидіяти, отримали для користування посилання на сайти громадських організацій, благодійних фондів, які дружні до молоді. Даними знаннями хлопці та дівчата поділилися зі своїми ровесниками під час проведення Інформаційної кампанії за методом «рівний-рівному» [10].

Програма «Маю право знати: покращення доступу підлітків до інформації про сексуальне і репродуктивне здоров'я та права» реалізує комплексний, міждисциплінарний, гендерний, поведінковий підходи. Зміст програми охоплює ключові теми сексуальної освіти, що відповідають міжнародним підходам до комплексної сексуальної освіти. Зокрема, у програмі розглядаються питання сексуального і репродуктивного здоров'я, фізіологічних змін у підлітковому віці, прав людини у сфері репродуктивного здоров'я, гендерної рівності, формування здорових міжособистісних стосунків, відповідальної поведінки та профілактики ризикованих практик. Методи і форми навчання загалом відповідають віковим, психологічним і соціальним особливостям підлітків. Використання інтерактивних форматів сприяє створенню безпечного освітнього середовища, заохочує підлітків до висловлення власної думки, обговорення актуальних для них питань. У програмі простежується міждисциплінарний підхід, що поєднує елементи соціальної роботи, педагогіки, психології та громадського здоров'я.

Програма має потенціал позитивного впливу на формування безпечної та відповідальної поведінки молоді. Також, програма реалізує комплексний підхід до сексуальної поведінки підлітків, поєднуючи інформаційний, ціннісний і практико-орієнтований компоненти, що забезпечує її відповідність сучасним науковим підходам та підвищує ефективність освітнього впливу.

«Сходи до здоров'я» є просвітницько-профілактичною програмою тренінгових занять для учнів закладів загальної середньої освіти, розробленою фахівцями міжнародної організації «Право на здоров'я» (HealthRight International). Метою програми є надання методичної підтримки соціальним педагогам, практичним психологам та вихователям у здійсненні просвітницько-профілактичної роботи з підлітками з питань ВІЛ-інфекції, наркозалежності, інфекцій, які передаються статевим шляхом, та ризикованих форм поведінки. Програма складається з десяти тематичних занять. Змістовні інформаційні блоки та практичні вправи дають змогу не лише поінформувати підлітків про різноманітні аспекти здорового способу життя, але й сприяють зміні їхнього уявлення про здоров'я, формуванню важливих життєвих цінностей, вмінню приймати відповідальні рішення, допомагають учасникам оцінити власні ризики щодо інфікування ВІЛ, а також змінити своє ставлення до людей, які живуть з ВІЛ. Мета програми: сприяти усвідомленню учасниками цінності здоров'я, здорового способу життя, його впливу на благополуччя людини важливості відповідальної поведінки та виробити навички свідомого прийняття важливих життєвих рішень [143]. Зміст даної програми охоплює комплекс тем, пов'язаних зі збереженням здоров'я підлітків та формування відповідальної поведінки. Тематичні блоки програми спрямовані на ознайомлення учасників із питаннями здорового способу життя, фізіологічних змін у підлітковому віці, основ сексуального та репродуктивного здоров'я, міжособистісних стосунків,

безпечної поведінки, профілактики ризикованих форм поведінки та інфекцій, які передаються статевим шляхом, в тому числі ВІЛ. Значна увага приділяється розвитку практичних умінь, зокрема навичок комунікації, прийняття рішень, відстоювання власної позиції, подолання соціального тиску та відповідального ставлення до власного здоров'я. В процесі реалізації програми застосовуються інтерактивні навчально-методичні підходи та освітні технології, застосовані методи та форми роботи відповідають віковим, психологічним і соціальним особливостям підлітків. Програма поєднує в собі елементи педагогіки, психології, соціальної роботи та громадського здоров'я, що говорить про застосування міждисциплінарного підходу. Такий підхід дозволяє розглядати питання здоров'я підлітків у широкому контексті – як поєднання фізичного, психічного та соціального благополуччя. Завдяки цьому вплив програми має комплексний характер і спрямований на всебічний розвиток особистості підлітка. Безпосередні результати реалізації програми відповідають критеріям її дієвості, оскільки вона сприяє підвищенню рівня поінформованості учнів щодо питань здоров'я, розвитку життєвих і соціальних навичок, формуванню позитивних установок щодо відповідальної поведінки та збереження власного здоров'я. Участь у програмі також стимулює підлітків до усвідомленого прийняття рішень та застосування отриманих знань у повсякденному житті.

Отже, програма «Сходінки до здоров'я» є прикладом просвітницько-профілактичної ініціативи, що поєднує інформаційний, ціннісний і практико-орієнтований компоненти навчання та спрямована на формування у підлітків відповідального ставлення до власного здоров'я і безпечної поведінки.

Цикл занять на тему *«Сприйняття різноманітності – основа толерантності»* входить до Програми профілактики конфліктів та правопорушень серед учнівської молоді *«Будуємо майбутнє разом»*, яка

розроблена спеціалістами ВГЦ «Волонтер» і адресована, передусім, фахівцям, які працюють з різними категоріями підлітків і молодих людей від 14 до 18 років у навчальних і соціальних закладах, центрах та громадських організаціях. Мета програми: попередження стигми та дискримінації серед підлітків і молоді, формування толерантності та запобігання конфліктам і злочинам на ґрунті інакшості. Програма представлена чотирма модулями, що містять матеріали для тренера. Кожен модуль охоплює від 5 до 8 занять, які викладаються послідовно і доповнюють одне одного. Слід зважати, що модулі можна викладати окремо, з урахуванням потреб групи учасників і можливості проведення занять з тією чи іншою групою. Теми модулів наступні: «Права та обов'язки»; «Сприйняття різноманітності – основа толерантності»; «Побудова позитивної життєвої перспективи»; «Лідерство та активна життєва позиція» [138].

Дана програма спрямована на формування толерантного ставлення до різноманітності та розвитку культури взаємоповаги у підлітковому середовищі. Хоча основний акцент програми зроблено на розвитку толерантності та прийняття різноманітності, її зміст опосередковано пов'язаний із сучасними підходами до комплексної сексуальної освіти, які передбачають формування поваги до людської гідності, прав людини та різноманітності у сфері міжособистісних і гендерних взаємин. Значна увага приділяється розвитку практичних умінь, зокрема навичок ефективної комунікації, критичного мислення, конструктивного вирішення конфліктів, співпраці та прийняття відповідальних рішень. У змісті частково відображені питання гендерної рівності, формування здорових міжособистісних стосунків та профілактики насильства. В процесі реалізації програми використовуються інтерактивні навчально-методичні підходи та освітні технології, що характерні для діяльності неурядових організацій (тренінги, групові дискусії, рольові ігри, аналіз життєвих ситуацій, робота в малих

групах і т. д.). У програмі простежується міждисциплінарний підхід, який поєднує елементи педагогіки, психології, соціальної роботи та громадянської освіти. Така інтеграція підходів забезпечує комплексний освітній вплив. Результати реалізації програми загалом відповідають критеріям її дійовості. Участь у програмі сприяє підвищенню рівня обізнаності підлітків щодо питань різноманітності, рівності та прав людини, розвитку толерантного ставлення до інших, формуванню навичок конструктивної комунікації та попередження конфліктів. Отримані знання та навички можуть позитивно впливати на формування культури взаємоповаги, безпечних міжособистісних взаємин та відповідальної соціальної поведінки підлітків.

Отже, програма «Сприйняття різноманітності – основа толерантності» підтримує реалізацію ціннісних компонентів сучасної сексуальної освіти.

Програму «Здоров'я без сорому» ГО «Дівчата» реалізовувала в Україні з 2021 року спільно з ЮНІСЕФ Україна. В рамках проєкту команда лекторів від громадської організації «Дівчата» проводила очні та онлайн уроки з менструальної гігієни для учнів 5-11 класів у всіх регіонах України, розробила інформаційні буклети для дітей та дорослих на тему менструації та гігієни і провела тренінги для 250 педагогічних працівників. Проєкт охопив 110000 дітей та дорослих по всій Україні. Під час занять обговорюються теми, які рідко підіймаються як в родинях, так і під час уроків в закладах освіти [46].

Дана програма охоплює актуальні теми сексуальної освіти та репродуктивного здоров'я підлітків і молоді. У межах програми розглядаються питання фізіологічних змін у підлітковому віці, сексуального та репродуктивного здоров'я, гігієни, менструального здоров'я, прав людини у сфері репродуктивного здоров'я, гендерної рівності, формування здорових міжособистісних стосунків, а також профілактики ризикованої поведінки. Такий тематичний зміст узгоджується із сучасними науковими підходами до

комплексної сексуальної освіти, які передбачають поєднання медичних, психологічних та соціальних аспектів сексуальності. Значна увага приділяється розвитку життєвих навичок, зокрема навичок комунікації, прийняття відповідальних рішень, формування особистих меж, уміння протистояти соціальному тиску та звертатись по допомогу у разі потреби. Ціннісний компонент програми спрямований на формування поваги до власного тіла, усвідомлення власної гідності та відповідального ставлення до здоров'я. Особливу увагу приділено стигматизації та табуованості тем, пов'язаних із тілом, сексуальністю та репродуктивним здоров'ям. Міждисциплінарний підхід поєднує елементи педагогіки, психології, соціальної роботи та громадського здоров'я, що сприяє формуванню цілісного освітнього впливу та підвищує ефективність програми.

Участь у програмі сприяє підвищенню рівня обізнаності підлітків щодо питань сексуального і репродуктивного здоров'я, формуванню позитивних установок щодо відповідальної поведінки, розвитку комунікативних навичок і здатності приймати обґрунтовані рішення у сфері особистого життя та здоров'я.

Отже, програма «Здоров'я без сорому» є важливою просвітницькою ініціативою громадського сектору, що спрямована на подолання інформаційних бар'єрів у сфері сексуальної освіти, формування відповідального ставлення до власного здоров'я та розвиток життєвих навичок підлітків.

В процесі дослідження діяльності неурядових організацій у сфері сексуальної освіти важливим завданням є систематизація та узагальнення наявних освітніх програм, що реалізуються у формальному й неформальному освітньому середовищі. В таблиці узагальнено інформацію щодо загальної характеристики, концептуальних моделей програм сексуальної освіти,

зроблено акцент на ключових темах і які дисципліни були задіяні в розробці цих програм.

Аналіз засвідчує, що українські неурядові організації поступово переходять від фрагментарних профілактичних ініціатив до системних програм комплексної сексуальної освіти, інтегруючи правозахисні, гендерно-чутливі та психосоціальні компоненти. Водночас рівень системності та інституційної інтеграції програм залишається різним, що відкриває перспективи для подальшого вдосконалення впровадження програм сексуальної освіти.

Усі описані вище програми мають як спільні так і відмінні риси.

Спільними рисами є наступні: програми орієнтовані на підлітків і молодь; для більшості програм характерним є застосування інтерактивних методів роботи (тренінгів, групових дискусій, рольових ігор, вправ на розвиток життєвих навичок; значна частина програм ґрунтується на підході розвитку життєвих навичок та мають профілактичну спрямованість.

Відмінні риси програм. Попри спільну орієнтацію на розвиток підлітків і молоді, програми мають різні змістові акценти.

«Програма 15» та факультативний курс «Кроки по життю» спрямовані на профілактику ВІЛ-інфекції, формування безпечної поведінки, життєвих навичок та підтримку психосоціального здоров'я, розвиток особистості, усвідомлення власних цінностей та подолання гендерних стереотипів.

Програма «Сходинки до здоров'я» – орієнтована на формування здорового способу життя та профілактику ризикованої поведінки.

Програма «Маю право знати» – акцентує увагу на підвищенні рівня поінформованості підлітків щодо сексуального та репродуктивного здоров'я, прав людини та гендерної рівності.

«Сприйняття різноманітності – основа толерантності» – спрямована передусім на формування толерантного ставлення до різноманітності та подолання стереотипів.

«Здоров'я без сорому» – орієнтована на подолання табуїзованості тем сексуального та репродуктивного здоров'я.

Відмінність цих програм полягає ще й у форматах їх реалізації. Це такі організаційні форми як: факультативний курс для закладів загальної середньої освіти (наприклад, «Кроки по життю»); тренінгові програми або цикли занять для підлітків та молоді (наприклад, «Коло сили», «Програма 15»); інформаційно-просвітницькі кампанії та проекти (наприклад, «Здоров'я без сорому»); комплексні профілактичні програми, що поєднують освітню та соціальну підтримку (наприклад, «Маю право знати», «Сприйняття різноманітності»). Деякі програми мають комплексний характер і охоплюють широкий спектр тем (життєві навички, здоров'я, міжособистісні стосунки), тоді як інші зосереджуються на конкретних питаннях, наприклад профілактиці ВІЛ або розвитку толерантності. Також, ці програми мають відмінності у методичних підходах: більшість програм використовує інтерактивні методи, окремі з них більше орієнтовані на інформаційно-просвітницьку діяльність, тоді як інші роблять акцент на тренінгових методах, психологічній підтримці або розвитку соціально-емоційних компетентностей.

Отже, розглянуті програми мають спільну мету – сприяння формуванню відповідальної поведінки, підвищенню рівня обізнаності та розвитку життєвих навичок підлітків і молоді у сфері сексуального та репродуктивного здоров'я. водночас вони відрізняються за тематичними акцентами, організаційними формами та методичними підходами. Саме така різноманітність дозволяє охопити різні аспекти розвитку підлітків і молоді та

забезпечити комплексний підхід до реалізації програм сексуальної освіти у діяльності неурядових організацій.

Після аналізу програм сексуальної освіти, що реалізуються неурядовими організаціями, доцільним є звернення до оцінки їхнього потенційного впливу на молодь та рівня сформованості знань і установок щодо безпечної поведінки. Описані програми демонструють різноманіття підходів, тематичних напрямів та форм роботи, спрямованих на підвищення обізнаності молоді у питаннях сексуального та репродуктивного здоров'я, профілактики ВІЛ/ПСШ, розвитку життєвих навичок і формування відповідальної поведінки. Водночас аналіз змісту програм потребує доповнення емпіричними даними, що дозволяють з'ясувати, яким є реальний рівень поінформованості молодих людей про зазначені питання, а також їхнє ставлення до сексуальної освіти та профілактики ризикованої поведінки.

З огляду на це, наступним етапом дослідження стало проведення опитування респондентів віком 18–22 років. Вибір саме цієї вікової групи зумовлений тим, що вона охоплює молодь, яка нещодавно завершила підлітковий період і може оцінити власний досвід отримання інформації про сексуальне та репродуктивне здоров'я, а також вплив освітніх і просвітницьких ініціатив на формування поведінкових установок. Опитування проводилось через 4-6 років після впровадження програм сексуальної освіти, адже це дало можливість дослідити довготривалі результати та сталий вплив програм на поведінку їх учасників та отримати відвертіші, об'єктивніші відповіді про те, що відбувалося з ними у підлітковому віці, ніж у випадку опитування підлітків безпосередньо після проведення навчання за програмами. Оцінка безпосередніх результатів опитування не може вважатися повністю достовірним і надійним показником ефективності програм сексуальної освіти з кількох причин. А саме: формування відповідального ставлення до сексуального і репродуктивного

здоров'я, уміння приймати рішення та протидіяти ризикованим практикам відбувається поступово і проявляється через певний час.

Тому безпосереднє опитування після участі у програмі здебільшого фіксує рівень знань, але не реальні поведінкові зміни; респонденти часто намагаються відповідати так, як, на їхню думку, очікують дослідники або суспільство, що призводить до викривлення результатів. Унаслідок цього отримані відповіді можуть відображати соціально прийнятну позицію, а не реальні переконання чи практики. На формування ставлення до сексуального здоров'я та безпечної поведінки впливають багато чинників, зокрема: сімейне виховання, освітнє середовище, інформаційний простір і медіа, культурні та соціальні норми.

Через це складно однозначно визначити, якою мірою зміни у відповідях респондентів зумовлені саме програмою сексуальної освіти, а не іншими впливами. Підвищення рівня обізнаності не завжди автоматично призводить до зміни поведінки. Молоді люди можуть демонструвати високий рівень знань щодо профілактики ризикованої поведінки, але не застосовувати ці знання у реальних життєвих ситуаціях. Отже, безпосередні результати опитування можуть бути корисними для виявлення рівня поінформованості молоді та їхнього ставлення до питань сексуального здоров'я, однак вони не є достатнім і повністю надійним індикатором дієвості програм сексуальної освіти. Опитування було спрямоване на з'ясування рівня обізнаності тих, хто брав участь в програмах сексуальної освіти неурядових організацій і тих, хто не мав такого досвіду щодо питань сексуальної освіти, джерел отримання відповідної інформації, ставлення до профілактики ВІЛ та інших інфекцій, що передаються статевим шляхом, а також готовності дотримуватися моделей безпечної та відповідальної поведінки. Отримані відповіді респондентів дозволили окреслити основні тенденції у сприйнятті сексуальної освіти молодими людьми та визначити актуальні потреби у сфері

просвітницької роботи, що, у свою чергу, дає змогу співвіднести результати емпіричного дослідження з практиками діяльності неурядових організацій у цій сфері.

В опитуванні взяли участь 326 респондентів з різних регіонів України. Соціально-демографічні характеристики опитаних представлені в табл. 3.7.

Як можна побачити, 78,5 % з опитаних жінки, 19,3 % – чоловіки, 2,1 % малу іншу статеву або гендерну ідентичність. Всі опитувані були студентами закладів загальної вищої освіти України. 55,2 % респондентів проживають самостійно, 43,6 % – разом із своїми батьками, 1,2 % живуть з батьками чоловіка чи дружини. 67,2 % неодружені, 18,6 % – перебувають у цивільному шлюбі або проживають разом із партнером/партнеркою, 11,7 % – одружені, 2,5 % – розлучені. На момент опитування 87,7 % не мали дітей, 12,3 % вже мали дітей.

Таблиця 3.7

Характеристики вибіркової сукупності опитування (N=326)

Характеристика	Загальна кількість опитаних	%
Стать		
жіноча	256	78,5 %
чоловіча	63	19,4 %
інша	7	2,1 %
Вік		
18-20 років	214	65,6 %
21-22 років	112	34,4 %
Сімейний статус		
одружений, заміжня; перебуваєте у цивільному шлюбі або проживаєте разом із партнером / партнеркою	38	11,7 %
неодружений / неодружена розлучений / розлучена	45	13,8 %
неодружений / неодружена	219	67,2 %
розлучений / розлучена	8	2,5 %
Місце проживання		
разом із своїми батьками	142	43,6 %
з батьками чоловіка/дружини	4	1,2 %
самостійно	180	55,2 %
Наявність дітей		
так	40	12,3 %

	ні	286	87,7 %
Участь у програмах сексуальної освіти НУО в підлітковому віці			
	так	88	27 %
	ні	238	73 %

Джерело: складено автором самостійно

Всього 88 (27 %) опитаних вказали, що вони брали участь у програмах сексуальної освіти в підлітковому віці. Зокрема, 43 (13,2 %) респондентів брали участь у вищезгаданих програмах сексуальної освіти від Українського фонду «Благополуччя дітей», ВГЦ «Волонтер» та ГО «Дівчата», 66 (20,2 %) респондентів брали участь в інших програмах сексуальної освіти від неурядових організацій та інших профілактичних програмах. Іншими програмами учасники назвали наступне: інформаційно-освітня кампанія #Stop_сехтинг; курси сексології в різноманітних тренінгових центрах; онлайн-практикум «Сексологія по українськи: сексуальне благополуччя в умовах повної нестабільності (UpProschoo!)» та навчальні дисципліни в університеті «Гендер і сексуальність», «Соціологія сім'ї» та інші програми, назви яких опитані не запам'ятали.

Варто також відмітити, що лише 161 опитаний (49,4 %) впевнено вказали, що вони в підлітковому віці не брали участь у жодних програмах сексуальної освіти НУО, 107 опитаних (32,8 %) не змогли це сказати однозначно. Останнє дозволяє припустити, що якщо такі опитані і брали участь в певних заходах сексуального виховання, вони не були тривалими і не вплинули суттєво на їхні погляди і поведінку.

Згідно із результатами опитування (табл. 3.8), його учасники в підлітковому віці отримували інформацію, що стосується сексуальної освіти із різних джерел, при чому неформальні джерела (батьки, однолітки та знайомі старшого віку, Інтернет) в багатьох випадках переважав формальні (навчальні дисципліни, заходи закладів освіти, консультації фахівців та програми НУО). При чому це стосувалося як тих опитаних, які брали участь

у навчанні за програмами сексуальної освіти НУО, так і тих, хто не мав подібного досвіду. Так, згідно із результатами опитування, знання про репродуктивну систему людини більшість опитаних в підлітковому віці отримували самостійно з літератури та Інтернету (67 % з тих, хто навчався за програмами сексуальної освіти НУО і 58,8 % тих, хто не навчався), більше половини – зі шкільних дисциплін (відповідно 51,1 % та 45,4 %) та від друзів і знайомих (46,6 % та 45,4 %), і лише 14,8 % із числа учасників навчання вказали в якості джерела інформації з даного питання програми НУО. Про засоби контрацепції більше половини опитаних (61,4 % та 53,4 % відповідно) дізнавалися із Інтернету, більше половини (58 % та 51,7 %) – зі шкільних курсів, дещо менше половини (45,5 % та 40,3%) – від батьків та близьких дорослих, і лише 21,6 % із тих, хто брав участь у програмах НУО з сексуальної освіти, з таких програм. Щодо любові та закоханості та відносин із коханою людиною основними джерелами інформації в підлітковому віці для більшості опитаних були Інтернет, батьки та однолітки, прийняття відповідальних рішень – Інтернет і батьки, спілкування в контексті сексуальних відносин та поведінки в складних ситуаціях – Інтернет, в той час як частка учасників програм сексуальної освіти НУО, які пам'ятають, що отримували та обговорювали відповідні питання під час навчання, була близько до 20 %. Це вказує на те, що для більшості учасників програм сексуальної освіти такі програми не були в підлітковому віці основним джерелом інформації, навичок та досвіду, і їхня функція полягала у доповненні, роз'ясненні, розвитку, коригуванні знань і навичок, що повинно було відобразитись в результатах даного дослідження. Для встановлення впливу програм сексуальної освіти НУО на знання та уявлення учасників, що відповідає когнітивному критерію оцінювання дійовості таких програм, нами були проаналізовані відповіді респондентів на запитання щодо їхніх уявлень

про сексуальний розвиток та репродуктивне здоров'я людини та про контрацепцію.

Таблиця 3.8

Джерела інформації щодо окремих питань сексуальної освіти в підлітковому віці (частка опитаних, які отримували інформацію із відповідного джерела, %)

Питання	Джерело інформації	Участь у програмах сексуальної освіти НУО	
		Ні	Так
1. Як працює репродуктивна система людини?	1. Батьки або близька до вас доросла людина	37,4%	37,5%
	2. Друзі та знайомі Вашого віку	42,0%	46,6%
	3. Шкільні дисциплін	45,4%	51,1%
	4. Позаурочні заходи в школі, консультації психолога або соціального педагога	13,0%	22,7%
	5. Програми неурядових організацій	1,3%	14,8%
	6. Сам(а) шукав/ла відповіді на це запитання в літературі або в Інтернеті	58,8%	67,0%
2. Як будувати відносини з партнером/партнеркою?	1. Батьки або близька до вас доросла людина	34,0%	42,0%
	2. Друзі та знайомі Вашого віку	38,2%	44,3%
	3. Шкільні дисциплін	8,4%	5,7%
	4. Позаурочні заходи в школі, консультації психолога або соціального педагога	7,6%	13,6%
	5. Програми неурядових організацій	1,7%	10,2%
	6. Сам(а) шукав/ла відповіді на це запитання в літературі або в інтернеті	55,0%	67,0%
3. Що таке любов, дружба і закоханість?	1. Батьки або близька до вас доросла людина	42,9%	50,0%
	2. Друзі та знайомі Вашого віку	47,5%	61,4%
	3. Шкільні дисциплін	19,3%	15,9%
	4. Позаурочні заходи в школі, консультації психолога або соціального педагога	10,1%	19,3%
	5. Програми неурядових організацій	1,3%	12,5%
	6. Сам(а) шукав/ла відповіді на це запитання в літературі або в інтернеті	53,4%	56,8%
4. Які існують способи запобігання небажаним вагітності та ІПСШ (інфекції, що передаються статевим шляхом)?	1. Батьки або близька до вас доросла людина	40,3%	45,5%
	2. Друзі та знайомі Вашого віку	27,3%	34,1%
	3. Шкільні дисциплін	51,7%	58,0%
	4. Позаурочні заходи в школі, консультації психолога або соціального педагога	31,1%	39,8%

	5. Програми неурядових організацій 6. Сам(а) шукав/ла відповіді на це запитання в літературі або в інтернеті	5,0% 53,4%	21,6% 61,4%
5. Як захиститися від насильства або домагань і до кого звертатись за допомогою?	1. Батьки або близька до вас доросла людина 2. Друзі та знайомі Вашого віку 3. Шкільні дисциплін 4. Позаурочні заходи в школі, консультації психолога або соціального педагога 5. Програми неурядових організацій 6. Сам(а) шукав/ла відповіді на це запитання в літературі або в Інтернеті	41,6% 21,8% 39,5% 30,7% 8,0% 39,5%	45,5% 22,7% 45,5% 43,2% 20,5% 47,7%
6. Як медіа впливають на уявлення про сексуальність і стосунки?	1. Батьки або близька до вас доросла людина 2. Друзі та знайомі Вашого віку 3. Шкільні дисциплін 4. Позаурочні заходи в школі, консультації психолога або соціального педагога 5. Програми неурядових організацій 6. Сам(а) шукав/ла відповіді на це запитання в літературі або в інтернеті	17,6% 23,1% 14,7% 12,2% 2,5% 40,3%	19,3% 30,7% 20,5% 25,0% 13,6% 45,5%
7. Чи існує небезпека у порнографії?	1. Батьки або близька до вас доросла людина 2. Друзі та знайомі Вашого віку 3. Шкільні дисциплін 4. Позаурочні заходи в школі, консультації психолога або соціального педагога 5. Програми неурядових організацій 6. Сам(а) шукав/ла відповіді на це запитання в літературі або в інтернеті	16,4% 18,1% 13,0% 11,3% 3,4% 43,7%	21,6% 14,8% 17,0% 19,3% 11,4% 48,9%
8. Як протистояти соціальному тиску або шкідливим стереотипам?	1. Батьки або близька до вас доросла людина 2. Друзі та знайомі Вашого віку 3. Шкільні дисциплін 4. Позаурочні заходи в школі, консультації психолога або соціального педагога 5. Програми неурядових організацій 6. Сам(а) шукав/ла відповіді на це запитання в літературі або в Інтернеті	29,8% 24,8% 25,6% 19,3% 5,5% 43,3%	39,8% 31,8% 22,7% 23,9% 21,6% 47,7%
9. Як навчитися любити та приймати своє тіло?	1. Батьки або близька до вас доросла людина 2. Друзі та знайомі Вашого віку 3. Шкільні дисциплін 4. Позаурочні заходи в школі, консультації психолога або соціального педагога 5. Програми неурядових організацій 6. Сам(а) шукав/ла відповіді на це запитання в літературі або в Інтернеті	31,5% 25,6% 7,1% 12,6% 2,9% 51,3%	27,3% 25,0% 10,2% 19,3% 18,2% 55,7%

10. Як говорити про свої страхи або невпевненість у стосунках?	1. Батьки або близька до вас доросла людина	29,0%	20,5%
	2. Друзі та знайомі Вашого віку	26,1%	26,1%
	3. Шкільні дисциплін	8,0%	6,8%
	4. Позаурочні заходи в школі, консультації психолога або соціального педагога	12,2%	20,5%
	5. Програми неурядових організацій	2,5%	15,9%
	6. Сам(а) шукав/ла відповіді на це запитання в літературі або в інтернеті	41,2%	55,7%
11. Як приймати важливі і відповідальні рішення?"	1. Батьки або близька до вас доросла людина	54,2%	54,5%
	2. Друзі та знайомі Вашого віку	23,9%	23,9%
	3. Шкільні дисциплін	11,3%	14,8%
	4. Позаурочні заходи в школі, консультації психолога або соціального педагога	11,8%	15,9%
	5. Програми неурядових організацій	3,4%	17,0%
	6. Сам(а) шукав/ла відповіді на це запитання в літературі або в Інтернеті	44,5%	55,7%

В ході аналізу порівнювалися як окремі відповіді опитаних, які брали участь у навчанні за програмами сексуальної освіти НУО в підлітковому віці, і які не мали подібного досвіду, щодо окремих тверджень, що містилися в запитаннях, так і загальна кількість коректних відповідей на ці запитання, які, як було зазначено вище, є шкалами обізнаності. Таким чином в кожній групі опитаних встановлювались та порівнювались частки тих, хто демонстрував високий, середній та низький рівень коректності знань та уявлень з даних питань.

Як показали результати опитування, щодо більшості тверджень стосовно сексуального розвитку та репродуктивного здоров'я людини частка правильних відповідей переважає в групі учасників навчання за програмами НУО, що свідчить про вищий рівень поінформованості тих, хто мав довід участі у програмах сексуальної освіти неурядових організацій (рис. 3.1).

Найменше відмінностей у коректних відповідях учасників навчання за програмами НУО та інших опитаних стосувалися знань з фізіології та функціонування репродуктивної системи людини (впливу гормонів на статевий розвиток, ознак статевого дозрівання, переживання менструації

тощо), найбільше – питань, пов'язаних із поширеними в суспільстві стереотипами (впливу статевого утримання або частих статевих контактів на репродуктивну функцію, можливості завагітніти під час менструації тощо).

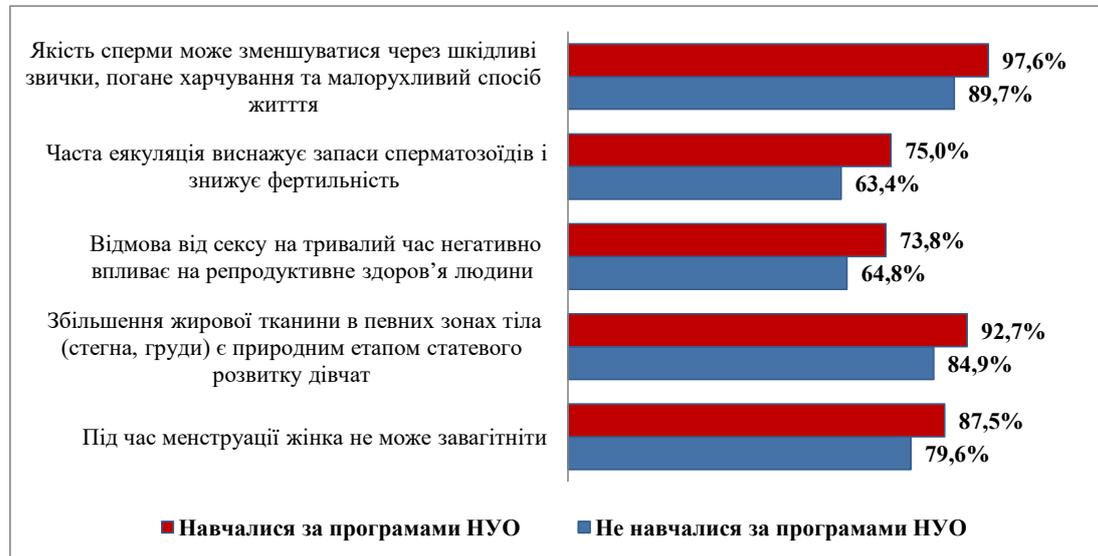

Рис. 3.1 Розподіл коректних відповідей на запитання «Чи погоджуєтесь Ви з наступними твердженнями стосовно статевого розвитку та репродуктивного здоров'я чоловіка і жінки», залежно від участі в програмах сексуальної освіти НУО, % (N=326)

Втім, дослідження демонструє, що респонденти загалом добре орієнтуються в питаннях статевого розвитку та репродуктивного здоров'я. Водночас є окремі сфери (менструальний цикл, вплив стресу, ризику вагітності), де частина учасників має недостатньо точну інформацію, що може потребувати додаткової просвітницької роботи.

Порівняння частки респондентів, які демонструють різні рівні коректності знань та уявлень щодо статевого розвитку та репродуктивного здоров'я людини залежно від їхньої участі у навчанні за програмами сексуальної освіти НУО показує, що серед учасників навчання частка тих, хто в дорослому віці має високий рівень обізнаності з даних питань є вищою, ніж серед тих, хто не мав подібного досвіду (рис. 3.2).

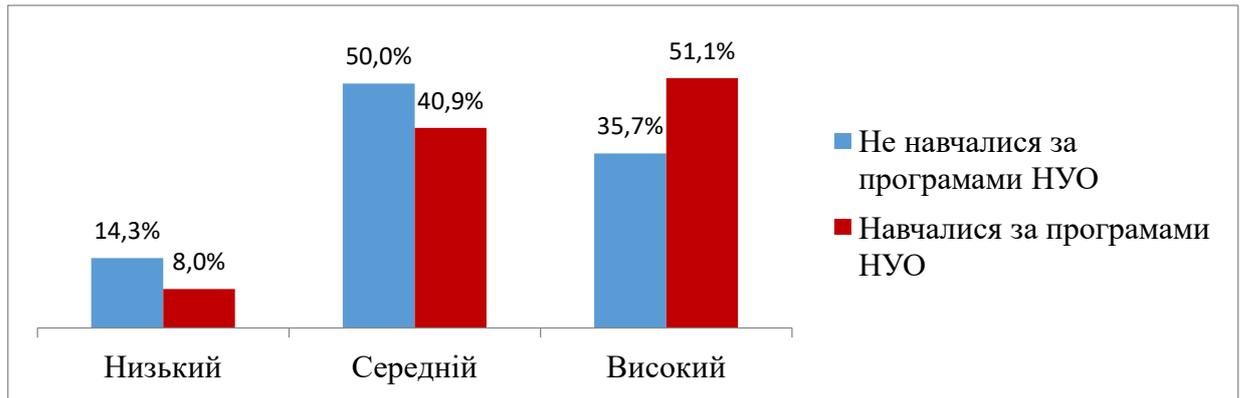

Рис. 3.2. Розподіл опитаних за рівнем коректності відповідей на запитання стосовно статевого розвитку та репродуктивного здоров'я чоловіка і жінки, залежно від участі у програмах сексуальної освіти НУО в підлітковому віці, % (N=326)

Аналіз відповідей респондентів на запитання щодо контрацепції показав, що щодо більшості тверджень ті, хто брав участь у навчанні за програмами сексуальної освіти НУО, і ті, хто не брав участі дають подібні відповіді. Серед учасників навчання дещо більшою була частка тих, хто коректно оцінив твердження щодо можливостей окремих видів контрацепції, правил покупки презервативів та відповідальності за їх використання, натомість дещо менше тих, хто коректно оцінив необхідність консультації з лікарями щодо контрацепції, необхідності спільного рішення партнерів та деяких правил використання презервативу. Проте зазначені відмінності не були значними (рис. 3.3).

Загалом результати свідчать про високий рівень підтримки коректних тверджень, але й одночасно фіксують поширеність помилкових уявлень, притаманних молоді та підліткам. Так, близько чверті опитаних обох груп погодились, що презерватив можна не використовувати за умови повної довіри партнеру, більше чверті опитаних – що оральні контрацептиви добре захищають від ІПСШ та ВІЛ, половина опитаних – не усвідомлюють значення статевого утримання. Це вказує на наявність певного браку в

інформації та наявність некоректних уявлень з питань контрацепції як в опитаних загалом, так і у тих, хто брав участь у навчанні за програмами сексуальної освіти НУО. Причиною може бути опора більшості на неформальні джерела інформації з питань контрацепції, про що зазначалося вище (табл. 3.9).

Рис. 3.9 Розподіл коректних відповідей на запитання «Чи погоджуєтесь Ви з наступними твердженнями що стосуються використання контрацепції», залежно від участі у програмах сексуальної освіти НУО в підлітковому віці, % (N=326)

В цілому дослідження показало відсутність суттєвих відмінностей в обізнаності опитаних стосовно контрацепції залежно від їхньої участі в програмах сексуальної освіти в підлітковому віці. Як коректні, так і некоректні уявлення були рівною мірою поширені в обох групах опитаних, частка тих, хто показав в дорослому віці коректні знання з контрацепції, дорівнювала 37,5% серед тих, хто навчався за програмами сексуальної освіти, та 39,1% серед тих, хто не мав подібного досвіду (рис. 3.4). Отже, результати підкреслюють необхідність посилення даного компоненту

сексуальної освіти, впровадження системного підходу до сексуальної освіти підлітків і молоді, з акцентом на подолання міфів, підтримку рівноправних стосунків і забезпечення доказової інформації щодо безпечної сексуальної поведінки.

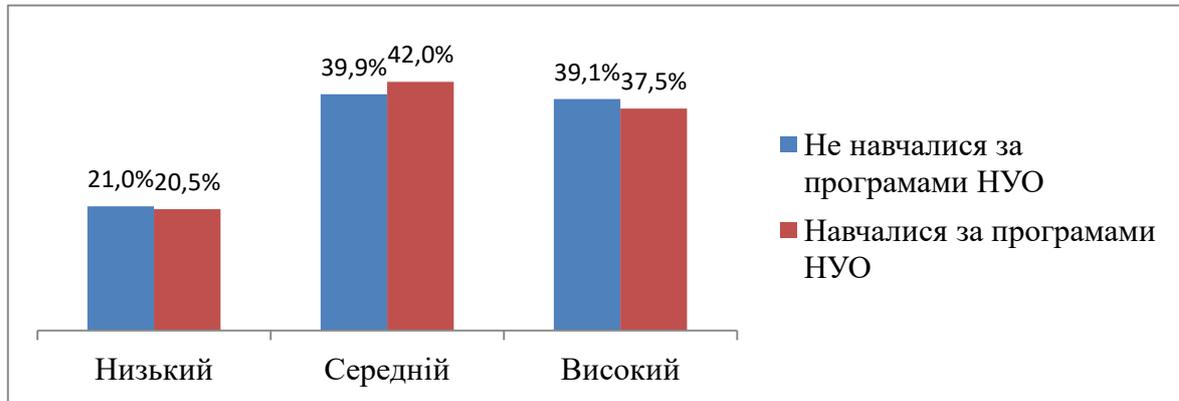

Рис. 3.4. Розподіл опитаних за рівнем коректності відповідей на запитання стосовно статевого розвитку та репродуктивного здоров'я чоловіка і жінки, залежно від участі у програмах сексуальної освіти НУО в підлітковому віці, % (N=326)

Для вивчення впливу програм сексуальної освіти НУО на настанови учасників щодо сексуальної поведінки та взаємовідносин, що відповідає мотиваційному критерію оцінювання дійовості програм сексуальної освіти НУО, нами були проаналізовані відповіді респондентів на запитання щодо їхніх настанов стосовно сексуального життя, взаємовідносин з партнером та поведінки в сексуальних відносинах та щодо їхнього ставлення до гендерних стереотипів та поведінки, яка такими стереотипами детермінується (гендерних настанов). Як і у випадку дослідження уявлень, порівнювалися як окремі відповіді опитаних, які брали участь у навчанні за програмами сексуальної освіти НУО в підлітковому віці, і які не мали подібного досвіду, щодо окремих тверджень, що містилися в запитаннях, так і загальна кількість коректних відповідей на ці запитання.

Дослідження показало, що як коректні, так і некоректні (небезпечні) настанови щодо сексуальної поведінки і взаємовідносин є поширеними серед молодих людей незалежно від їхньої участі в програмах сексуальної освіти НУО в підлітковому віці, проте учасники таких програм частіше демонструють коректніші або безпечніші настанови саме з тих питань, щодо яких настанови опитаних найсуперечливіші. Так, щодо таких настанов як «Треба поважати особисті межі партнера і не дозволяти йому переходити Ваші»; «Необхідно розірвати стосунки, якщо партнер/партнерка хоча б раз допустив/ла насильницькі дії щодо Вас», «Перший сексуальний досвід краще отримати з незнайомою людиною» переважна більшість опитаних як і з групи учасників навчання, так і тих, хто не мав подібного досвіду, дотримувались коректних позицій. Це свідчить про сформовані установки про взаємоповагу, особисті кордони та неприйняття насильства серед молоді взагалі. В той же час такі настанови як «В інтимних стосунках кожен має відповідати, у першу чергу, за себе», «Чим пізніше підліток розпочне інтимне життя, тим краще для його здоров'я та майбутнього дорослого життя», «Людина не повинна робити того, що може привернути до неї надмірну сексуальну увагу», «В стосунках треба постійно доводити партнеру/партнерці своє кохання», «В сексуальних стосунках дуже важливо слідувати прийнятим у суспільстві нормам» не були однозначно оцінені респондентами в цілому, і як раз щодо таких настанов учасники навчання за програмами НУО частіше демонстрували коректніші позиції (рис. 3.5). Загалом, результати опитування демонструють, що респонденти, які в підлітковому віці брали участь в програмах сексуальної освіти НУО, частіше за інших дотримуються цінностей взаємоповаги, безпеки, усвідомленого вибору та особистої відповідальності у сексуальних стосунках і не підтримують ідею щодо випадкових або ранніх інтимних контактів. Відмінності не є значними, що вказує на вплив на позиції учасників інших

джерел інформації, зокрема – Інтернету та неформального спілкування з однолітками, що не завжди може бути коректним.

Рис. 3.5 Розподіл коректних відповідей на запитання «Чи погоджуєтесь Ви з наступними твердженнями, щодо стосунків з партнером/кою та сексуального життя», залежно від участі у програмах сексуальної освіти НУО в підлітковому віці, % (N=326)

Порівняння частки респондентів, які демонструють різні рівні коректності настанов щодо сексуальної поведінки залежно від їхньої участі у навчанні за програмами сексуальної освіти НУО показує, що серед учасників навчання частка тих, хто демонструє високий рівень за даним показником, вища, ніж серед тих, хто не мав подібного досвіду (рис. 3.6). Таким чином, навчання за програмами сексуальної освіти сприяє формуванню коректніших настанов щодо сексуальної поведінки підлітків, що відображаються у їхніх поглядах вже у дорослому віці.

Ще одним чинником, що впливає на мотивацію поведінки людини в сфері сексуальних взаємовідносин і може формуватися в ході сексуальної освіти, є гендерні настанови.

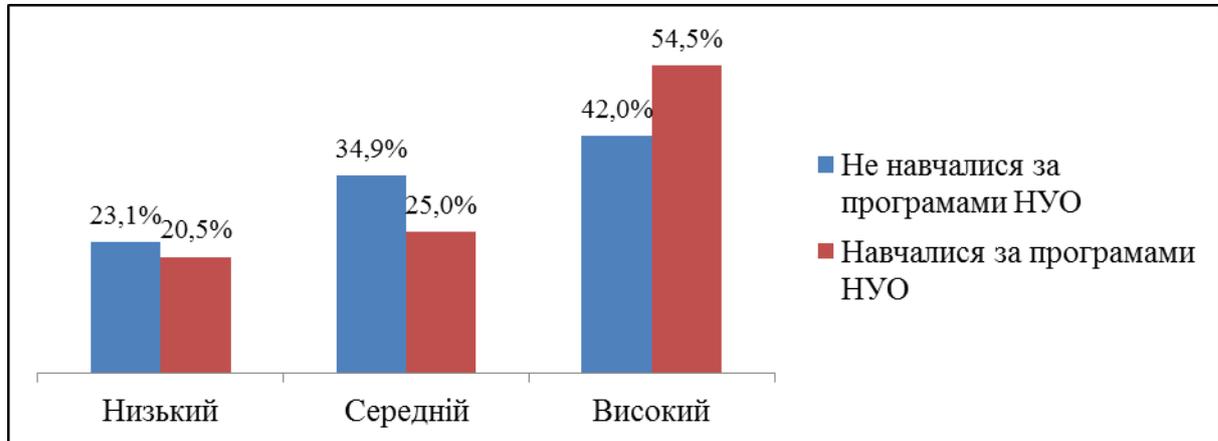

Рис. 3.6 Розподіл опитаних за рівнем коректності настанов щодо сексуальної поведінки та взаємовідносин залежно від участі у програмах сексуальної освіти НУО в підлітковому віці, % (N=326)

Загалом, результати засвідчують високий рівень усвідомлення принципів гендерної рівності тих респондентів, хто був учасником програм сексуальної освіти неурядових організацій, водночас окремі відповіді вказують на збереження традиційних стереотипів, що впливають на сприйняття ролей жінок і чоловіків у суспільстві. Найвищі показники підтримки спостерігаються як учасників програм сексуальної освіти НУО, так і інших опитаних, за твердженнями: чоловіки та жінки повинні мати рівний доступ до освіти, кар'єрного зростання та лідерських позицій (95,5 %); гендерна рівність означає рівні права, можливості та відповідальність для всіх, незалежно від статі (89,5 %). Це свідчить про сформоване розуміння рівності як соціальної норми та готовність підтримувати сучасні цінності інклюзивності. В той же час учасники навчання частіше за інших підтримують коректні з точки зору гендерного підходу настанови як «Боротьба за гендерну рівність включає як подолання дискримінації жінок, так і усунення обмежень, що накладаються на чоловіків», «Гендерно-чутливе

виховання та освіта допомагають формувати суспільство без дискримінації та насильства», «Рівна оплата праці за однакову роботу є ключовим принципом гендерної рівності», і не підтримують дискримінаційні гендерні стереотипи «Гендерна рівність – це питання, яке стосується лише жінок», «Жінки менш здатні до науки і техніки, ніж чоловіки», «Чоловіки завжди повинні бути головними годувальниками в сім'ї» (рис. 3.7). Такі результати відображають відхід від патріархальних моделей розподілу професійних та сімейних ролей і свідчать про поступову нормалізацію участі чоловіків у батьківстві.

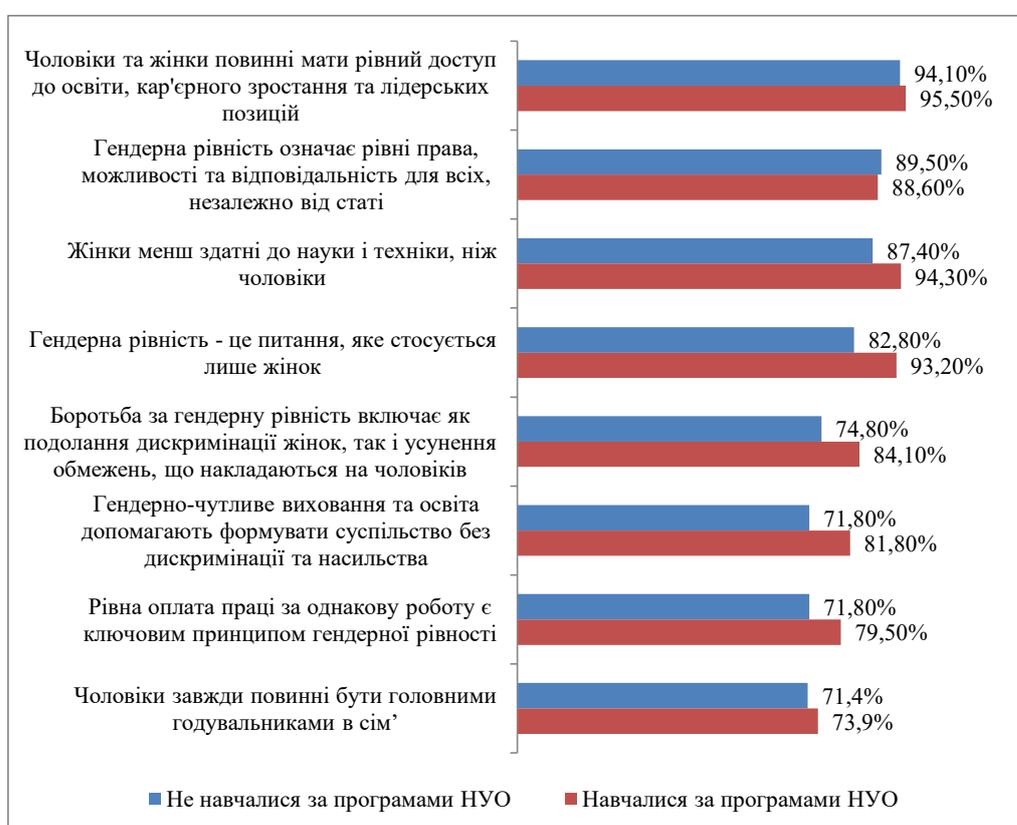

Рис. 3.7. Розподіл коректних відповідей на запитання «Чи погоджуєтесь Ви з наступними твердженнями, що стосуються деяких питань з гендерної рівності», % (N=326)

Отримані дані свідчать про позитивні тенденції: високий рівень підтримки гендерної рівності, критичне ставлення до дискримінації, усвідомлення значення рівних можливостей і ролі освіти у формуванні недискримінаційного суспільства. Водночас поряд із прогресивними поглядами зберігаються окремі архаїчні уявлення, що потребують подальшого освітнього впливу.

Порівняльний аналіз показав, що серед учасників програм сексуальної освіти НУО більша частка респондентів демонструє високий рівень гендерно коректних настанов (рис. 3.8). Це підтверджує, що такі програми сприяють формуванню сучасних уявлень про гендерні ролі, рівність і антидискримінаційні цінності, які впливають на поведінкові установки в дорослому віці.

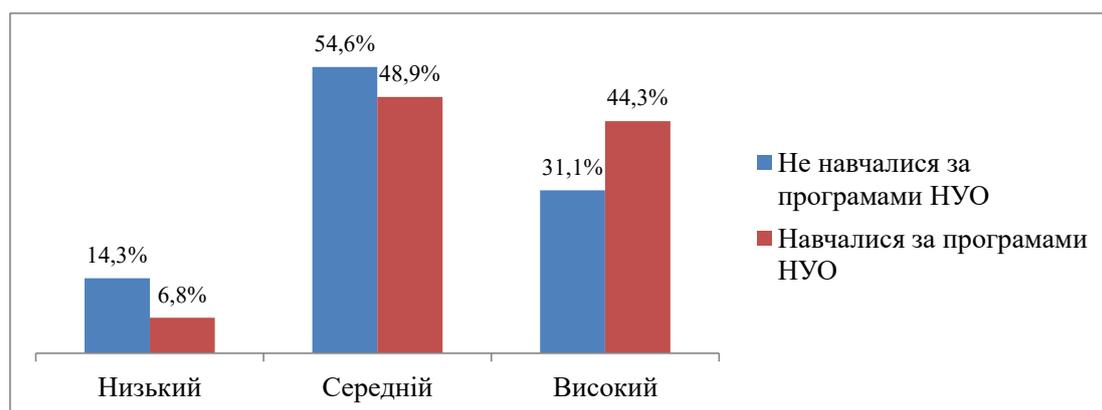

Рис. 3.8 Розподіл опитаних за рівнем коректності настанов щодо сексуальної поведінки та взаємовідносин залежно від участі у програмах сексуальної освіти НУО в підлітковому віці, % (N=326)

Для оцінки впливу участі в програмах сексуальної освіти НУО респондентам було запропоновано самооцінити рівень володіння навичками безпечної та відповідальної сексуальної поведінки. З огляду на вік учасників і наявність практичного досвіду, такі оцінки можна вважати адекватними.

Порівнювалися як окремі навички, так і загальний рівень їх сформованості у респондентів, які брали та не брали участі в програмах.

Результати засвідчили вищий рівень упевненості у власних навичках серед респондентів експериментальної групи та виявили недостатню сформованість емоційно-комунікативних компетентностей у контрольній групі. Учасники програм частіше демонстрували здатність приймати рішення відповідно до власних цінностей, обговорювати питання згоди та використання контрацепції, що свідчить про сформованість рефлексії, автономії та навичок партнерської комунікації як ключових компонентів відповідальної сексуальної поведінки (рис. 3.9).

Рис. 3.9. Розподіл коректних відповідей на запитання «Чи можна сказати, що Ви повною мірою оволоділи наступними навичками»,% (N=326)

Результати опитування засвідчили, що більшість респондентів володіють навичками безпечної сексуальної поведінки: знають, як уникати ризиків небажаної вагітності та ПСШ, розпізнавати небезпечні стосунки, впевнено приймати рішення щодо інтимних відносин, висловлювати незгоду та звертатися по допомогу у випадках насильства.

Водночас нижчі показники зафіксовано в емоційній сфері: 75,0 % респондентів розуміють власні емоції та їх вплив на стосунки, а 83,0 % – здатні відкрито комунікувати свої почуття. Це підтверджує, що емоційна грамотність формується складніше й потребує спеціалізованих підходів, зокрема розвитку емоційної компетентності, навичок ненасильницької комунікації та самоусвідомлення.

Самооцінка навичок у респондентів, які в підлітковому віці брали участь у програмах сексуальної освіти, є вищою порівняно з тими, хто не мав такого досвіду. Водночас результати останньої групи свідчать про потребу додаткових освітніх втручань, спрямованих на формування навичок безпечних стосунків, розпізнавання маніпуляцій, насильства та емоційної залежності, що пов'язано з бар'єрами страху, сорому та недостатньої обізнаності.

Загалом зафіксовано недостатній рівень сформованості практичних навичок безпечної сексуальної поведінки, особливо у сфері комунікації, згоди та прийняття рішень, що зумовлює необхідність удосконалення програм через розвиток емоційного інтелекту, асертивності та компетентностей реагування на насильство.

Порівняльний аналіз показав, що серед учасників програм більша частка респондентів високо оцінює власні навички та готовність до їх застосування. Хоча самооцінка не завжди точно відображає реальні вміння, міжгрупові відмінності є показовими та відображають реальні тенденції.

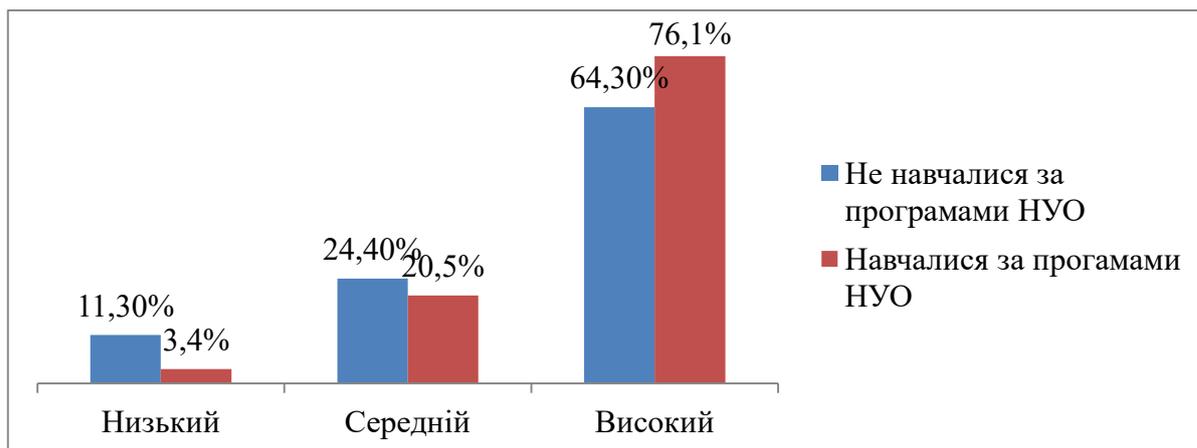

Рис. 3.10. Розподіл опитаних за самооцінкою навичок, пов'язаних із безпечною та відповідальною сексуальною поведінкою, залежно від участі у програмах сексуальної освіти НУО в підлітковому віці, % (N=326)

Узагальнення результатів оцінювання дійовості програм сексуальної освіти здійснювалося за допомогою визначення середніх показників (mean) за представленими вище питанням-шкалами, що відповідають когнітивному, мотиваційному та поведінковому критеріям, та порівняння цих показників між групою учасників навчання за програмами та групою інших учасників опитування (табл. 3.10).

Учасники програм продемонстрували вищий рівень знань про статевий розвиток і репродуктивне здоров'я, гендерно чутливих установок, навичок відповідальної сексуальної поведінки та інтегрального показника сексуальної освіти. Відмінності між учасниками програм і іншими респондентами були статистично значущими або наближалися до значущості за критерієм Манна–Вітні, що підтверджує ефективність програм неурядових організацій у підвищенні рівня знань, мотивації та формуванні відповідальної поведінки молоді.

Таблиця 3.10.

Результати порівняння середніх показників (Mean) за критеріями дійовості програм сексуальної освіти залежно від участі у програмах сексуальної освіти неурядових організацій.

Критерії	Показники	Участь у навчанні за програмами сексуальної освіти		Знач. відмінностей*
		Ні	Так	
Когнітивний	Коректність поглядів щодо статевого розвитку	6,91	7,76	0,001
	Коректність поглядів щодо контрацепції	6,75	6,83	0,859
Мотиваційний	Настанови щодо сексуальної поведінки	6,82	6,98	0,123
	Гендерні настанови	7,65	8,38	0,026
Поведінковий	Самооцінка навичок	8,53	8,90	0,076
Загальна дійовість	Загальний середній рівень знань і навичок із сексуальної освіти	7,33	7,77	0,002
*Значущість відмінностей між результатами тих, хто брав і хто не брав участь у навчанні за програмами сексуальної освіти за критерієм U Манна-Вітні. Відмінності є статистично значущими, якщо показники не перевищують 0,05.				

Джерело: складено автором самостійно

Єдиний показник, відмінності за яким залежно від участі у програмах сексуальної освіти не були підтвержені в ході дослідження – коректність поглядів щодо контрацепції. Це вказує, що даному питанню могло бути приділено недостатньо уваги в рамках програм, що розглядалися, та на впливовість інших, не зовсім коректних джерел інформації стосовно контрацепції.

Отже, можна стверджувати, що участь у програмах сексуальної освіти позитивно впливає на формування знань, установок і поведінкових моделей підлітків та молодих людей, сприяє розвитку їх самоусвідомлення, компетентності та безпечної поведінки у сфері сексуальних і міжособистісних стосунків. Таким чином розглянуті програми неурядових організацій з сексуальної освіти підлітків в цілому можна вважати дійовими відповідно до когнітивного, мотиваційного та поведінкового критеріїв.

Участь у програмах сексуальної освіти сприяє формуванню уявлень, відповідальних настанов і життєвих компетентностей, необхідних для

безпечної та усвідомленої сексуальної поведінки. Ці результати узгоджуються з теоретичними положеннями про ефективність освітніх інтервенцій, спрямованих на розвиток знань, установок і поведінкових навичок, що підтримують сексуальне та репродуктивне здоров'я молоді.

Враховуючи вище сказане, більшість учасників опитування брали участь у тих, чи інших програмах сексуальної освіти, проходили онлайн-курси, самі шукали відповіді на ті чи інші запитання, що стосуються сексуальної освіти, що підтверджує актуальність і важливість даних знань.

Отримані результати узгоджуються з міжнародними дослідженнями (UNESCO, 2018), які підкреслюють, що комплексна сексуальна освіта позитивно впливає на знання, ставлення і поведінку підлітків, знижує рівень ризикованої сексуальної активності та сприяє формуванню відповідального ставлення до власного здоров'я і стосунків. Водночас стійкі зміни в поведінці вимагають тривалого впливу, практичної спрямованості навчання та залучення соціального оточення – родини, закладів загальної середньої освіти, громади.

Виявлені в емпіричному дослідженні відмінності між респондентами залежно від участі у програмах сексуальної освіти НУО були статистично значущими, але невеликими. Це пояснюється низкою чинників: короткотривалістю та фрагментарністю програм, впливом альтернативних джерел інформації (Інтернет, соціальні мережі, соціальне оточення), а також поступовим нівелюванням відмінностей під впливом неформального навчання. Крім того, ефективність програм залежить від їх інтерактивності та адаптації до потреб підлітків, тоді як психологічні, соціальні, культурні й сімейні бар'єри можуть обмежувати засвоєння матеріалу. Отже, незначна різниця у показниках свідчить не про відсутність ефекту, а про комплексність факторів впливу, підтверджуючи довготривалий позитивний ефект програм НУО.

Фактори, що впливають на дієвість програм, було додатково проаналізовано під час фокус-групи з фахівцями у сфері сексуальної освіти. У дослідженні взяли участь 13 експертів (соціальні працівники, психологи, педагоги та представники НУО з різних міст України) з досвідом роботи від 3 до 15 років. Обговорення в онлайн-форматі охоплювало стан, проблеми та перспективи сексуальної освіти, досвід впровадження програм НУО та шляхи їх удосконалення.

Фахівці зазначили, що якісна сексуальна освіта сприяє формуванню впевненості, усвідомлення власного тіла і меж, а також забезпечує фізичну й інформаційну безпеку підлітків. Водночас підкреслено, що впровадження таких програм переважно забезпечується неурядовими організаціями, тоді як у закладах освіти відсутня системна комплексна сексуальна освіта. Попри визнання її важливості, батьки й педагоги часто не готові обговорювати ці теми, а також зберігаються стереотипи й упередження, зокрема з боку релігійних спільнот.

Результати фокус-групи підтвердили актуальність і необхідність системного впровадження комплексної сексуальної освіти в закладах загальної середньої освіти та стали підґрунтям для формулювання відповідних висновків.

1. Станом на сьогодні українські заклади загальної середньої освіти досить обережно ставляться до викладання сексуальної освіти і це пов'язано з упередженнями та стереотипами щодо даної тематики.

2. Фахівці, під час зустрічі зазначали, що в Україні не навчають педагогів, які можуть викладати не тільки комплексну сексуальну освіту а й тих, хто може викладати такий предмет, як «Основи здоров'я». Викладають даний предмет, сьогодні, вчителі біології, географії та будь яких інших спеціальностей, до того ж, вони можуть змінюватись протягом навчального року. В зв'язку із цим, педагоги не зовсім розуміються у даній темі, не

можуть вибудувати довірливі відносини із дітьми та підлітками і подекуди, почуваються незручно у викладанні, так званих, незручних тем.

3. Прогалини в тематиці комплексної сексуальної освіти частково «закривають» неурядові організації, але вони не можуть замінити державні заклади і, своєю роботою, охопити всіх дітей та підлітків.

4. Неурядовим організаціям не вистачає для цього не тільки фінансового ресурсу а й людського. Це можуть зробити заклади загальної середньої освіти або, дані заклади, можуть тісно співпрацювати з неурядовими організаціями в напрямку донесення до дітей та підлітків знань та навичок у тематиці комплексної сексуальної освіти.

5. Неурядові організації в Україні тісно співпрацюють з міжнародними організаціями та фондами, постійно підвищують рівень своїх знань щодо теми сексуальної освіти, беручи їх із науково-перевіраних джерел, постійно навчають своїх членів новим формам та методам роботи з дітьми, підлітками та дорослими.

6. Фахівці відзначають, що підлітки, які брали участь у програмах сексуальної освіти від неурядових організацій більш впевненіше і відкрито говорять про теми, що стосуються репродуктивного і сексуального здоров'я, ніж ті підлітки, які не брали участь у таких програмах.

7. Якщо комплексна сексуальна освіта буде якісно викладатись у закладах загальної середньої освіти та у співпраці з неурядовими організаціями, то ми отримаємо здорову молодь і в результаті – здорове суспільство. Профілактика завжди краща за лікування, тому в разі запровадження профілактичних занять зі збереження сексуального та репродуктивного здоров'я наша держава отримає не тільки здорове суспільство а й збереже гроші в бюджеті.

Отримані під час зустрічі думки експертів дозволили нам критично співставити результати фокус-групового дослідження з практичним досвідом

науковців, виявити додаткові аспекти, які не були враховані у нашому дослідженні, та уточнити інтерпретацію зібраних даних. Така форма роботи сприяла підвищенню достовірності та валідності дослідження, а також дала змогу сформулювати більш комплексне бачення проблем та перспектив розвитку сексуальної освіти в Україні.

Участь молодих людей у заходах з впровадження сексуальної освіти показала більшу ефективність і актуальність програм сексуальної освіти неурядових організацій. Але, під час емпіричного дослідження виявлено, що різниця у відсотку правильних відповідей на деякі питання між експериментальною групою та контрольною є невеликою. Цей результат можна пояснити кількома чинниками. Багато програм сексуальної освіти неурядових організацій мають короткий термін реалізації або обмежений обсяг навчального матеріалу, що не завжди забезпечує значне підвищення базових знань. Підлітки та молодь могли отримувати лише фрагментарну інформацію, яка частково може збігатись з тією інформацією, яку вони дізнаються під час шкільних уроків, соціальних мереж чи соціального оточення. Респонденти, які не брали участь у програмах сексуальної освіти, доволі часто самостійно отримують інформацію про сексуальне здоров'я через Інтернет, соціальні мережі, ровесників, медичних працівників, що зменшує різницю у знаннях між групами, оскільки певний рівень базових знань формується незалежно від формальної участі у програмі. Також, ефективність програм сексуальної освіти залежить від інтерактивності, адаптованості до віку та потреб підлітків, якщо програми мають переважно лекційний формат або недостатньо враховують індивідуальні особливості, вплив на знання може бути обмеженим. Важливо врахувати психологічні та соціальні фактори: деякі підлітки можуть не засвоювати матеріал повністю через сором'язливість, небажання обговорювати інтимні теми або через соціальний тиск; існують, також, культурні та родинні бар'єри, які

обмежують засвоєння інформації. Використання опитувальника для вимірювання знань може не відобразити глибину розуміння або практичне застосування знань, а лише фіксує базовий рівень, що приблизно однаковий у різних групах опитуваних. Невелика різниця у показниках знань свідчить не про відсутність ефекту програм сексуальної освіти, а про комплексність факторів, що впливають на засвоєння інформації підлітками. Для підвищення ефективності програм необхідно поєднувати інтерактивні методики, системну підтримку з боку шкіл і батьків та забезпечення безпечного середовища для обговорення тем сексуальної освіти.

Однак для досягнення стійких результатів необхідно забезпечити системну інтеграцію таких підходів у загальноосвітній простір та розширити підтримку з боку дорослого оточення.

3.3. Рекомендації щодо упровадження програм сексуальної освіти з урахуванням відтермінованого впливу

Згідно принципів Міжнародного технічного керівництва з сексуальної освіти, виданого ЮНЕСКО [213] та Цілей сталого розвитку [1] якісна освіта повинна бути всеохоплюючою та тривати протягом всього життя. Тому, комплексна сексуальна освіта є одним із прикладів такої освіти – ґрунтовної, всеохоплюючої та безперервної.

Неурядові організації, що працюють у сфері сексуальної освіти (Благодійний фонд «Здоров'я жінки та планування сім'ї», Український фонд «Благополуччя дітей», Громадська організація «YouthUp», молодіжний рух «Teenergizer», ГО «Дівчата» та інші), мають великий досвід впровадження таких програм, аргументовані знання та набір необхідних навичок. Разом із тим, впровадження комплексної програми сексуальної освіти, залежить від донорів, фінансування, наявності людського ресурсу.

Благодійний фонд «Здоров'я жінки та планування сім'ї» має у своїй діяльності різні програми сексуальної освіти для таких цільових аудиторій як підлітки, молоді люди, віком 18-35 років, батьки та освітяни. Але, ці програми можуть мати короткотривалий термін (3-6 місяців), не завжди містять теми інклюзії (потреби підлітків з інвалідністю, ЛГБТК+ молоді, представників національних меншин), можуть не включати такі теми як, критичне мислення, емоційний інтелект, навички комунікації, ухвалення рішень і до цих програм не завжди долучають батьків.

В діяльності Українського фонду «Благополуччя дітей» є розроблений та відпрацьований проєкт «Програма 15: профілактика ВІЛ-інфекції та підтримка психосоціального здоров'я в Україні» – ефективна сучасна технологія групової роботи з підлітками та їх батьками, метою якої є створення умов для підвищення якості життя та запобігання розповсюдження соціально-небезпечних явищ і захворювань (ВІЛ-інфекції, ПСШ, алкоголізму та наркоманії) у суспільстві. Дана Програма найбільше відповідає програмі комплексної сексуальної освіти, відповідно Стандартів сексуальної освіти в Європі, де включені більшість тем сексуальної освіти, є циклічність, інтерактивні форми роботи та залученість батьків.

Але, як і більшість програм неурядових організацій, вони не можуть реалізовуватись на постійній основі, так як потребують фінансування та завжди мають терміни реалізації (відповідну дату початку та завершення). Також, дані програми повинні відповідати завданням, які заявлені у грантових заявках донорів і не завжди можуть включати теми, що відповідають комплексній сексуальній освіті.

На основі аналізу теоретичних підходів, емпіричних досліджень та практики впровадження програм сексуальної освіти в Україні та за кордоном, пропонуємо такі *системні рекомендації для неурядових організацій*, що працюють у сфері сексуальної освіти підлітків:

- застосовувати комплексний підхід при створенні програм сексуальної освіти: поєднувати біологічні, психологічні, соціальні, культурні та правові аспекти сексуальної освіти. Розвивати життєві навички: критичне мислення, емоційний інтелект, навички комунікації, ухвалення рішень, відстоювання особистих кордонів. Спіратися на принципи доказовості та наукової обґрунтованості: використовувати міжнародно визнані стандарти, такі як UNESCO International Technical Guidance on Sexuality Education. Інтегрувати підхід на основі прав людини: забезпечувати право підлітків на доступ до достовірної, науково обґрунтованої інформації про сексуальність. Враховувати вікові, гендерні та культурні особливості цільової аудиторії.

- Створювати програми, чутливі до питань інклюзії: зокрема, щодо підлітків з інвалідністю, ЛГБТК+ молоді, представників національних меншин та ВПО. Залучати локальні спільноти: розробка програм має відбуватись із урахуванням думки батьків, педагогів, молодіжних лідерів.

- Застосовувати інтерактивні, партисипативні методи навчання: тренінги, рольові ігри, аналіз ситуацій, дебати, арт-техніки.

- Забезпечувати безпечний простір для підлітків: конфіденційність, доброзичливе середовище, недискримінаційний підхід.

- Будувати сталі партнерства з навчальними закладами, медичними установами, органами місцевого самоврядування.

- Сприяти інтеграції програм комплексної сексуальної освіти у формальну освіту шляхом узгодження програм із Державною освітньою політикою.

- Залучати фахівців мультидисциплінарних команд: педагогів, психологів, медиків, юристів, соціальних працівників.

- Інвестувати в системну підготовку тренерів та фасилітаторів сексуальної освіти, зокрема в підходи, засновані на правах людини, гендерній

чутливості та безпечному спілкуванні. Створювати професійні спільноти практиків для обміну досвідом, навчання та взаємної підтримки.

Також, пропонуємо наступні *рекомендації щодо впровадження програм сексуальної освіти для неурядових організацій на рівні держави Україна*, які ґрунтуються на міжнародних стандартах (UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization), WHO (World Health Organization), UNFPA (United Nations Population Fund)), сучасних дослідженнях та українському контексті:

- Інституціоналізація партнерства неурядових організацій з державними органами (укладення рамкових меморандумів про співпрацю між неурядовими організаціями та Міністерством освіти і науки України, Міністерством охорони здоров'я та Міністерством соціальної політики України та створення координаційної міжвідомчої ради з питань сексуальної освіти з участю неурядових організацій України).

- Сприяння створенню державної програми/стандарту комплексної сексуальної освіти на основі міжнародних рекомендацій (UNESCO, 2018; WHO, 2022) та надання дозволу неурядовим організаціям впроваджувати дану програму на базі закладів загальної середньої освіти в громадах, молодіжних центрах тощо.

- Створення національної програми підготовки тренерів сексуальної освіти у співпраці із закладами вищої освіти та неурядовими організаціями та запровадження сертифікації тренерів на базі кваліфікаційного стандарту.

- У партнерстві з неурядовими організаціями запровадити підвищення кваліфікації педагогічних працівників, що будуть викладати комплексну сексуальну освіту через проведення вебінарів, воркшопів, літніх шкіл, онлайн-курсів.

- Започаткувати на державному рівні національні інформаційні кампанії за участю представників/ць неурядових організацій в тематиці сексуальної освіти (наприклад, «Поінформована згода», «Сексуальне здоров'я», «Повага», «Тіло – моє право», «Освіта без стигми»).

- Сприяти організації батьківських клубів, шкільних форумів з метою підтримки діалогу між поколіннями, на базі закладів загальної середньої освіти та залучати молодь та підлітків, як партнерів для розробки програм сексуальної освіти.

- Проводити регулярне оцінювання програм сексуальної освіти (анкетування учасників/ць, оцінка знань/ставлень/поведінкових змін) та використовувати інструменти для валідації впливу (наприклад, Міжнародне дослідження «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді/Health Behaviour in School-aged Children (HBSC)»).

- Підтримувати дослідження сучасних науковців у співпраці із закладами вищої освіти в тематиці сексуальної освіти.

Державна підтримка неурядових організацій у сфері сексуальної освіти може передбачати створення Національного фонду підтримки громадянського суспільства, участь НУО у спільних проєктах із органами влади та закладами освіти, а також забезпечення їх доступу до навчальних закладів і визнання партнерами у досягненні Цілей сталого розвитку.

Сексуальна освіта є не лише складовою збереження здоров'я, а й інструментом реалізації прав людини, розвитку критичного мислення та соціальних навичок. В Україні неурядові організації мають значний потенціал у цій сфері, однак потребують системної державної підтримки та інтеграції в освітню політику.

У цьому контексті особливого значення набуває розвиток соціального партнерства у впровадженні сексуальної освіти.

Соціальне партнерство у впровадженні сексуальної освіти – це узгоджена та довготривала взаємодія між закладами освіти, неурядовими організаціями, державними структурами, соціальними й медичними службами, сім'єю та громадою, спрямована на спільне планування, реалізацію й оцінювання програм на засадах відповідальності, довіри та розподілу ресурсів.

Таке партнерство забезпечує об'єднання ресурсів для реалізації науково обґрунтованого, комплексного й віковочутливого підходу, підвищення доступності та якості сексуальної освіти, а також формування в молоді цінностей здорових і відповідальних стосунків.

З метою системності рекомендації для неурядових організацій подано у таблиці, що відображає зв'язок між проблемою, управлінською дією та очікуваним результатом.

На основі результатів експериментального дослідження розроблено *практичні рекомендації для закладів загальної середньої освіти* щодо створення та впровадження програм сексуальної освіти, оскільки їх системна реалізація сприяє формуванню здорових моделей поведінки, зниженню рівня підліткових вагітностей, інфекцій, що передаються статевим шляхом, та насильства.

Заклади загальної середньої освіти мають впроваджувати сексуальну освіту як складову формування життєвих навичок відповідно до стандартів Всесвітньої організації охорони здоров'я. Комплексна сексуальна освіта охоплює біологічні, психологічні, соціальні, етичні та правові аспекти й включає теми анатомії, статевого дозрівання, контрацепції, профілактики ПСШ, емоційної грамотності, стосунків, згоди, особистих меж, рівності та недискримінації. Вона має бути інтегрована в освітній процес як окремий курс або предмет, оскільки фрагментарне викладання знижує її ефективність.

Важливим бар'єром є недостатня підготовка педагогів, що зумовлює необхідність спеціального навчання з питань сексуальності, комунікації, етики, конфіденційності, вікових особливостей і особистих меж. Доцільним є залучення фахівців (психологів, соціальних педагогів, медичних працівників) та використання досвіду неурядових організацій.

Підвищенню ефективності програм сприяє участь зацікавлених сторін: взаємодія з батьками, громадськими організаціями та залучення учнів до планування і зворотного зв'язку. Важливим є дотримання етичних принципів – добровільності, конфіденційності та права на відмову [51].

Ефективність програм забезпечується системним моніторингом і оцінюванням, що передбачає визначення індикаторів знань, ставлень і поведінки, залучення науковців до аналізу результатів та адаптацію програм до потреб конкретних закладів і регіонів.

Впровадження комплексної сексуальної освіти в місцевих громадах є важливим кроком для забезпечення здоров'я, безпеки та розвитку молоді, що зумовлює необхідність розроблення відповідних рекомендацій для органів місцевого самоврядування.

Початковим етапом має бути оцінка потреб громади через опитування, фокус-групи та інтерв'ю з підлітками, батьками, педагогами й представниками організацій, із урахуванням культурних, релігійних і соціальних особливостей для адаптації програм і запобігання конфліктам.

Розроблення програм має ґрунтуватися на принципах інклюзивності та різноманітності, комплексності (охоплення фізіологічних, психологічних, соціальних, емоційних, правових і етичних аспектів), формування цінностей взаємоповаги, згоди та відповідальності. Програми повинні включати інформацію про профілактику ВІЛ/СНІДу та інших ІПСШ, методи контрацепції, а також передбачати особливу увагу до вразливих груп молоді.

Необхідно організовувати тренінги та сертифікаційні курси для вчителів, психологів і соціальних працівників з метою формування у них не лише наукових знань, а й емпатії та навичок роботи з чутливими темами в безпечному середовищі.

Важливим є залучення батьків і громади через просвітницькі заходи, що сприятиме зменшенню супротиву та забезпечить підтримку програм. Доцільною є також співпраця з місцевими організаціями (неурядовими, релігійними, соціальними службами).

Слід забезпечити доступ до інформаційних матеріалів (брошури, відео, онлайн-ресурси) та розвивати цифрові платформи для самостійного навчання й анонімних консультацій.

Необхідним є систематичний моніторинг і оцінювання ефективності програм (через опитування, інтерв'ю, фокус-групи, статистичні дані) з подальшим їх коригуванням. Водночас програми мають бути гнучкими та адаптуватися до змін у суспільстві, нових досліджень і потреб учасників.

Місцеві громади можуть об'єднувати зусилля для обміну досвідом і спільного розв'язання проблем, формуючи ефективні мережі підтримки.

Важливим є проведення просвітницьких кампаній із використанням медіа, публічних заходів та інших форм популяризації знань з метою подолання міфів і стигматизації сексуальної освіти.

Необхідним також є створення безпечного простору для обговорення чутливих тем, зокрема через анонімні опитування, консультації з фахівцями та інші методи, що забезпечують конфіденційність і захист особистої інформації.

Впровадження комплексної сексуальної освіти є стратегічним кроком до формування здорового суспільства, вільного від інфекцій, насильства та дискримінації, і потребує соціального партнерства та підтримки з боку держави й громади.

Практичні рекомендації для неурядових організацій, закладів загальної середньої освіти та органів місцевого самоврядування мають як спільні, так і відмінні риси. Їх об'єднує розуміння сексуальної освіти як багатовимірного процесу, що поєднує біологічні, психологічні, соціальні, правові та ціннісні компоненти розвитку підлітків.

Спільною для всіх суб'єктів є орієнтація на науково обґрунтовані міжнародні рекомендації ВООЗ і UNESCO як основу сексуальної освіти. Ключовими принципами визначено добровільність участі, конфіденційність, недискримінацію, повагу до гідності та особистих кордонів підлітків.

Ефективність впровадження сексуальної освіти забезпечується міжсекторальною взаємодією освітніх, соціальних, медичних установ, неурядових організацій і громади.

Спільною є роль неурядових організацій як експертних і ресурсних партнерів у впровадженні сексуальної освіти, зокрема через використання неформальних та інтерактивних методів. Сексуальна освіта розглядається як інструмент профілактики ризикованої поведінки, насильства, порушень репродуктивного здоров'я та соціальної вразливості підлітків.

Рекомендації орієнтовані на системні, довготривалі програми, інтегровані в освітню й соціальну практику, передбачають оцінювання їх результатів (знань, ставлень, навичок) і базуються на практично орієнтованому підході.

Отже, спільними для практичних рекомендацій усіх суб'єктів упровадження сексуальної освіти підлітків є їх комплексний, етично виважений, міжсекторальний і профілактично орієнтований характер, а також спрямованість на забезпечення психологічної безпеки та сталості освітніх впливів.

Водночас рекомендації для органів місцевого самоврядування мають специфічний характер, оскільки вони діють на рівні формування політики

громади: розробляють і затверджують програми, координують взаємодію між освітньою, медичною, соціальною та громадською сферами, забезпечують ресурсне й бюджетне планування, залучення фінансування та організацію публічного діалогу.

На відміну від них, заклади загальної середньої освіти реалізують освітній процес у межах чинних програм, а неурядові організації діють у проєктному форматі, адаптуючи діяльність до нормативного середовища та працюючи з цільовими групами. Відповідно, оцінювання ефективності здійснюється на різних рівнях: закладами освіти — на рівні установи, громадськими організаціями — у межах проєктів, органами влади — на рівні громади.

Міжнародні рекомендації для органів місцевого самоврядування виступають основою формування політики, тоді як для закладів освіти та неурядових організацій — методичними орієнтирами. Травмоінформований підхід застосовується освітніми та громадськими інституціями безпосередньо у роботі з підлітками, а органи влади забезпечують його системне впровадження на рівні громади.

Таким чином, рекомендації для органів місцевого самоврядування мають стратегічний, координаційний і ресурсний характер, тоді як для закладів освіти та неурядових організацій — операційний і методичний.

Отже, органи місцевого самоврядування забезпечують макрорівень упровадження сексуальної освіти (формування політики, ресурсне забезпечення, координацію та сталість), заклади загальної середньої освіти реалізують формальний освітній компонент, а неурядові організації — неформальний, інноваційний і експертний. Їх взаємодія формує цілісну систему сексуальної освіти, орієнтовану на потреби підлітків.

Основою її системного впровадження є наявність державної політики, що передбачає оновлення нормативно-правової бази та закріплення сексуальної освіти як обов'язкового компонента шкільної освіти.

Водночас сексуальна освіта має бути інклюзивною та доступною для всіх, що потребує застосування гендерночутливого підходу, недопущення дискримінації та розроблення адаптованих матеріалів для дітей з особливими освітніми потребами.

Висновки до третього розділу

Експериментальне дослідження, представлене у третьому розділі, дало змогу комплексно оцінити ефективність програм сексуальної освіти підлітків, що реалізуються неурядовими організаціями, та визначити рівень сформованості їх знань, ціннісних установок і поведінкових намірів щодо збереження сексуального і репродуктивного здоров'я.

Методологія дослідження ґрунтується на системному, компетентнісному та особистісно орієнтованому підходах, що забезпечило цілісне вивчення процесу реалізації програм і їх результатів. Поєднання кількісних і якісних методів (анкетування, аналіз емпіричних даних, фокус-група) забезпечило валідність і надійність результатів.

Обґрунтовано систему критеріїв оцінювання (когнітивний, мотиваційний, поведінковий), що дозволила комплексно визначити рівень сформованості відповідальної сексуальної поведінки підлітків.

Результати засвідчили, що учасники програм демонструють вищі показники за ключовими параметрами: рівень знань ($M = 7,76$ проти $6,91$), позитивне ставлення до контрацепції ($M = 8,63$ проти $7,47$) та сформованість поведінкових навичок ($M = 8,39$ проти $7,08$), що підтверджує позитивний вплив програм.

На основі отриманих результатів розроблено практичні рекомендації, спрямовані на розвиток міжсекторальної взаємодії, адаптацію програм до потреб підлітків, використання інтерактивних методів і забезпечення доступності достовірної інформації та психосоціальної підтримки.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі представлено узагальнені результати теоретико-емпіричного дослідження щодо проблеми впровадження програм сексуальної освіти підлітків неурядовими організаціями та оцінювання їх відтермінованого впливу на формування відповідальної сексуальної поведінки підлітків. Отримані результати дослідження дозволяють сформулювати такі загальні висновки відповідно до поставлених завдань.

1. У процесі дослідження здійснено системний аналіз наукових джерел, що дозволило розкрити теоретико-методологічні засади сексуальної освіти підлітків як міждисциплінарного соціально-педагогічного феномену, що формується на перетині соціальної роботи, педагогіки, психології, соціології, медицини та правознавства. Доведено, що сексуальна освіта підлітків є важливою складовою процесу соціалізації молоді та спрямована на формування відповідального ставлення до власної сексуальності, розвитку культури міжособистісних взаємин та забезпечення сексуального і репродуктивного здоров'я.

На основі теоретичного аналізу узагальнено ключові концептуальні підходи до сексуальної освіти підлітків, серед яких екологічний, соціокультурний, гендерний, правовий та психосоціальний підходи. Встановлено, що екологічний підхід дозволяє розглядати сексуальну соціалізацію підлітків у контексті взаємодії різних соціальних середовищ (сім'ї, школи, громади, медіапростору); соціокультурний підхід підкреслює вплив соціальних норм, культурних цінностей і традицій на формування уявлень про сексуальність; гендерний підхід орієнтує освітні програми на формування гендерної рівності та подолання дискримінаційних стереотипів; правовий підхід передбачає формування правової культури та усвідомлення сексуальних і репродуктивних прав людини; психосоціальний підхід

спрямований на розвиток життєвих навичок, емоційної компетентності та відповідальної поведінки.

Уточнено понятійно-категоріальний апарат дослідження та обґрунтовано авторські визначення понять «сексуальна освіта підлітків у діяльності неурядових організацій», «відтермінований вплив програм сексуальної освіти». Доведено, що комплексна сексуальна освіта має системний характер і охоплює біологічні, психологічні, соціальні, правові та етичні аспекти розвитку особистості.

Отримані результати дозволяють розглядати сексуальну освіту підлітків як важливий напрям соціально-профілактичної діяльності у сфері соціальної роботи, спрямований на формування відповідальної поведінки молоді, профілактику ризикованих практик та зміцнення сексуального і репродуктивного здоров'я підлітків.

2. У ході дослідження здійснено комплексний аналіз міжнародного та вітчизняного досвіду впровадження програм сексуальної освіти підлітків неурядовими організаціями. Встановлено, що міжнародні організації (ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, UNFPA, IPPF, MSI Reproductive Choices, Guttmacher Institute, Advocates for Youth) відіграють ключову роль у розробленні глобальних стандартів комплексної сексуальної освіти, поширенні доказових підходів до сексуальної просвіти та підтримці прав молоді у сфері сексуального і репродуктивного здоров'я.

Аналіз досвіду європейських країн (Нідерландів, Швеції, Данії, Бельгії, Чехії, Австрії) показав, що комплексна сексуальна освіта є невід'ємною складовою освітньої політики та реалізується на засадах партнерства між державними інституціями, освітніми установами та громадськими організаціями.

Дослідження діяльності українських неурядових організацій дозволило встановити, що громадський сектор відіграє важливу роль у розвитку

сексуальної освіти підлітків, реалізуючи просвітницькі, профілактичні та освітні програми. Серед провідних організацій, які працюють у цій сфері, виокремлено Благодійний фонд «Здоров'я жінки і планування сім'ї», ВБО «Український фонд «Благополуччя дітей», ГО «Ла Страда – Україна», ВГЦ «Волонтер», ГО «Дівчата», ГО «Тінерджайзер» та інші.

На основі проведеного аналізу систематизовано програми сексуальної освіти підлітків за їх змістовими характеристиками: профілактичні програми громадського здоров'я; компетентнісно-освітні програми; психосоціальні програми розвитку життєвих навичок; правозахисні програми; гендерно-чутливі просвітницькі програми; соціокультурні освітні ініціативи.

Визначено ключові механізми впровадження програм сексуальної освіти у діяльності неурядових організацій: організаційно-інституційний, змістово-методичний, ресурсно-кадровий та соціально-просвітницький. Доведено, що ефективність реалізації таких програм значною мірою залежить від рівня міжсекторальної взаємодії між освітніми установами, соціальними службами, медичними закладами та громадськими організаціями.

Неурядові організації виступають важливим суб'єктом соціально-педагогічної діяльності у сфері сексуальної освіти підлітків, забезпечуючи поширення доказових освітніх практик та сприяючи розвитку культури відповідальної сексуальної поведінки молоді.

3. У дисертаційному дослідженні розроблено методологію оцінювання дієвості програм сексуальної освіти підлітків, що ґрунтується на поєднанні кількісних і якісних методів дослідження. Теоретичною основою оцінювання стали сучасні моделі аналізу освітніх програм, зокрема модель Кіркпатріка, логіко-структурний підхід та модель Кауфмана, які дозволяють комплексно оцінити результати освітніх інтервенцій.

На основі узагальнення зазначених моделей визначено критерії оцінювання результатів програм сексуальної освіти, а саме: когнітивний критерій – рівень знань підлітків щодо сексуального і репродуктивного здоров'я; мотиваційний критерій – сформованість ціннісних орієнтацій і відповідальних установок; поведінковий критерій – сформованість навичок відповідальної сексуальної поведінки.

Відповідно до зазначених критеріїв розроблено інструментарій емпіричного дослідження, що включає анкетування молоді, фокус-групові інтерв'ю з фахівцями у сфері сексуальної освіти та статистичний аналіз отриманих результатів. Для перевірки статистичної значущості відмінностей між досліджуваними групами використано критерій Манна–Вітні.

Вперше запропоновано інтегральний показник готовності молоді до відповідальної сексуальної поведінки, який відображає рівень сформованості знань, ціннісних установок і поведінкових навичок молоді та дозволяє комплексно оцінювати довготривалий вплив програм сексуальної освіти.

Розроблена методологія оцінювання створює науково обґрунтований інструментарій для аналізу результативності програм сексуальної освіти, що може бути використаний у подальших наукових дослідженнях та практичній діяльності неурядових організацій.

4. У межах дослідження проведено емпіричне вивчення результатів упровадження програм сексуальної освіти підлітків неурядовими організаціями, що включало онлайн-опитування молоді, фокус-групові інтерв'ю з фахівцями у сфері сексуальної освіти та статистичний аналіз отриманих результатів.

Результати дослідження засвідчили наявність статистично значущих відмінностей між респондентами, які брали участь у програмах сексуальної освіти, та тими, хто не мав такого досвіду. Зокрема, середній показник коректності поглядів щодо статевого розвитку серед учасників програм

становив 7,76 бала, тоді як серед респондентів, які не брали участі у програмах, – 6,91 бала ($p = 0,001$). Показник гендерних настанов серед учасників програм становив 8,38 бала, тоді як серед інших респондентів – 7,65 бала ($p = 0,026$). Загальний інтегральний показник рівня знань і навичок із сексуальної освіти становив 7,77 бала серед учасників програм та 7,33 бала серед респондентів, які не брали участі у програмах ($p = 0,002$).

Отримані результати підтверджують позитивний освітній вплив програм сексуальної освіти, що проявляється у підвищенні рівня поінформованості молоді, формуванні гендерно чутливих установок і розвитку навичок відповідальної поведінки.

Водночас встановлено, що результати освітнього впливу програм мають відтермінований характер, оскільки сформовані знання та установки поступово інтегруються у поведінкові практики молоді та проявляються у подальшому життєвому досвіді.

Результати емпіричного дослідження підтверджують, що програми сексуальної освіти, які реалізуються неурядовими організаціями, є дієвим інструментом соціально-профілактичної роботи з підлітками, спрямованим на формування відповідальної сексуальної поведінки та зміцнення сексуального і репродуктивного здоров'я підлітків.

5. На основі теоретичного аналізу, узагальнення міжнародного і вітчизняного досвіду та результатів емпіричного дослідження розроблено практичні рекомендації щодо вдосконалення реалізації програм сексуальної освіти підлітків у діяльності неурядових організацій. Встановлено, що участь у таких програмах сприяє підвищенню рівня обізнаності щодо сексуального і репродуктивного здоров'я, формуванню відповідальних ціннісних орієнтацій і розвитку навичок безпечної поведінки, що підтверджується позитивною динамікою за когнітивним, мотиваційним і поведінковим критеріями.

Зокрема, зафіксовано зростання рівня знань про фізіологію статевого розвитку та профілактику ІПСШ (когнітивний критерій), трансформацію установок щодо відповідальної поведінки, гендерної рівності та прав людини (мотиваційний критерій), а також розвиток практичних навичок прийняття рішень, комунікації та протидії соціальному тиску (поведінковий критерій).

На основі отриманих результатів обґрунтовано напрями вдосконалення програм: забезпечення їх комплексності (інтеграція біологічних, психологічних, соціальних, правових і гендерних аспектів), використання інтерактивних методів навчання, адаптація змісту до вікових і соціально-психологічних особливостей підлітків, розвиток міжсекторальної взаємодії, підвищення професійної компетентності фахівців та запровадження системного моніторингу й оцінювання за когнітивним, мотиваційним і поведінковим критеріями з використанням інтегрального показника готовності до відповідальної сексуальної поведінки.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів досліджуваної проблематики. *Перспективними* можуть вважатися подальші дослідження, спрямовані на вивчення механізмів інтеграції програм комплексної сексуальної освіти у систему формальної освіти України, дослідженні ефективності цифрових освітніх інструментів у сфері сексуальної освіти підлітків, а також у розробленні моделей міжсекторальної взаємодії неурядових організацій, освітніх установ та соціальних служб у реалізації програм сексуальної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 17 цілей сталого розвитку. *Global Compact Network Ukraine* : вебсайт. URL: <https://globalcompact.org.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
2. Актуальні питання сучасної педагогіки : зб. матеріалів III Міжн. наук.-практ. конф., 12 груд. 2015 р., м. Київ / редкол.: – Київ: Мол. вчений, 2015. – 112 с. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/ped/13dec2015/13dec2015.pdf> (дата звернення: 07.11.2025).
3. Андрущенко О. Відповідальна статева поведінка молоді як науково-психологічний феномен. *Проблеми сучасної психології*. 2019. № 12. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2011-12.%p>
4. Асоціація жінок-юристок України “Юрфем”. *Юрфем* : вебсайт. URL: <https://jurfem.com.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
5. Байдарова, О., & Бобрик, О. (2023). Зміст і передумови впровадження комплексної сексуальної освіти в Україні. *Вісник: Соціальна робота*, 1(8), 5–12. <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2022/8-1/1> URL: <https://visnyk.soch.robota.knu.ua/index.php/journal/article/view/168> (дата звернення: 07.11.2025).
6. Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методичні основи : монографія. Київ, 2006. 408 с. URL: <https://files01.core.ac.uk/download/pdf/19667907.pdf> (дата звернення: 14.03.2025).
7. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка та соціальна робота у сучасному освітологічному просторі / О. В. Безпалько // *Освітологічний дискурс*. – 2011. – № 1. – С. 103–111. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/osdys_2011_1_12.
8. Біографія видатного педагога Василя Олександровича Сухомлинського. *Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського* : вебсайт. URL: <https://dnpb.gov.ua/ua/informatsiyno->

bibliohrafichni-resursy/vydatni-pedahohy/sukhomlynskyy-v-o/biohrafiiya/ (дата звернення: 19.03.2024).

9. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : монографія. Київ : Академвидав, 2012. 256 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/> (дата звернення: 14.03.2025).

10. Благодійний Фонд "Здоров'я жінки і планування сім'ї". Підлітки Житомирщини створили відео, де висловили своє бачення проблеми насильства [додане зображення]. Facebook. URL: <https://www.facebook.com/NGO.WHFP/posts/pfbid0MsLzSpLPrYUoenSbokvWНkyVUHK1Uj4YZ1GZnpTceFKWzMSstyYLRtexpBhNe4l> (дата звернення: 07.11.2025).

11. Богомолова М. Ю. Соціальне виховання дітей крізь призму Кодексу законів про народну освіту УСРР (листопад 1922 р.). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. 2018. № 2(93). С. 34–38. URL: <http://pedagogy.visnyk.zu.edu.ua> (дата звернення: 07.11.2025).

12. Будуємо майбутнє разом: програма профілактики конфліктів та правопорушень серед учнівської молоді : нав.-метод. посіб. / Л. В. Зуб, Т. Л. Лях, Л. А. Мельник та ін. ; за ред. Т. В. Журавель, М. А. Снітко. Київ. : ОБНОВА КОМПАНІ, 2016. 298 с. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua> (дата звернення: 07.11.2025).

13. Бялик О. В. Сучасні тенденції статевого виховання учнівської молоді в країнах Євросоюзу : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07. Умань, 2017. 41 с. URL: https://vspu.edu.ua/science/dis/des_18_3.pdf

14. Василенко О. М. Особливості статевого виховання учнівської молоді. Науковий вісник *Ужгородського національного університету: сер. Педагогіка, соціальна робота*. 2015. Вип. 36. С. 25–27. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua> (дата звернення: 07.11.2025).

15. Ващенко Г. Виховний ідеал : підручник. 2-ге вид. Брюссель ; Торонто ; Нью-Йорк ; Лондон ; Мюнхен : Центральна управа спілки української молоді, 1976. 104 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Vaschenko_Hryhorii/Vykhovnyi_ideal_Zapysky_vyk_hovnyka.pdf?PHPSESSID=v5fters4dd1d1moosdt65mjho3 (дата звернення: 19.03.2024).
16. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 1 : Історія держави і права України / редкол.: В. Д. Гончаренко (голова) та ін. 848 с. URL: <https://library.nlu.edu.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
17. Гербут В. С. Право на сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність: сутнісний зміст та гарантії захисту / В. С. Гербут. – Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2019. – 264 с. (Дисертація на здобуття ступеня кандидата юридичних наук, Ужгородський національний університет). – Держ. реєстраційний номер 0419U000326. https://www.researchgate.net/publication/393088117_PRAVO_NA_SEKSUALN_U_ORIENTACIU_TAJENDERNU_IDENTICNIST_AK_SKLADOVA_LUDSKOI_GIDNOSTI (дата звернення: 07.11.2025).
18. *Гнатюк Володимир*. Пісня про покритку, що втопила дитину // Матеріали до української етнології. – Львів, 1919. – Т. XIX—XX. – С. 249–389; *Гнатюк, Володимир*. Пісня про неплідну матір і ненароджені діти // ЗНТШ. – Львів, 1922. – Т. 133. – С. 173–224.
19. Говорун Т. В. Соціалізація статі як фактор розвитку Я-концепції : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2002. 27 с. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7898/Govorun.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 19.03.2024).
20. Головаха Є., Горбачик А., Паніна Н. та ін. Підліткова сексуальність та проблеми сексуальної освіти в Україні. *Український соціум*. 2023. № 2 (85).

- С. 190–206. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2023.02.190> (дата звернення: 14.03.2024).
21. Голубченко, А. (2021). Статус жінки у Стародавньому світі та Середньовіччі: теоретико-правовий аспект. *Law. State. Technology*, 3, 3–8, doi: <https://doi.org/10.32782/LST/2021-3-1>
22. Гончаренко О. В. Стативно-рольове виховання учнів у середніх навчальних закладах України (1940–1950-ті роки) : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.01. Суми, 2016. 20 с. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/1955/1/Honcharenko%20Olena%20Volodymyrivna.pdf> (дата звернення: 19.03.2024).
23. Горобчук Л. Виклики впровадження сексуальної освіти підлітків в закладах загальної середньої освіти під час воєнного стану. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2024. № 4. С. 22–29. ISSN 1817-3764. DOI: <https://doi.org/10.12958/1817-3764-2024-4-22-29> (дата звернення: 07.11.2025).
24. Горобчук Л. Сексуальне здоров'я підлітків: специфіка роботи недержавних організацій. *Ввічливість. Humanitas*. 2023. № 2 С. 12–19. ISSN 2786-4715. DOI: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.2.2> (дата звернення: 07.11.2025).
25. Горобчук Л. Сексуальне насильство над дітьми як соціально-педагогічна проблема. *Ввічливість. Humanitas*. 2023. № 5. С. 12–18. ISSN 2786-4715. DOI: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.5.2> (дата звернення: 07.11.2025).
26. Грабова В. О. Становлення системи стативого виховання у Скандинавських країнах (Норвегія, Швеція). *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2010. № 5 (7). С. 57-64. URL: https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/6231/1/Hrabova_Stnovlennia.pdf (дата звернення: 19.03.2024).
27. Грїтчина А. І. Формування готовності юнаків загальноосвітніх шкіл-інтернатів до виконання ролі майбутнього сім'янина : дис. канд. пед. наук :

- спец. 13.00.07 – теорія і методика виховання / Грітчина Анна Іванівна ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т проблем виховання. – Київ, 2016. – 249 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/708808/1/Hritchyna_dis.pdf (дата звернення: 07.11.2025).
28. Громадська організація «Центр Жіночі Перспективи». *Громадська організація «Центр Жіночі Перспективи»* : вебсайт. URL: <http://www.women.lviv.ua/ua/> (дата звернення: 07.11.2025).
29. Громадська організація ВІСЬ. Сторінка у Facebook. URL: https://www.facebook.com/volonterstvo.by.axis/about_details (дата звернення: 07.11.2025).
30. Гупаловська В., Комісар-Цар Х. Сексуальне здоров'я та сексуальна культура українських жінок [Електронний ресурс] / В. Гупаловська, Х. Комісар-Цар. – 2022. URL: https://www.researchgate.net/publication/359587203_seskualne_zdorov'a_ta_seskualna_kultura_ukrainskih_zinok (дата звернення: 17.11.2025).
31. Гендерні стандарти сучасної освіти : зб. рекомендацій / ред. О. М. Кікінежді, Т. О. Дороніна, О. Г. Біла. Запоріжжя : Друкарський світ, 2011. Ч. 3 : 282 с. URL: https://gender.org.ua/images/lib/2011_gender_standards_p3.pdf (дата звернення: 07.11.2025).
32. Дійєвість // OpenTran : онлайн-словник. URL: <https://opentran.net/ua/dictionary/%D0%B4%D1%96%D1%94%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C.html> (дата звернення: 13.03.2025).
33. Джордж Н. В. Принципи формування світогляду дітей в епоху постмодерну: досвід протестантських церков сучасної України : кваліфікаційна робота. Острогоз, 2022. 128 с. URL: <https://theses.oa.edu.ua> (дата звернення: 07.11.2025).

34. Джерело: Шевченко З. В. (Уклад.). (2016). Словник гендерних термінів. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. Відновлено з: <https://a-z-gender.net/ua/seksualna-identichnist.html>
35. Дослідження «Жінки та стигма». *ГО Дівчата* : вебсайт. URL: <https://divchata.org/uk/proekty/doslidzhennya-zhinky-ta-stygma.html> (дата звернення: 19.03.2024).
36. Дослідження «Сексуальні зловживання щодо дітей та їх наслідки у дорослому житті». Childhood Sexual Abuse and Its Effects in Adult Life: Executive Summary : звіт / Rescentre (Центр “Rescentre”) ; переклад укр. – Київ, 2020 URL: https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/statistika_dl/Childhood_Sexual_Abuse_and_Its_Effects_in_Adult_Life_Executive_Summary_ukr.pdf (дата звернення: 07.11.2025).
37. Дуля А., Карпенко О., Петрочко Ж. Сексуальна освіта дітей та підлітків у контексті розвитку здоров’язбережувального середовища в умовах закладу загальної середньої освіти. *Ввічливість. Humanitas*, 2025. № 3, 80–87, URL: <https://journals.vnu.volyn.ua/index.php/humanitas/issue/view/148> (дата звернення: 07.11.2025).
38. Дутканич В. С. Настрої американського суспільства у 1945 – 1960-х роках: соціальна напруга як передумова феміністичного руху. Актуальні проблеми сучасної науки : зб. тез 38 міжнар. наук.-практ. конф. (30 січ. 2019 р.). Київ : Інтеріка, 2019. С. 28–34. URL: <https://www.inter-nauka.com> (дата звернення: 07.11.2025).
39. Електронний курс «Вирішую конфлікти та будує мир навколо себе». Ла Страда Україна : вебсайт. URL: <https://la-strada.org.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
40. Епоха Просвітництва: духовна культура. *Освіта.ua* : вебсайт. URL: <https://osvita.ua> (дата звернення: 07.11.2025).

41. Жіночий фонд миру та гуманітарної допомоги ООН (WPHF). Проект «Підвищення зААа безпеки, захищеності та психічного здоров'я жінок і дівчат, а також просування їхніх прав». *Громадська організація «Дівчата»* : вебсайт. URL: <https://divchata.org/projects/wphf> (дата звернення: 07.11.2025).
42. Журавель Т. В., Лях Т. Л. Програма профілактики ВІЛ/СНІД та ризикованої поведінки серед неповнолітніх у притулку для неповнолітніх / Т. В. Журавель, Т. Л. Лях // Соціальна робота в Україні: теорія та практика. – 2006. – № 3 (15). – С. 109–125. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/3489/> (дата звернення: 07.11.2025).
43. Забезпечуємо права та вибір для всіх. *UNFPA Україна* : вебсайт. URL: <https://ukraine.unfpa.org/uk> (дата звернення: 18.11.2024).
44. Зверева І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика : монографія / І. Д. Зверева ; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ : Правда Ярославичів, 1998. – 394 с. : іл., дод. – Бібліогр.: с. 337–393. – ISBN 966-7526-06-2. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?z21id=&i21dbn=ec&p21dbn=ec&s21stn=1&s21ref=10&s21fmt=fullwebr&c21com=s&s21cnr=20&s21p01=0&s21p02=0&s21p03=a=&s21colorterms=1&s21str=%d0%97%d0%b2%d1%94%d1%80%d1%94%d0%b2%d0%b0%20%d0%86\\$](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?z21id=&i21dbn=ec&p21dbn=ec&s21stn=1&s21ref=10&s21fmt=fullwebr&c21com=s&s21cnr=20&s21p01=0&s21p02=0&s21p03=a=&s21colorterms=1&s21str=%d0%97%d0%b2%d1%94%d1%80%d1%94%d0%b2%d0%b0%20%d0%86$)
45. Звіт U-Report травень – липень 2024. *U-Report UNICEF* : вебсайт. URL: <https://ukraine.ureport.in> (дата звернення: 07.11.2025).
46. Здоров'я без сорому. *Громадська організація «Дівчата»* : вебсайт. URL: <https://divchata.org> (дата звернення: 07.11.2025).
47. Зимівець Н. В. Соціально-педагогічні технології формування відповідального ставлення до здоров'я в учнівської молоді : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2008. 20 с. <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/1574>

48. Ігнатенко І. Секс та розмови про нього в українському селі XIX – початку XX століття. *Гендер в деталях*. 2018. URL: <https://genderindetail.org.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
49. Ірина Ігнатенко. *Локальна історія* : вебсайт. URL: <https://localhistory.org.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
50. Ігрофікований онлайн квест «Живи без ілюзій». *Ла Страда Україна* : вебсайт. URL: <https://la-strada.org.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
51. Історія соціальної роботи в Україні та за кордоном : метод. вказівки / уклад. С. В. Гладченко. Одеса : ФПРС ОНУ імені І. І. Мечникова, 2018. 20 с. URL: <https://dspace.onu.edu.ua> (дата звернення: 05.03.2026).
52. Карпенко О. Г., Петрочко Ж. В., Спіріна Т. П. Діяльність громадських і благодійних організацій, спрямована на допомогу постраждалим від домашнього насильства, у період пандемії COVID-19. Ввічливість. *Humanitas*. 2023. № 4. С. 70–77. URL: https://www.researchgate.net/publication/376515565_Dialnist_gromadskih_i_blagodijnih_organizacij_spravovana_na_dopomogu_postrazdalim_vid_domasnogo_nasilstva (дата звернення: 07.11.2025).
53. Кислова О. М., Ніколаєвська А. М. Підліткова сексуальність та проблеми сексуальної освіти в Україні. *Соціологія*. 2023. № 2(85). С. 190–206. URL: <https://ukr-socium.org.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
54. Кікінежді, Оксана. *Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості: монографія*. Navchal'na knyha--Bohdan, 2011. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/6174/>
55. Кісь О. Р. Жінка в традиційній українській культурі: друга половина XIX-початок XX ст. *Інститут народознавства НАН України*, 2008. URL: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=UjfgKhUAAAAJ&citation_for_view=UjfgKhUAAAAJ:W7OEmFMy1HYC (дата звернення: 07.11.2025).

56. Кліманська М. Б., Галецька І. І. Українська адаптація короткого п'ятифакторного опитувальника особистості TIPI (TIPI-UKR). *Психологічний часопис*. 2019. Т. 5, № 9. С. 57–74. URL: <https://www.researchgate.net> (дата звернення: 07.11.2025).
57. Кокош Ф. І. Психологічні особливості сексуальності жінок періоду ранньої дорослості : кваліфікаційна робота. Чернівці, 2023. 68 с. URL: <https://archer.chnu.edu.ua> (дата звернення: 05.03.2026).
58. Кононко О. Л. Соціальний розвиток особистості. Київ : Освіта, 2015.
59. Корнят В. Статеве виховання школярів як складова діяльності соціального педагога в школі. *Педагогічний процес: теорія і практика. Сер. Педагогіка*. 2018. № 4(63). С. 91–96. URL: <https://web.archive.org> (дата звернення: 07.11.2025).
60. Кравченко Л. А., Кобзева І. М. Сексуальна просвіта як складова виховного процесу підлітків / Л. А. Кравченко, І. М. Кобзева // Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». – 2018. – № 2 (16). – С. 66–71. – URL: <https://pedpsy.duan.edu.ua/images/PDF/2018/2/12.pdf>
61. Кравченко Т. В. Особливості статевого виховання молоді 20-30-х років ХХ ст. в Україні в контексті історико-педагогічного дослідження. *Збірник наукових праць Педагогічні науки*. 2005. № 40. С. 320-323. URL: <https://ps.journal.kspu.edu/index.php/ps/article/view/746>
62. Кравець В. Генеза ідей сексуальної педагогіки у вітчизняній гуманітарній спадщині. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер. Гендерні дослідження. 2017. Вип. 3. С. 71-81. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/6373/1/10.pdf> (дата звернення: 19.03.2024).
63. Кравець В. П., Кравець С. В. Проблеми співпраці сім'ї та школи у сексуальній соціалізації учнівської молоді / В. П. Кравець, С. В. Кравець // GRAIL OF SCIENCE : міжнародний науковий журнал. – 2021. – № 7

- (Серпень, 2021). – С. 244-250. – URL: <https://old.ksada.org/repozitarij/dizseredov/dizseredov-repozitarij-naucovi-publikaczii-47.pdf#page=245> (дата звернення: 07.11.2025).
64. Кравець В., Кравець С. Проблеми сексуальної соціалізації учнівської молоді України в світлі «стандартів сексуальної освіти в Європі» Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: педагогіка. 2021. Т. 1, № 2. С.161-170. <https://doi.org/10.25128/2415-3605.21.2.21>
65. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні: інноваційні аспекти. Київ : Грамота, 2018.
66. Культура. Філософський енциклопедичний словник : вебсайт. URL: <https://9.slovaronline.com> (дата звернення: 07.11.2025).
67. Левицька Н. С., Левенець С. В. Поняття «статева культура» у науковій літературі. *Юність науки – 2018: соціально-економічні та гуманітарні аспекти розвитку суспільства* : зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених (м. Чернігів, 11–12 квіт. 2018 р.). Чернігів : Черніг. нац. технол. ун-т, 2018. Ч. 2 : С. 53–54. URL: <https://stu.cn.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
68. Лехолетова М., Карпенко О., Спіріна Т., Швед О. Вплив соціальних медіа на формування у підлітків відповідального ставлення до здоров'я. Ввічливість. *Humanitas*. 2025. № 4. С. 52–61. DOI: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2025.4.8> ISSN 2786-4723
69. Лісовець О. В. Формування готовності майбутніх соціальних педагогів до роботи з громадськими дитячими та молодіжними організаціями : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 – соціальна педагогіка. Ніжин, 2008. 203 с. URL: <https://enpuirb.udu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ca05b2be-bbc2-427c-a3e6-789ad5275a1c/content> (дата звернення: 14.03.2025).

70. Львівська кузня фемінізму [@femworkshop]. Феміністична Майстерня [Відео]. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/@femworkshop> (дата звернення: 07.11.2025).
71. Лютий В.П. Петрович В.С. «Кроки по життю»: адаптація профілактичної «Програми 15» до впровадження в умовах загальноосвітньої школи // Педагогічний часопис Волині. № 2(13) (2019). – С. 126-137 URL: https://www.researchgate.net/publication/334603608_kroki_po_zittu_adaptacia_pr_ofilakticnoi_programi_15_do_vprovadzenna_v_umovah_zagalnoosvitnoi_skoli
72. Лютий В. П., Петрович В. С. Профілактична “Програма 15”: досвід упровадження та оцінювання. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2021. Вип. 81. С. 148-154. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/37145/1/V_Liutyi_V_Petrovych_NCD_81_I_L.pdf (дата звернення: 19.03.2024).
73. Лях Т., Спирін А., Жуков В. Соціальна профілактика ризикованої поведінки підлітків. *Ввічливість. Humanitas*. 2023. Вип. 1. С. 64–72. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
74. Макарова М. В. Взаємозв’язок глобалізації та культури у сучасному світі. *Теорія та історія культури*. 2022. № 40. С. 54–61. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
75. Марія Монтесорі. *Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського* : вебсайт. URL: <https://dnpb.gov.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
76. Максименко С. Д. Психологія особистості: підручник. Київ : КММ, 2017. 296 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/> (дата звернення: 14.03.2024).
77. Матвійчук Н. М. Формування відповідальної поведінки підлітків у сфері міжособистісних відносин : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 210 с. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/> (дата звернення: 14.03.2024).

78. Мізіна Д. Сексосвіта у США: смиренність та брехня про контрацепцію. *Гендер в деталях*. 2018. URL: <https://genderindetail.org.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
79. Міфи та факти про сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність. *Громадська організація "Інсайт"* : вебсайт. URL: <https://insight-ukraine.org> (дата звернення: 07.11.2025).
80. Мельничук В. О. Соціальна профілактика залучення підлітків до комерційного сексу : дис. доктора філософії : спец. 231 Соціальна робота / Мельничук Вікторія Олексіївна; Київський університет імені Бориса Грінченка. – Київ, 2023. – 439 с. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/45934/1/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%9C%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%87%D1%83%D0%BA%20%D0%92.%20%D0%9E..pdf> (дата звернення: 07.11.2025).
81. Молотокас А. А., Проскурня А. С. Сексуальна освіта в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2024. DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2024-1-1> (дата звернення: 14.03.2024).
82. Мудрий Я. С. Соціально-педагогічні засади збереження репродуктивного здоров'я старшокласників : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2010. 20 с. URL: <https://nenc.gov.ua/doc/autoref/mydruj.pdf> (дата звернення: 19.03.2024).
83. Національна гаряча лінія з попередження домашнього насильства, торгівлі людьми та гендерної дискримінації. *Ла Страда – Україна*: вебсайт. URL: https://www.facebook.com/lastradaukraine?locale=hr_HR (дата звернення: 19.03.2024).

84. Національна молодіжна рада України. (n.d.). *Про спілку*. Національна молодіжна рада України. URL: <https://old.nycukraine.org/pro-spilku/> (дата звернення: 08.12.2025).
85. Ненудний путівник з людської сексуальності, онлайн курс для підлітків 13-17 років. *Teens Academy* : вебсайт. URL: <https://teens.academy> (дата звернення: 07.11.2025).
86. Нестеренко С., Спірін, Т. Соціальна профілактика насильства щодо дітей у сім'ї. *Ввічливість. Humanitas*, 2023. (3), 112–117. <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.3.15>
87. Новини. *Ла-Страда Україна* : вебсайт. URL: <https://la-strada.org.ua/> (дата звернення: 07.11.2025).
88. Обізнаність та ставлення вчительської спільноти і батьків до комплексної сексуальної освіти. *Cedos*. 2020. URL: <https://cedos.org.ua/researches/obiznanist-ta-stavlennia-vchytelskoi-spilnoty-i-batkiv-do-kompleksnoi-seksualnoi-osvity/> (дата звернення: 29.10.2023).
89. Опитування ЮНІСЕФ: понад третина молодих людей у 30 країнах світу потерпають від онлайн-булінгу. *UNICEF для кожної дитини* : вебсайт. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81-%D1%80%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B8/%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%82%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D1%8E%D0%BD%D1%96%D1%81%D0%B5%D1%84-%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B4-%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0-%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%85-%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B5%D0%B9-%D1%83-30-%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0%D1%85-%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D1%83-%D0%BF%D0%BE%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BF%D0%B0%D1%8E%>

- [D1%82%D1%8C-%D0%B2%D1%96%D0%B4-%D0%BE%D0%BD%D0%BB%D0%B0%D0%B9%D0%BD](#) (дата звернення: 07.11.2025).
90. Організація. *Жіночий консорціум України* : вебсайт. URL: <https://wcu-network.org.ua/ua/about/organization> (дата звернення: 18.11.2024).
91. Остапчук О. Гендерне виховання [Електронний ресурс] / О. Остапчук. – Житомир : Житомирський державний університет імені Івана Франка, б. р. – 11 с. – URL: http://eprints.zu.edu.ua/23724/1/Остапчук_О..pdf (дата звернення: 17.11.2025).
92. Павлик Н. П. Логіко-структурний аналіз проблеми якісної професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів. *Освіта та педагогічна наука*. 2012. № 2(151). С. 69–74. URL: <http://eprints.zu.edu.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
93. Паничок Т. Я. Статеве виховання учнівської молоді у Німеччині : дис. канд. пед. наук: 13.00.07. Тернопіль, 2010. 20 с. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/818/1/%D0%9F%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%BE%D0%BA%20%D0%A2%D0%AF%20%D0%BA%D0%B0%D1%84.%20%D0%BD%D1%96%D0%BC%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97%20%D0%BC.%20%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F.pdf>
94. Петрович В., Спіріна Т., Козачок Р. До питання сексуальної освіти підлітків у закладах загальної середньої освіти. *Ввічливість. Humanitas*. 2025. № 2, 192–197, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2025.2.25>
95. Петрочко Ж. В. Соціально-педагогічна підтримка дітей та молоді: теорія і практика : монографія. Київ : Інститут проблем виховання НАПН України, 2016. 298 с. URL: <https://ipv.org.ua/> (дата звернення: 14.03.2024).

96. Петрочко Ж., Карпенко О., Спіріна Т. Розвиток соціальних навичок підлітків у контексті сексуальної освіти. *Social Work and Education*, 2025. Vol. 12, No. 3. pp. 367-374. DOI: 10.25128/2520- 6230.25.3.5
97. Петрочко Ж. В., Лютий В. П., Петрович В. С. *Комплексна сексуальна освіта як інструмент впровадження сексуальної культури у підлітковому віці. Ввічливість. Humanitas.* 2025. № 4. С. 156–163. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/53691/> (дата звернення: 05.03.2026).
98. Петрочко Ж. В., Ляшенко О. М. Профілактичні програми як засіб формування здорового способу життя молоді. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика.* 2019. № 2. С. 45–52.
99. Позиційні документи. Впровадження сексуальної освіти в Україні. *Національна молодіжна рада України* : вебсайт. URL: <https://old.nycukraine.org/wp-content/uploads/2020/03/---Vprovadzhennya-seksualnoyi-osviti-v-Ukrayini-docx.pdf> (дата звернення: 07.11.2025).
100. Пономарьова Т. І. Соціальна профілактика ризикованої поведінки підлітків: навч. посіб. Харків : Основа, 2019. 224 с. URL: <https://osnova.com.ua/> (дата звернення: 14.03.2024).
101. Поняття «неурядова організація». *Верховна Рада України* : вебсайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 05.03.2026).
102. Про затвердження Положення про психологічну службу у системі освіти України : наказ Міністерства освіти і науки України від 22.05.2018 р. № 509. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 05.03.2026).
103. Про нас. «Інсайт» – це українська громадська організація. *INSIGHT* : вебсайт. URL: <https://www.insight-ukraine.org> (дата звернення: 05.03.2026).
104. Про систему громадського здоров'я : Закон України від 06.09.2022 р. № 2573-IX. Дата оновлення: 01.01.2026. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 05.03.2026).

105. Про систему охорони психічного здоров'я в Україні : Закон України від 15.01.2025 р. № 4223-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 05.03.2026).
106. Про соціальні послуги : Закон України від 17.01.2019 р. № 2671-VIII. Дата оновлення: 07.02.2026. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 05.03.2026).
107. Пом'якшення наслідків сексуального і гендерно зумовленого насильства та полегшення доступу до основних послуг і комплексної сексуальної освіти для постраждалих від війни в Україні. *Благодійний фонд «Здоров'я жінки і планування сім'ї»*: вебсайт. URL: <https://womanhealth.org.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
108. Попович Н. В. Статеве виховання як педагогічна проблема / Н. В. Попович. – 2019. – № 1. – С. 27–30. – URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/276628866.pdf> (дата звернення: 07.11.2025).
109. Прислів'я та приказки про красу та її цінність. *Українські традиції* : вебсайт. URL: <https://traditions.in.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
110. Про загальну середню освіту : Закон України від 13.05.1999 № 651-XIV // База даних “Законодавство України” / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/651-14> (дата звернення: 07.11.2025)
111. Про нас. *Всеукраїнський громадський центр «Волонтер»* : вебсайт. URL: <https://volunteer.kyiv.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
112. Про нас. *Феміністична майстерня* : вебсайт. URL: <https://femwork.org> (дата звернення: 07.11.2025).
113. Про цей веб-сайт. *My body* : вебсайт. URL: <https://mybody.rfsu.se> (дата звернення: 07.11.2025).
114. Програми підтримки фізичного та психосоціального здоров'я сімей з дітьми в часи війни. *Український фонд «Благополуччя дітей»* : вебсайт. URL: <https://childfund.org.ua> (дата звернення: 07.11.2025).

115. «Програма 15»: профілактика ВІЛ-інфекції та підтримка психосоціального здоров'я в Україні. *Український фонд «Благополуччя дітей»* : вебсайт. URL: <https://childfund.org.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
116. Проект «Репродуктивне здоров'я в Україні» впроваджує Благодійний фонд «Здоров'я жінки і планування сім'ї» за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку. *Національної асамблеї людей з інвалідністю України* : вебсайт. URL: <https://naiu.org.ua/archives/7282> (дата звернення: 07.11.2025).
117. Проекти. *Громадська організація «Дівчата»* : вебсайт. URL: <https://www.divchata.org> (дата звернення: 07.11.2025).
118. Просвітництво на Україні та в Європі. *Освіта.ua* : вебсайт. URL: <https://osvita.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
119. Профілактика як соціальна послуга сім'ям, що перебувають у складних життєвих обставинах В кн.: Соціальна робота з сім'ями: теорія, моделі, ефективні практики: колективна монографія. Волинський національний університет імені Лесі Українки. / За редакцією В. Петровича, С. Чернети. Луцьк: ФОП Гадяк Жанна Володимирівна, друкарня «Волиньполіграф», 2021 URL: https://www.researchgate.net/publication/354622217_Profilaktika_ak_socialna_posluga_sim'am_so_perebuvaut_u_skladnih_zittevih_obstavinah (дата звернення 08.12.2025)
120. Петрович І., Лютий В. Профілактичні програми як засіб сексуальної освіти підлітків в умовах воєнного стану. *Ввічливість. Humanitas. 2025. № 6. С. 141–151. DOI: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2025.6.17>*
121. Річний звіт 2019. *Ла Страда – Україна* : вебсайт. URL: <https://la-strada.org.ua/en/reports/richnyj-zvit-2019.html> (дата звернення: 19.03.2024).
122. Реалізовані проекти. *Благодійний фонд «Здоров'я жінки та планування сім'ї»* : вебсайт. URL: <https://womanhealth.org.ua/> (дата звернення: 07.11.2025).

123. Реалізуємо зараз. *Благодійним Фондом «Здоров'я жінки і планування сім'ї»* : вебсайт. URL: <http://www.womanhealth.org.ua/implemented-projects/> (дата звернення: 07.11.2025).
124. Результати дослідження якості реагування під час воєнного стану *Громадська організація Ла-Страда* : вебсайт. URL: <https://la-strada.org.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
125. Ріпа І. Вивчення моделі Кіркпатрика. *Learn Solutions*. 2024. URL: <https://pg-group.online> (дата звернення: 07.11.2025).
126. Розвиток освіти в добу Української революції (1917–1921) : зб. матеріалів Всеукр. наук.- практи. семінару (м. Київ, 17 трав. 2017 р.). Київ : ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, 2017. 103 с. URL: <https://dnpb.gov.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
127. Сайко Н. О., Бацман О. С. Сексуальне виховання як метод профілактики сексуального насильства / Н. О. Сайко, О. С. Бацман // Імідж сучасного педагога. – 2025. – № 6 (225). – С. 93-97. – URL: <https://isp.pano.pl.ua/article/view/341372>. — DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2025-6\(225\)-93-97](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2025-6(225)-93-97) (дата звернення: 07.11.2025).
128. Сайко Н. О. Корекційно-профілактичні функції здоров'язберезувальних технологій соціальної роботи з підлітками // Психологія і соціальна робота : збірник наукових праць. – 2024. – С. 28-32. – URL: <http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/Психологія%20i%20соц.2024.pdf#page=28> (дата звернення: 07.11.2025).
129. Сайко Н. О., Ходатенко Д. О. Підготовка майбутніх соціальних працівників до сексуальної просвіти молоді // Педагогічна академія: наукові записки. – 2025. – Вип. 21. – URL: <http://pedagogical-academy.com/index.php/journal/article/view/1169>. – DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.16785816> (дата звернення: 07.11.2025).

130. Саган О. В. Гейміфікація як сучасний освітній тренд. *Педагогічні науки*. 2022. Вип. 10. С. 12–18. URL: <https://ps.journal.kspu.edu> (дата звернення: 07.11.2025).
131. Самойленко Н. І. Роль гендерного виховання у формуванні особистості школяра. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. 2014. Вип. 17. С. 65–68. URL: <https://dnmcps.com.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
132. Сексуальне здоров'я: що це таке, як його підтримати та як ПСШ впливають на нього. *Центр громадського здоров'я МОЗ України* : вебсайт. URL: <https://phc.org.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
133. Сексуальне насилля в Україні: від усвідомлення до захисту : проект / Центр гідності дитини. 2021. 21 с. URL: https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/statistika_dl/Zvit_Seksualne-nasylyya_2021.pdf (дата звернення: 29.10.2023).
134. Слободченко Л. М., Шкіряк-Нижник З. А., Синчук Л. М., Жилка Н. Я., Романенко Т. А., Слепакурова І. В. Статеве виховання дітей в сім'ях. *Бібліотека сімейного лікаря та сімейної медсестри*. 2018. № 6(75). С. 51–55. URL: <http://dSPACE-ipag.com.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
135. Спіріна Т., Горобчук Л. Роль батьківського виховання у сексуальній освіті підлітків. *Ввічливість. Humanitas*. 2025. № 6. С. 213–221. ISSN 2786-4715. DOI: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2025.6.26>
136. Спіріна Т., Даниленко А. Сексуальна освіта як складова здорового способу життя підлітків. *Ввічливість. Humanitas*. 2023. № 1, 104–109, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.1.15>
137. Спіріна Т. П. Формування мотивації до здорового способу життя у підлітків як соціально-педагогічна проблема. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2012. Вип. 10(269). С. 193–201. URL:

https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/1520/1/T_SPIRINA_VLNUTS_10_KSP%26KO_IPSP.pdf (дата звернення: 03.05.2023).

138. Сприйняття різноманітності – основа толерантності. *Всеукраїнський громадський центр «Волонтер»* : вебсайт. URL: <https://tolerance.volunteer.kyiv.ua/#/> (дата звернення: 07.11.2025).

139. Стан економіки України в 1990-х рр. – на початку XXI ст. *Історія. Дистанційне навчання* : вебсайт. URL: <https://sites.google.com> (дата звернення: 07.11.2025).

140. Статистика з ВІЛ/СНІДУ. Центр громадського здоров'я МОЗ України : вебсайт. URL: <https://phc.org.ua> (дата звернення: 07.11.2025).

141. Статеве виховання в українському шкільництві (за матеріалами фондів Педагогічного музею України). *Педагогічний музей України Національної академії педагогічних наук України* : вебсайт. URL: <http://surl.li/qlwch> (дата звернення: 19.03.2024).

142. Суховієнко Н. Сексуальна освіта для дітей і підлітків із РАС в Україні та перспективи її розвитку. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2024. DOI: <https://doi.org/10.33189/ectu.v118i2.235> (дата звернення: 14.03.2024).

143. Сходинки до здоров'я: просвітницько-профілактична програма тренінгових занять з учнями навчальних закладів системи загальної середньої освіти : навч.-метод. посіб. / О. Л. Брусенко, Т. В. Журавель, Т. Л. Лях та ін.; за ред. Т. В. Журавель, Т. Л. Лях. Київ : Калита, 2012. 232 с. URL: <https://www.healthright.org.ua> (дата звернення: 07.11.2025).

144. Спіріна Т., Петрович В., Лютий В. Умови ефективності профілактичних програм з реалізації завдань сексуальної освіти. *Науковий журнал «Інноваційна педагогіка»*. 2025. Вип. 21 (2). С. 192–195. DOI: <https://doi.org/10.32782/ip/89.68>

145. Тілікіна Н. В. Інструменти оцінювання ефективності навчальних заходів: від потреб до впливу. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2024. № 3. С. 5–17. URL: <https://www.researchgate.net> (дата звернення: 07.11.2025).
146. Федик О. В. Психологічні основи сексуальності. Івано-Франківськ : Плай, 2010. 159 с. URL: <https://kztkp.pnu.edu.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
147. Фройд З. Вступ до психоаналізу / пер. з нім. П. Тарашук. Київ : Основи, 1998. 709 с. URL: <https://shron1.chtyvo.org.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
148. ХОЦ "Успішна жінка". Сторінка у Facebook. URL: https://www.facebook.com/uspishnajinka/about_contact_and_basic_info (дата звернення: 07.11.2025).
149. Хто ми. *TEENERGIZER!* : вебсайт. URL: <https://teenergizer.org/hto-my/> (дата звернення: 18.11.2024).
150. Цвігун А. Ю., Спіріна Т. П. Домашнє насильство над дітьми як соціально педагогічна проблема. *Ввічливість. Humanitas*. 2023. № 2. С. 157–162. URL: <http://journals.vnu.volyn.ua/index.php/humanitas/article/view/1183/1099>
151. Черняк С. Г. Виховання в контексті інтересів суспільства доби середньовіччя. *Наука і освіта*. 2016. №1. С. 57–61. URL: <https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
152. Чорнописка О. П. Психологічні аспекти дошлюбних сексуальних стосунків студентської молоді / О. П. Чорнописка // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки. – 2013. – Вип. 41. – С. 208–215. – URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_012_2013_41_33 (дата звернення: 07.11.2025).
153. Швед О., Спіріна Т. Роль міжнародних та українських неурядових організацій у протидії сексуальному насильству стосовно дітей. *Ввічливість. Humanitas*. 2023. Вип. 1. С. 144-151. <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.1.21> (дата звернення: 07.11.2025).

154. Швед О. Сексуальне виховання дітей та підлітків. Коли починати? *Соціальна педагогіка: теорія і практика*. 4 (2024): 43-50. https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/51390/1/Shved_sexeducation_FPSPSO.pdf (дата звернення: 07.11.2025).
155. Швед О. В. Сексуальна експлуатація неповнолітніх як соціальне явище: тенденції і шляхи профілактики. *Автореферат на здобуття наукового ступеня канд. соціол. наук, Харків* (2006). http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=DOC/2006/06sovtsp.zip (дата звернення: 07.11.2025).
156. Шиделко А. В. Проблеми підготовки спеціалістів до здійснення статевого виховання, сексуальної просвіти та превентивної діяльності в Україні. *Актуальні проблеми гуманітарної освіти в ПТНЗ* : монографія / Г. П. Васянович та ін. Київ : Пед. думка, 2012. 159 с. URL: <https://is.gd/g9g0ll> (дата звернення: 07.11.2025).
157. Шиделко А. В. Соціальна профілактика статевої деморалізації неповнолітніх дівчат в Україні та в Польщі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 / А. В. Шиделко. – Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2012. – 24 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/7260/1/aref.doc.pdf> (дата звернення: 07.11.2025).
158. Школа безпеки ТЯМ. *Український фонд «Благополуччя дітей»* : вебсайт. URL: <https://childfund.org.ua> (дата звернення: 07.11.2025).
159. Що слід знати про вчасний статевий розвиток? *Бережи себе* : вебсайт. URL: <https://berezhy-sebe.com> (дата звернення: 05.03.2026).
160. ЮНІСЕФ бореться проти сексуальної експлуатації та наруги. *UNICEF для кожної дитини* : вебсайт. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/unicefs-fight-against-sexual-exploitation> (дата звернення: 07.11.2025).

161. Янченко Т. В. Педологія в Україні та зарубіжжі: теорія і практика : монографія. Чернігів : Десна Поліграф, 2016. 451 с. <http://erpub.chnpu.edu.ua:8080> (дата звернення: 07.11.2025).
162. Яцина М. О. До питання визначення поняття "неурядова організація" (на прикладі національних та міжнародних актів). *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 4. С. 384–386. URL: <https://lib-repo.pnu.edu.ua> (дата звернення: 05.03.2026).
163. Alarming decline in adolescent condom use, increased risk of sexually transmitted infections and unintended pregnancies, reveals new WHO report. *World Health Organization* : website. URL: <https://www.who.int> (last accessed: 05.03.2026).
164. Balén Z., Pliskin E., Cook E. Strategies to develop an LGBTQIA+-inclusive adolescent sexual health program evaluation. *Frontiers in Reproductive Health*. 2024. DOI: <https://doi.org/10.3389/frph.2024.1327980> (дата звернення: 14.03.2025).
165. Beaumont K., Maguire M. Policies for Sexuality Education in the European Union. Brussels, 2013. 52 p. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/462515/IPOL-FEMM_NT\(2013\)462515_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/462515/IPOL-FEMM_NT(2013)462515_EN.pdf) (last accessed: 07.11.2025).
166. Bourke A., Cullen C., Maunsell C. Preparing to teach relationships and sexuality education: student teachers' perceived knowledge and attitudes / A. Bourke, C. Cullen, C. Maunsell // *Sex Education: Sexuality, Society and Learning*. – 2024. – Vol. 25, № 3. – С. 341–358. – DOI: 10.1080/14681811.2024.2337860. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14681811.2024.2337860?src=recsys> (last accessed: 07.11.2025).
167. Braeken D., Cardinal M. Comprehensive Sexuality Education as a Means of Promoting Sexual Health. *International Journal of Sexual Health*. 2008. Vol. 20(1–2). P. 50–62. <https://doi.org/10.1080/19317610802157051>

168. Busza J. R., Balakireva O. M., Teltschik A., Bondar T. V., Sereda Y. V., Meynell C., Sakovych O. Street-based adolescents at high risk of HIV in Ukraine. *Journal of Adolescent Health*. 2011. Vol. 48(2). P. 200–202. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/20864455/> (last accessed: 05.03.2026).
169. Comprehensive sexuality education. *World Health Organization* : website. URL: <https://www.who.int> (last accessed: 07.11.2025).
170. Constantine N., Jerman P., Berglas N. та ін. Short-term effects of a rights-based sexuality education curriculum for high-school students: a cluster randomized trial. *BMC Public Health*. 2015. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12889-015-1625-5> (дата звернення: 14.03.2024).
171. Constantine N., Berglas N. The sexuality education initiative: evaluation report. University of California. Constantine N., Berglas N. The sexuality education initiative: evaluation report. University of California.
172. Corcoran J., Davies S., Knight C. Adolescents' perceptions of sexual health education programs: an integrative review. *Journal of Adolescence*. 2020. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2020.07.014> (дата звернення: 14.03.2024).
173. Discover Rutgers. *Rutgers New Brunswick* : website. URL: <https://newbrunswick.rutgers.edu/> (last accessed: 07.11.2025).
174. Ellen Key. *Britannica* : website. URL: <https://www.britannica.com> (last accessed: 07.11.2025).
175. Ellis, Havelock (1859-1939). *Modernist Journals Project* : website. URL: <https://modjourn.org> (last accessed: 07.11.2025).
176. European Parliament. Note – IPOL-FEMM_NT(2013)462515: Gender Equality Policies in the EU *European Parliament*. 2013. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/462515/IPOL-FEMM_NT%282013%29462515_EN.pdf (дата звернення: 17.11.2025).
177. Fonner V., Armstrong K., Kennedy C. School-based sex education and HIV prevention in low- and middle-income countries. *PLOS ONE*. 2014.

178. Goldfarb E. S., Lieberman L. D. Three Decades of Research: Evidence for Comprehensive Sexuality Education / E. S. Goldfarb, L. D. Lieberman // *Journal of Adolescent Health*. – 2021. – Vol. 68, № 1. – P. S4–S14. – DOI: 10.1016/j.jadohealth.2020.05.031. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/33059958/> (last accessed: 07.11.2025).
179. Haberland N., Rogow D. Sexuality education: emerging trends in evidence and practice. *Journal of Adolescent Health*. 2015.
180. Havelock Ellis. *Britannica* : website. URL: <https://www.britannica.com> (last accessed: 07.11.2025).
181. Hakansson M., Abebe Mamo R., Bayani Parwani H., Otieno B., Makenzius M. Unmet Needs for Comprehensive Sexuality Education: A Qualitative Study Among Secondary School Students in Western Kenya. *American Journal of Sexuality Education*. 2024. Vol. 19(1). P. 42–57. <https://doi.org/10.1080/15546128.2023.2189194>
182. International technical guidance on sexuality education. *Unesco*. 2018. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000260770> (last accessed: 18.01.2023).
183. Investigating the ‘C’ in CSE: implementation and effectiveness of comprehensive sexuality education in the WHO European region /E. Ketting et al. *Sex education*. 2021. Vol. 21, № 2. P. 133-147. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14681811.2020.1766435?src=> (Last accessed: 19.03.2024).
184. IPPF’s response to the humanitarian catastrophe in Gaza. *IPPF* : website. URL: <https://www.ippf.org/> (Last accessed: 19.03.2024).
185. It’s time to let young people lead. *Advocates for youth* : website. URL: <https://www.advocatesforyouth.org/> (Last accessed: 19.03.2024).
186. Jones T. M. Saving rhetorical children: sexuality education discourses from conservative to post-modern. *Sex Education*. 2011. Vol. 11(4).

P. 369–387. <https://doi.org/10.1080/14681811.2011.595229> (last accessed: 07.11.2025).

187. Kauer S., Power J., Bourne A., Fisher C. Associations between school-based relationships and sexuality education and young people's sexual experiences / S. Kauer, J. Power, A. Bourne, C. Fisher // *Sex Education: Sexuality, Society and Learning*. – 2024. – Vol. 25, № 4. – С. 496–512. – DOI: 10.1080/14681811.2024.2359982.

<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14681811.2024.2359982> (last accessed: 07.11.2025).

188. Kemigisha E., Bruce K., Ivanova O. та ін. Evaluation of a school-based comprehensive sexuality education program among very young adolescents in rural Uganda. *BMC Public Health*. 2019. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12889-019-7805-y> (дата звернення: 14.03.2024).

189. Kirby D. Emerging answers: research findings on programs to reduce teen pregnancy and sexually transmitted diseases. Washington : National Campaign to Prevent Teen Pregnancy, 2007.

190. Kirby D., Laris B., Rolleri L. Sex and HIV education programs: their impact on sexual behaviors of young people throughout the world. *Journal of Adolescent Health*. 2007. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2006.11.143> (дата звернення: 14.03.2025).

191. LaVanway A. J. Inequitable Access, Information & Support: A Social Analysis of America's Sex Education Programs / A. J. LaVanway // *American Journal of Sexuality Education*. – 2022. – Vol. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/15546128.2022.2130488> (last accessed: 07.11.2025).

192. Lasting Health Change In Africa. *Amref Health Africa* : website. URL: <https://amref.org/> (last accessed: 07.11.2025).

193. Liakh T., Spirina T., Klishevych N. Social prevention of family injury in the territorial community. *Social Work & Education*. 2022. Vol. 9. No. 2. P. 245255. URL: <https://journals.uran.ua/swe/article/view/261490>
194. Medication Abortion Within and Outside the Formal US Health Care System. *Guttmacher Institute* : website. URL: <https://www.guttmacher.org/> (Last accessed: 19.03.2024).
195. Our history. *SIECUS sex ed for social change* : website. URL: <https://siecus.org/about-siecus/our-history/> (Last accessed: 19.03.2024).
196. Parker R., Wellings K., Lazarus J. V. Sexuality education in Europe: an overview of current policies / R. Parker, K. Wellings, J. V. Lazarus // *Sex Education*. – 2009. – Vol. 9, № 3. – P. 227–242. – DOI: 10.1080/14681810903059060. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14681810903059060?src=recsys> (Last accessed: 19.03.2024).
197. Planned Parenthood. Facebook page. URL: <https://www.facebook.com/plannedparenthood/> (last accessed: 07.11.2025).
198. Poran Maya A. Teaching Puberty for LGBTQIA + Diversity, Inclusion, and Beyond: A New Model of Expansive Pubertal Understanding. *American journal of sexuality education*. 2022. Vol. 17, №. 4. P. 415-434. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/15546128.2022.2053259> (Last accessed: 19.03.2024).
199. Programme of Action of the International Conference on Population and Development, Cairo, 1994 : reproductive health. Geneva : WHO, 1994. 115 p.
200. Reynolds L., Dull Akers D., Hoffman Lucas B., Kuhn T. Breaking Down the Skills: Designing and Pilot-Testing a Video-Based Microskills® Training for Sexual Health Educators. *American Journal of Sexuality Education*. 2021. Vol. 16(1). P. 57–85. <https://doi.org/10.1080/15546128.2020.1856745>

201. Richard, baron von Krafft-Ebing. *Britannica* : website. URL: <https://www.britannica.com> (last accessed: 07.11.2025).
202. Richards J. Sex, dissidence and damnation: minority groups in the Middle Ages. London : Routledge, 1990. 179 p. URL: <https://searchworks.stanford.edu> (last accessed: 05.03.2026).
203. Sande M. Sex and Nightlife: Risky Sexual Behavior and Young People's Attitude toward STIs / M. Sande // *American Journal of Sexuality Education*. – 2020. – Vol. 15, № 3. – P. 357–370. – DOI: 10.1080/15546128.2020.1796867. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/15546128.2020.1796867?src=recsys> (last accessed: 07.11.2025).
204. Sex and fertility education in England: an analysis of biology curricula and students' experiences / K. Maslowski et al. *Journal of biological education*. 2022. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00219266.2022.2108103> (Last accessed: 19.03.2024).
205. Sexual health. *World Health Organization* : website. URL: <https://www.who.int/europe/health-topics/sexual-and-reproductive-health-and-rights> (last accessed: 07.11.2025).
206. Sexual problems. *Britannica* : website. URL: <https://www.britannica.com> (last accessed: 07.11.2025).
207. Sexuality education. *National Institutes of Health* : website. URL: <https://search.nih.gov> (last accessed: 07.11.2025).
208. Shcholokova O., Karpenko O., Petrochko Z., Kuzmenko V., Holubenko T. Effectiveness of Gender Education in Ukraine as the Implementation of the Principle of Gender Parity. *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*. 2021. Vol. 20(11). P. 306–324. <https://doi.org/10.26803/ijlter.20.11.17>
209. Simone de Beauvoir. *Britannica* : website. URL: <https://www.britannica.com> (last accessed: 07.11.2025).

210. Soster A., Falcke D., Penna M. Sex education for the development of sexual agency and citizenship: integrative literature review. *Research, Society and Development*. 2022. DOI: <https://doi.org/10.33448/rsd-v11i11.33523> (дата звернення: 14.03.2025).
211. Standards for Sexuality Education / WHO Collaborating Centre for Sexual and Reproductive Health, Federal Institute of Public Health (BIÖG). – Köln : BIÖG, 2024. – URL: <https://whocc.bioeg.de/en/publications/standards-for-sexuality-education/> (last accessed: 07.11.2025).
212. UNESCO. Ukraine – Profile. вебсайт. URL: <https://healtheducationresources.unesco.org/index.php/taxonomy/term/1657?pg=24> (дата звернення: 27.11.2025).
213. UNESCO; UNAIDS; UNFPA; UNICEF; UN Women; WHO. *International technical guidance on sexuality education: An evidence-informed approach* 2018. вебсайт. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/international-technical-guidance-sexuality-education-evidence-informed-approach> (дата звернення: 07.11.2025).
214. UNESCO. *International technical guidance on sexuality education: an evidence-informed approach*. Paris : UNESCO, 2018. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000260770> (дата звернення: 14.03.2025).
215. UNESCO, UNFPA. *Comprehensive sexuality education and adolescent health: global research evidence*. Paris : UNESCO, 2020.
216. UNICEF. *Comprehensive sexuality education for adolescents: global evidence review*. New York : UNICEF, 2019.
217. UNICEF. Дивовижна Мей та її друзі (Епізоди 1-6) [Подкаст]. 2024. URL: <https://surl.li/njtema> (дата звернення: 07.11.2025).
218. UNFPA. *Operational guidance for comprehensive sexuality education*. New York : United Nations Population Fund, 2014.

219. UNFPA в Україні Річний звіт 2020. *Фонд народонаселення ООН*. UNFPA в Україні Річний звіт 2020. *Фонд народонаселення ООН*. https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/annual_report_2020_ukr_-_web.pdf (Дата звернення: 30.05.2024)
220. World Health Organization. Standards for sexuality education in Europe. Cologne : WHO Regional Office for Europe, 2010.
221. What is Sex Education? *Planned Parenthood* : website. URL: <https://www.plannedparenthood.org/learn/for-educators/what-sex-education> (last accessed: 07.11.2025).
222. Yunis B. The interplay of multiple influences on the development of sexuality in late-adolescence: a grounded theory study / B. Yunis // *American Journal of Sexuality Education*. – 2022. – DOI: 10.1080/15546128.2022.2111010. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/15546128.2022.2111010> (last accessed: 07.11.2025).

ДОДАТОК А**ОПИТУВАННЯ****щодо зрізу знань молоді в тематиці сексуальної освіти**

Ваш вік (повних років) _____

1. Ваша стать:

- жіноча
- чоловіча
- інша

2. За якою спеціальністю Ви навчаєтесь чи навчались? Поставте «+» у відповідній графі:

1) Гуманітарні спеціальності (культура і мистецтво, філософія, культурологія, релігознавство тощо)

2) Соціальні спеціальності (Психологія, соціологія, право, економіка і менеджмент, журналістика, міжнародні відносини тощо)

3) Природничі спеціальності (фізика, біологія, геологія, географія, аграрні науки тощо)

4) Математика та інформаційні технології (математика, інформатика, статистика)

5) Інженерні спеціальності

6) Військова справа

7) Педагогіка, соціальна робота

8) Інші спеціальності (якщо не знаєте, до якої категорії відноситься ваша, напишіть тут): _____

3. На даний момент Ви навчаєтесь:

a. В закладі професійної освіти (навчаєтесь робочій професії)

b. В закладі передвищої освіти (опановуєте рівень молодшого бакалавра)

с. В закладі вищої освіти (на бакалаврській або магістерській програмах)

4. На якому курсі Ви навчаєтесь: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7

5. Вкажіть Ваш сімейний статус:

а. одружений, заміжня;

б. перебуваєте у цивільному шлюбі або проживаєте разом із партнером / партнеркою

с. неодружений / неодружена

д. розлучений / розлучена

6. Чи є у Вас діти

а. Ні

б. Так

7. Наразі Ви проживаєте:

а. Разом із власними батьками

б. З батьками чоловіка/дружини

с. Самостійно

8. Чи доводилось Вам брати участь у програмах, проєктах чи тренінгах, що стосуються профілактики ризикованої поведінки та підтримки сексуального і репродуктивного здоров'я? Поставте «+» у відповідній графі:

«Програма 15: профілактика ВІЛ та підтримка психосоціального здоров'я в Україні» (БО Український фонд «Благополуччя дітей») _____

Факультативний курс («Кроки по життю») _____

Програма «Коло сили» _____

«Маю право знати: покращення доступу підлітків до інформації про сексуальне і репродуктивне здоров'я та права» (БФ «Здоров'я жінки та планування сім'ї») _____

«Сходинки до здоров'я (БО «Право на здоров'я», ВГЦ «Волонтер» тощо)

«Сприйняття різноманітності - основа толерантності» від ВГЦ «Волонтер» _____

Проект «Здоров'я без сорому» (ГО «Дівчата») _____

В інших програмах сексуального виховання, що проводились неурядовими організаціями

В інших профілактичних програмах

В навчанні за подібними програмами участі не бра/не брала

Не знаю, важко сказати

Якщо Ви вказали «Іші програми», напишіть, які саме: _____

Просимо Вас відповісти на декілька питань, що стосуються отриманої Вами сексуальної освіти та Ваших поглядів стосовно цього

9. Нижче наведені питання, що стосуються сексуального та репродуктивного здоров'я. Позначте клітинки, що відповідають тому, ДЕ в шкільному віці Ви отримали відповідну інформацію або З КИМ Ви говорили про це: Поставте знак «+» в клітині, що відповідає тому, де в шкільному віці Ви отримали відповідну інформацію або з ким Ви говорили про це:

№	Тематика розмов	Батьки або близька до вас доросла людина	Друзі та знайомі Вашого віку	Шкільні дисципліни	Позаурочні заходи в школі, консультанти психолога або соціального педагога	Програми неурядових організацій	Сам(а) шукав/ла відповіді на це запитання в літературі або в інтернеті	Відповідь на це запитання в шкільному віці не отримав/ла
1.	Як працює репродуктивна система людини?							
2.	Як будувати відносини з партнером/партнеркою?							
3.	Що таке любов, дружба, закоханість?							

4.	Які існують способи запобігання небажаний вагітності та ПІСШ?							
5.	Як захиститися від насильства або домагань і до кого звертатись за допомогою?							
6.	Як медіа впливають на сексуальність і стосунки?							
7.	Чому існує небезпека у порнографії?							
8.	Як протистояти соціальному тиску або стереотипам?							
9.	Як навчитися любити та приймати своє тіло?							
10.	Як розпізнати сексуальну експлуатацію та до кого звертатися за допомогою?							
11.	Як говорити про свої страхи або невпевненість у стосунках?							
12.	Як приймати важливі і відповідальні рішення?							

10. Оцініть за десяти бальною шкалою наскільки Ви вважаєте себе обізнаним/обізнаною в питаннях сексуальної поведінки та стосунків із сексуальним партнером/партнеркою (найнижча оцінка – 1, найвища – 10):

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

11. Чи погоджуєтесь Ви з наступними твердженнями стосовно статевого розвитку та репродуктивного здоров'я чоловіки і жінки:

№	Твердження	Не погоджуюсь	Погоджуюсь	Не знаю
1.	Статевий розвиток – це процес фізіологічних, гормональних і психосоціальних змін, що відбуваються в організмі людини від народження до статевої зрілості			
2.	Під час менструації жінка не може завагітніти			
3.	Контрацептиви викликають безпліддя			
4.	Якщо менструація болюча, це завжди означає серйозне захворювання			
5.	Збільшення жирової тканини в певних зонах тіла (стегна, груди) є природним етапом статевого розвитку дівчат			
6.	Відмова від сексу на тривалий час негативно впливає на репродуктивне здоров'я людини			
7.	Часта еякуляція виснажує запаси сперматозоїдів і знижує фертильність			

8.	Якість сперми може зменшуватися через шкідливі звички (паління, алкоголь, наркотики), погане харчування та малорухливий спосіб життя.			
9.	У хлопців перші ознаки статевого дозрівання зазвичай проявляються у віці 9–14 років і включають збільшення яєчок			
10.	Гормони, такі як тестостерон у хлопців та естроген у дівчат, відіграють ключову роль у розвитку вторинних статевих ознак			

12. Чи погоджуєтесь Ви з наступними твердженнями щодо стосунків з партнером/партнеркою та сексуального життя?:

№	Твердження	Ні	Скоріше ні, ніж так	Важко сказати	Скоріше так, ніж ні	Так
1.	Чим пізніше підліток розпочне інтимне життя, тим краще для його здоров'я та майбутнього дорослого життя					
2.	Перший сексуальний досвід краще отримати з незнайомою людиною					
3.	Треба поважати особисті межі партнера і не дозволяти йому переходити Ваші					
4.	В стосунках треба постійно доводити партнеру/партнерці своє кохання					
5.	Можна вступити в стосунки з випадковою людиною, якщо дотримуватись всіх норм безпеки					
6.	В інтимних стосунках кожен має відповідати, в першу чергу, за себе					
7.	Кожна людина повинна знайти (може мати) свій стиль сексуальної поведінки					
8.	В сексуальних стосунках дуже важливо слідувати прийнятним у суспільстві нормам					
9.	Необхідно розірвати стосунки, якщо партнер/партнерка хоча б раз допустив/допустила насильницькі дії щодо Вас					
10.	Людина не повинна робити того, що може повернути до неї надмірну сексуальну увагу					

13. Оцініть за десяти бальною шкалою свою обізнаність з питань що стосуються використання контрацепції (найнижча оцінка – 1, найвища – 10):

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

14. Чи погоджуєтесь Ви із наступними твердженнями, що стосуються використання контрацепції. Поставте знак «+» в клітині, що відповідає вашій відповіді:

№	Твердження	Не погоджуюсь	Погоджуюсь	Не знаю
1.	Єдиний 100-%вий спосіб контрацепції – це статеве утримання			

2.	Для вибору найкращого методу контрацепції треба обов'язково звернутися до лікаря			
3.	Немає різниці, де купувати презерватив – в аптеці, супермаркеті, невеличкому магазині			
4.	Оральні контрацептиви добре захищають від ПСШ та ВІЛ			
5.	Надіваючи презерватив, потрібно затиснути пальцями його верхівку			
6.	Знімати презерватив потрібно зразу після сім'явиверження			
7.	За використання презервативу має повністю відповідати чоловік			
8.	Презерватив можна не використовувати, якщо Ви повністю довіряєте своєму партнеру			
9.	«Перерваний статевий акт» є надійним методом контрацепції			
10.	Рішення щодо контрацепції мають приймати обидва партнери			

15. Чи можна сказати, що Ви повною мірою оволоділи наступними навичками? Поставте знак «+» в клітині, що відповідає вашій відповіді:

№	Запитання	Ні	Скоріше ні, ніж так	Важко сказати	Скоріше так, ніж ні	Так
1.	Я зможу відкрито говорити про свої почуття та бажання зі своїм партнером/кою під час статевого акту					
2.	Я завжди зможу висловити свою незгоду в ситуаціях, які того потребують					
3.	Я розумію свої емоції та як вони впливають на мої стосунки з близькими					
4.	Я завжди зможу обговорити зі своїм партнером/кою питання взаємної згоди перед початком інтимних стосунків?					
5.	Я завжди зможу обговорити зі своїм партнером/кою питання використання контрацептивів під час сексуальних контактів?					
6.	Я знаю як уникнути ризикованої поведінки, яка може призвести до небажаної вагітності або ПСШ?					
7.	Я знаю, до кого звернутися за допомогою у разі сексуального насильства або домагань?					
8.	Я можу почуватись впевнено, приймаючи рішення щодо початку сексуальних стосунків?					
9.	Я знаю, як розпізнати токсичні або небезпечні стосунки?					
10.	Я вмю приймати рішення, які відповідають моїм цінностям та переконанням?					

16. Оцініть за десяти бальною шкалою свою обізнаність з питань що стосуються статусу чоловіка та жінки в суспільстві (найнижча оцінка – 1, найвища – 10):

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

17. Чи погоджуєтесь Ви з наступними твердженнями, що стосуються деяких гендерних питань? Поставте знак «+» в клітині, що відповідає вашій відповіді:

№	Запитання	Так	Ні	Важко сказати
1.	Гендерна рівність – це питання, яке стосується лише жінок			
2.	Чоловіки та жінки повинні мати рівний доступ до освіти, кар'єрного зростання та лідерських позицій.			
3.	Гендерні стереотипи шкодять як жінкам, так і чоловікам, обмежуючи їхні можливості та свободу вибору.			
4.	Чоловіки завжди повинні бути головними годувальниками в сім'ї			
5.	Гендерно-чутливе виховання та освіта допомагають формувати суспільство без дискримінації та насильства			
6.	Боротьба за гендерну рівність включає як подолання дискримінації жінок, так і усунення обмежень, що накладаються на чоловіків.			
7.	Декретну відпустку необхідно надавати лише жінкам, бо чоловіки не можуть доглядати за дітьми так само добре.			
8.	Жінки менш здатні до науки і техніки, ніж чоловіки			
9.	Рівна оплата праці за однакову роботу є ключовим принципом гендерної рівності.			
10.	Гендерна рівність означає рівні права, можливості та відповідальність для всіх, незалежно від статі.			

Наступні питання стосуються Вашого ставлення до поведінки, що може бути пов'язана із ризиком.

18. З яких джерел в підлітковому віці Ви отримували інформацію щодо ВІЛ-інфекції, шляхів її передачі та засобів захисту від неї?

- Батьки або близька до вас доросла людина
- Друзі та знайомі Вашого віку
- Шкільні дисципліни
- Позаурочні заходи в школі, бесіди з психологом або соціальним педагогом

педагогом

- Програми неурядових організацій
- Сам(а) шукав/ла відповіді на це запитання в літературі або в інтернеті

- Відповідь на це запитання в шкільному віці не отримав/ла

19. Оцініть, будь ласка, за 10-бальною шкалою, наскільки Ви обізнані з питань, пов'язаних із ВІЛ-інфекцією та засобами захисту від неї (найнижча оцінка – 1, найвища – 10):

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

20. Чи відповідають наведені нижче твердження Вашим уявленням про ВІЛ?

№	Твердження	Не згоден	Згоден	Важко сказати
1.	Можна вільно спілкуватись з ВІЛ-інфікованою людиною і залишатись у безпеці			
2.	Знизити ризик заразитися ВІЛ можливо, якщо користуватися презервативом під час кожного статевого контакту			
3.	Людина може заразитися ВІЛ через укуси комах			
4.	Здорова на вигляд людина може бути ВІЛ-інфікованою			
5.	Заразитися ВІЛ можна через спільне використання шприців та голочок для ін'єкцій з іншою людиною			
6.	Можна не боятися заразитися ВІЛ в душі, басейні, сауні, туалеті			
7.	Знизити ризик заразитися ВІЛ можливо, якщо мати статеві контакти лише з одним вірним неінфікованим партнером			
8.	Можна заразитися ВІЛ при користуванні спільним посудом			

21. Звідки в підлітковому віці Ви брали інформацію щодо алкоголю і наркотиків?

- Батьки або близька до вас доросла людина
- Друзі та знайомі Вашого віку
- Шкільні дисципліни
- Позаурочні заходи в школі, бесіди з психологом або соціальним педагогом
- Програми неурядових організацій
- Сам(а) шукав/ла відповіді на це запитання в літературі або в інтернеті

- Відповідь на це запитання в шкільному віці не отримав/ла

22. Оцініть, будь-ласка, за 10-бальною шкалою, наскільки Ви обізнані з питань, пов'язаних із вживання алкоголю та наркотиків (найнижча оцінка – 1, найвища – 10):

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

23. Чи погоджуєтесь Ви із наступними твердженнями?

№	Твердження	Не погоджуюсь	Погоджуюсь	Не знаю
1.	Алкоголь добре заспокоює, дозволяє відволіктися від проблем, знати стрес			
2.	Вживання алкоголю шкідливе тим, що він притупляє почуття небезпеки			
3.	Алкоголь може допомогти при головному болі або високому тиску, якщо під рукою немає інших ліків			
4.	Небезпека алкоголю полягає в тому, що він непомітно викликає залежність			
5.	Наркотики надають нові відчуття, які не можна отримати жодним іншим способом			
6.	Людина, яка вживає наркотики, втрачає контроль над своїм життям			
7.	Вживання наркотиків позбавляє людину свободи			
8.	Сильна вольова людина може з легкістю впоратися з будь-якою залежністю			

24. Чи погоджуєтесь Ви з тим, що...?

№	Дії	Повністю не погоджуюсь	Скоріше не погоджуюсь	Важко сказати	Скоріше погоджуюсь	Повністю погоджуюсь
1.	... варто утримуватись від сексуальних контактів з коханою людиною, якщо ви не готові до цього					
2.	...якщо є бажання, то можна зайнятися сексом з випадковим знайомим (знайомою), який (яка) дуже сподобався(лась)					
3.	...інколи можна займатися сексом без презервативу з непостійним партнером, якщо Вам або йому (їй) так хочеться					
4.	...необхідно завжди утриматись від сексуальних контактів, коли вони пов'язані із ризиком					
5.	... не варто вживати алкоголь в компанії малознайомих людей					
6.	... на вечірках можна дозволити собі випити стільки, щоб відчувати сп'яніння					
7.	...в житті варто спробувати все, в тому числі і наркотики					
8.	... не варто навіть експериментувати з наркотиками					

25. Чи змогли б Ви, якщо буде така необхідність, зробити наступне?

№	Дії	Ні	Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так	Так
1.	Відмовитись від випивки в компанії, коли Вас наполегливо пригощають					
2.	Правильно використати презерватив					
3.	Залишити вечірку, якщо там відбувається щось неприйнятне для Вас					
4.	Звернутися за допомогою, коли Ви зазнали насильства					

26. Чи доводилось Вам протягом останніх трьох місяців (позначте всі варіанти, що відповідають дійсності):

№	Твердження	Ні	Так	Не пам'ятаю
1.	Робити ранкову зарядку або займатися спортом не менше ніж декілька раз на тиждень;			
2.	Мати незахищений секс (без презервативу)			
3.	Активно відпочивати (грати в спортивні ігри, ходити в туристичні походи тощо)			
4.	Більше трьох годин поспіль грати в комп'ютерні ігри, спілкуватися або переглядати контент в мережах;			
5.	Займатися сексом з презервативом			
6.	Відчувати сп'яніння після вживання алкогольних напоїв			
7.	Читати художню, наукову, філософську чи релігійну літературу (одне			

	з перерахованих)			
8.	Пробувати наркотики			
9.	Конфліктувати з іншими			
10.	Займатись мистецтвом, активною художньою творчістю (живописом, літературою, хореографією, театром і т.п.)			

27. Оцініть будь-ласка, за 10-бальною шкалою деякі сторони Вашого життя, особистості, та взаємовідносин (1 – найменша оцінка, «гірше не буває», 10 – найбільша, «найкраще із можливих») :

Фізичний стан в даний момент	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Стан свого здоров'я протягом останнього року	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Емоційний стан протягом останнього року	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Своє сексуальне життя	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Взаємовідносини з оточуючими	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Власну впевненість у собі	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Свої професійні перспективи	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Ваш загальний добробут	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Дякуємо за участь в опитуванні!

Додаток В

Список запитань для фахівців, що працюють у сфері сексуальної освіти.

1. Актуальні потреби та виклики у сфері сексуальної освіти

- ✓ Які основні проблеми та виклики ви спостерігаєте у впровадженні сексуальної освіти у вашому регіоні?
- ✓ Які групи населення, на вашу думку, є найбільш вразливими та потребують пріоритетної уваги в сексуальній освіті?
- ✓ Які теми сексуальної освіти є найбільш затребуваними, а які – найменш охопленими?
- ✓ Чи є бар'єри з боку батьків, школи, релігійних організацій чи громади щодо сексуальної освіти? Якщо так, то які?
- ✓ Як ви оцінюєте рівень підготовки фахівців, які реалізують програми сексуальної освіти?
- ✓ Які зміни у поведінці молоді ви спостерігаєте внаслідок недостатньої або неякісної сексуальної освіти?

2. Розробка та адаптація програм сексуальної освіти

- ✓ Які програми сексуальної освіти ви впроваджуєте або використовуєте у своїй практиці, окрім Програми 15 та Кола сили?
- ✓ Наскільки ці програми адаптовані до місцевого контексту, вікових особливостей та культурних норм?
- ✓ Чи берете ви участь у розробці або адаптації навчальних матеріалів? Якщо так, то які підходи використовуєте?
- ✓ Як ви оцінюєте ефективність наявних програм (методи оцінювання, зворотний зв'язок)?
- ✓ Які компоненти сексуальної освіти, на вашу думку, є ключовими для досягнення позитивних змін?

✓ Яких ресурсів (методичних, фінансових, людських) не вистачає для повноцінної реалізації програм?

3. Посилення міжсекторального партнерства

✓ З якими організаціями або установами ви найчастіше співпрацюєте у сфері сексуальної освіти (школи, НУО, медичні заклади тощо)?

✓ Які формати міжсекторальної співпраці ви вважаєте найбільш ефективними?

✓ З якими труднощами ви стикаєтесь при налагодженні партнерства з іншими секторами?

✓ Які успішні приклади партнерств у сфері сексуальної освіти ви можете навести?

✓ Які кроки, на вашу думку, можуть сприяти поглибленню співпраці між державними структурами, освітніми установами, громадськими організаціями та міжнародними партнерами?

✓ Яку роль, на вашу думку, повинна відігравати держава у координації сексуальної освіти?

4. Завершальні / Відкриті запитання

✓ Що, на вашу думку, найбільше гальмує розвиток якісної сексуальної освіти в Україні?

✓ Які зміни або ініціативи ви б запропонували для підвищення ефективності програм сексуальної освіти?

✓ Чи є щось, чим би ви хотіли поділитися, що, на вашу думку, важливо врахувати при плануванні наступних програм або досліджень у цій сфері?

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

пр-кт Берестейський, 10, м. Київ, 01133, тел. (044) 481-32-21, факс (044) 481-47-66
E-mail: moe@ukr.net.ua, код ЄДРПОУ 38021185

І. Л. Тишко

iratishko@gmail.com

Шановна пані Ірино!

До листа від 28.04 2023 № 4/1292 щодо опрацювання пропозицій, викладеної в електронній петиції «Впровадження обов'язкового статевого виховання в систему освіти України», додатково повідомляємо.

В Україні статево виховання інтегровано у систему загальної середньої освіти і здійснюється через зміст обов'язкових для вивчення предметів і систему виховної роботи. Для реплікації програм статевого виховання розробляються навчально-методичні матеріали, здійснюється підготовка педагогів в системі післядипломної педагогічної освіти.

На сьогодні Міністерством освіти і науки розробляється проєкт державного стандарту для профільного рівня загальної середньої освіти. В межах реалізації соціальної і здоров'язбережувальної освітньої галузі державного стандарту передбачається впровадження окремого курсу статевого виховання, який враховуватиме досвід європейських країн із впровадження програм статевого виховання.

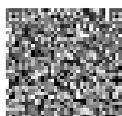
Спільно із заінтересованими органами здійснюється робота з розроблення просвітницьких програм, курсів, інформаційних та методичних матеріалів як для дітей та молоді, так і для їх батьків, вчителів, інших дорослих, що долучаються до статевого виховання.

З повагою

Міністр

Оксен ЛІСОВНИЙ

Сайт: moe.gov.ua 481 47 61

МОН № 1/6674-23 від 10.05.2023

Підпис: Лісовий Оксен Васильович
Сертифікат: 3FAA2080368E000304000000ED328600C71D8503
Діячність: з 22.03.2023 00:00:00 по 21.03.2025 23:59:59